

І. М. Ліхтей

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

7

КНАС

І. М. Ліхтей

СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Підручник для 7 класу

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

ІНДІЯ
КИТАЙ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-2213 від 28.04.2007)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Пригадуємо відомості,
засвоєні раніше

Поміркуймо разом

Запам'ятовуємо основні
історичні імена,
події, терміни

Працюймо творчо

Перевіряємо золотий
запас знань

Твори українських
художників

Працюємо з історичними
поняттями, термінами,
датами і картами

Підручник містить навчальний матеріал із всесвітньої історії, починаючи від середини I тисячоліття і до кінця XV ст. Основний навчальний матеріал, поданий згідно з чинною програмою Міністерства освіти і науки із всесвітньої історії, супроводжується рубриками «Історична цікавинка», «Вивчаємо джерела», у яких наведено дані про середньовічні держави, міста, історичних осіб тощо. Глибше осягнути багатовікову історію світу допоможуть уривки історичних документів, численні ілюстрації, карти, схеми.

Методичний апарат охоплює різноманітні запитання та завдання, зорієнтовані на вікові особливості семикласників, а отже, сприятиме ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

Ліхтей І. М.

Л65 Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл. — К.: Грамота, 2007. — 296 с.: іл.
ISBN 978-966-349-059-5

ББК 63.3(0)4я721

ISBN 978-966-349-059-5

© Ліхтей І. М., 2007
© Грамота, 2007

Від автора	6
Вступ	7
Народження середньовічного світу, особливості його розвитку	13
§ 1. Народження середньовічної Європи	14
§ 2. Людина в середньовіччі	28
§ 3. Середньовічне європейське суспільство	36
§ 4. Держава в середньовічній Європі	47
§ 5. Середньовічні міста Західної Європи	54
§ 6. Господарське та повсякденне життя в середньовічній Європі	69
Узагальнення за темою «Народження середньовічного світу, особливості його розвитку»	86
Релігійне та культурне життя середньовічної Європи	89
§ 7. Релігія та церква в V–першій половині XI ст.	90
§ 8. Церква в другій половині XI–XV ст.	95
§ 9. Середньовічна культура Західної Європи	106
Узагальнення за темою «Релігійне та культурне життя середньовічної Європи»	124
Європа. Візантія. Арабський світ	127
§ 10. Візантійська імперія	129
§ 11. Арабський халіфат	141
§ 12. Скандинавія	153
§ 13. Франція	163
§ 14. Англія	177
§ 15. Німеччина	189
§ 16. Країни басейну Середземномор'я	199
Узагальнення за темою «Європа. Візантія. Арабський світ» ..	210
Слов'яни та їхні сусіди	215
§ 17. Центральна та Східна Європа	216
§ 18. Північно-Східна Русь. Утворення Московської держави	227
§ 19. Туреччина	245
Узагальнення за темою «Слов'яни та їхні сусіди»	252
Індія. Китай	255
§ 20. Індія	257
§ 21. Китай	267
Узагальнення за темою «Індія. Китай»	279
Основні дати з історії Середніх віків	281
Короткий словник понять і термінів	282
Образ середньовіччя в художній літературі	287
Середньовічні ігри та розваги	288
Твори українських художників про середньовіччя	294

Епоха Середніх віків для багатьох поколінь людей інших епох і століть оповита серпанком загадковості й таїни. Незвідане зачаровує і приваблює, спонукає до роздумів, пошуків. Відомо, що в епоху Середньовіччя сформувалася сучасна європейська цивілізація, з'явилися деякі технічні винаходи та наукові відкриття. У середньовічні часи були започатковані основи західноєвропейського демократичного й правового суспільства. Високохудожні зразки тогочасного мистецтва, філософської, політичної та історичної думки й сьогодні живлять світову культуру, духовне життя суспільства. Саме в епоху Середніх віків зародилися більшість європейських міст.

Поглиблений інтерес учених до епохи Середньовіччя виник на початку XIX ст. У XX ст. історики почали вивчати насамперед повсякденне життя людини середньовіччя, її побут і знаряддя праці, одяг, озброєння, харчування тощо. Тож суперечки між науковцями щодо тих чи інших питань середньовічної історії не вщухають і до сьогодні.

Сподіваюся, що вам ця книжка стане в добрій нагоді. Вона поведе вас дорогами середньовічних країн і міст, і ви дізнаєтеся про визначних особистостей тих часів, спосіб життя і культуру різних народів. За допомогою цього підручника ви зможете перенестися в уяві у світ середньовічних замків і фортець, рицарів і чарівних панянок, майстрів-ремісників і вчених, монахів і веселих школярів, зумієте відчутти живий подих минулої епохи.

Підручник складається з тем, які розділено на параграфи. Основний зміст доповнюється історичними цікавинками й уривками із середньовічних джерел. Книжку суттєво збагачують карти, таблиці, різноманітний ілюстративний матеріал, які використовуються як самостійне інформаційне джерело історичних знань. Працювати з цими матеріалами вам допоможе пояснювальний текст, система запитань і завдань. Поставлені запитання змусять вас замислитися над долею тієї чи іншої історичної постаті, поміркувати над непересічними подіями чи явищами, порівняти, узагальнити й систематизувати їх. Основні імена, терміни і дати в тексті підручника виділено іншим шрифтом. Завершують підручник хронологічна таблиця, словник найважливіших термінів і добірка матеріалів про середньовічні ігри та розваги.

Шановні семикласники, сподіваюся, що мандрі загадковим світом епохи Середньовіччя стануть для вас не тільки пізнавальними, а й захоплюючими.

1. Поняття «історія Середніх віків»

Поняття «середньовіччя» з'явилося в ужитку ще в XV ст. у середовищі італійських учених-гуманістів. Із літературних джерел відомо, що саме історик Флавіо Біондо, працюючи над твором «Історія від падіння Риму», почав послуговуватися терміном «середній вік».

Свою епоху гуманісти сприймали як «новий вік», бо античність вони розглядали як «старий вік». Тому період між цими етапами в історії людства італійські мислителі назвали «середнім віком». Для них Середньовіччя було передусім епохою занепаду, духовною пусткою, коли панували суворе варварство й насилля, релігійна нетерпимість і похмуре неуттво, страх і злиденність, криваві війни й катування, одним словом — «темними віками». Натомість XV ст., тобто «свій час», італійські вчені називали не інакше, як «Відродження». У їхній уяві це було ніби пробудження після тисячолітнього сну з прагненням відродити античну спадщину.

Тож і не дивно, що така негативна оцінка середньовіччя надовго засіла у свідомості європейців. Зауважимо, що й у наші часи, коли згадують про якісь відсталі явища сучасного суспільства, іноді вживають поняття «середньовічний». Для цього ніби і є підстави: зміни в суспільному й духовному житті, техніці й науці колись протікали набагато повільніше, ніж у наші дні. Однак основною причиною негативу є те, що Середньовіччя — це доба, коли панували суворі й жорстокі звичаї та традиції. До всього нового ставилися з підозрою; нові ідеї часто засуджувалися церквою, яка контролювала духовне життя і нерідко вбачала в новаторстві відхід від істинної віри.

Вивчаючи цей етап історії людства, учені акцентували різні ознаки, притаманні Середньовіччю. Одні сприймали його як добу страху, фанатизму й побожності, інші — як час розквіту європейської культури. Деякі історики вважали Середньовіччя закономірним тисячолітнім містком між Античністю і Новим часом, а інші — тисячолітньою пірвою.

То в чому ж полягає істина, де золота серединка і якою, зрештою, була епоха Середньовіччя? Тут важко однозначно погодитися з думкою того чи того дослідника. Поза сумнівом, у кожного є зерно правди. Однак тисячолітня епоха — це не тільки біле або чорне. У ній має бути й кольорова гама. І така гама була. У ті часи справді існували людська честь і шляхетність, величні культурні й духовні цінності; проте водночас спостерігалися людська дикість, нищість і жорстокість, релігійний фанатизм.

Так, доба Середньовіччя захлиналася в кривавих війнах, міжусобицях, селянських повстаннях, які спричинювали виникнення пошестей і голоду; у полум'ї інквізиторських багать згорали інакодумці зі своїми високими помислами та мріями про майбутнє. Та в житті середньовічних людей були й щасливі моменти: перемоги на турнірах для рицарів, багатий урожай і звільнення від феодалної залежності для селян, здобуття городянами різних привілеїв, величезні карнавали, народні гуляння тощо.

У цьому підручнику подається цілісна картина історії Середніх віків, відображено взаємозв'язок між окремими народами й державами, Сходом і Заходом.

2. Хронологічні межі й періодизація історії Середніх віків

Середньовіччя — епоха в історії Європи, що охоплює понад тисячу років. Початком Середніх віків прийнято вважати 476 р., коли вождь германців Одоакр переміг останнього римського імператора Ромула Августула. Епоха Середньовіччя закінчилася в 1492 р. відкриттям Америки.

В історії Середніх віків, як правило, виокремлюють три основні періоди, що відрізняються рівнем економічного, політичного й культурного розвитку. Перший період охоплює V — середину XI ст. і називається раннє Середньовіччя. В економіці цього періоду панувало натуральне господарство, у політичному житті простежувався процес формування держав, у духовному — тимчасовий занепад культури.

Із середини XI ст. до початку XIV ст. тривав період розвинутого Середньовіччя. У цей час збільшилася кількість населення, поживилася господарська діяльність, виникали міста, формувалася міська культура.

Перша половина XIV ст. характеризувалася ознаками занепаду господарства. Європейське суспільство охопила криза, яка розхитала його традиційні підвалини, змінила звичну картину світу, породила глибокі зміни в релігії, політиці, економіці. Цей період тривав до кінця XV ст. і дістав назву пізнього Середньовіччя, або, за висловом голландського історика XX ст. Йогана Гейзінга, «осінь Середньовіччя». Він розглядав цей час як епоху розкішного й чудового відцвітання середньовічної культури, її гармонійного завершення.

Якщо антична історія зосереджувалася, переважно, у Середземномор'ї, то терени середньовічної історії поширилися майже на весь європейський континент. Тут жили різні народи, зі своїми мовами та звичаями; більшість із них була об'єднана однією релігією, але належала до різних церков, одні на чолі з Патріархом Константинопольським, а інші — Папою Римським. Саме тоді формувалися дві провідні традиції європейської культури — західна, що успадкувала

римські традиції та орієнтована на католицизм, і східна, що наслідувала традиції Візантії та орієнтована на православне християнство.

Водночас епоху Середніх віків переживали країни арабсько-мусульманського світу, Індія та Китай. Більшість із цих країн перебувала в постійних контактах із Західною Європою. Щоправда, у Китаї, Індії і країнах арабсько-мусульманського світу, на протигау Європі, епоха Середньовіччя тривала на два століття довше.

3. Спадщина Середньовіччя

Епоха Середніх віків давно пройшла. Проте не слід забувати, що саме в Середньовіччі було закладено підмурок сучасного світу.

Середні віки багато в чому змінили карту Європи, бо в ті часи виникла більшість європейських і азійських держав. В епоху Середньовіччя сформувались європейські народи й утворилися ті мови, якими населення континенту розмовляє донині. Ви-

Йоган Гейзінга
1872–1945

токи історії багатьох сучасних європейських народів — англійців, болгар, іспанців, німців, поляків, росіян, сербів, угорців, українців, французів, чехів та інших — сягають саме доби Середніх віків.

У добу Середньовіччя виникли перші парламенти та суди присяжних. Нові міста ставали потужними центрами ремесла й торгівлі. Будувалися замки й храми, церкви та монастирі. У Середні віки утвердилися сучасні світові релігії: християнство в Європі, буддизм та іслам — на Сході. Прикладом релігійного сподвижництва та сили духу стали постаті великих святих і проповідників.

У середні віки зі Сходу на Захід повернулися праці багатьох античних мислителів. Середньовічний Схід — великі халіфати, далека Індія чи таємничий Китай — дав світові філософа Конфуція, лікаря Авіценну, письменника Калідасу, збірку казок «Тисяча і одна ніч» та ін.

У середньовічній Європі спостерігається пожвавлення освітнього й культурного життя: відкрито велику кількість шкіл та університетів. Як відомо, Середньовіччя збагатило людство новими іменами видатних учених і мислителів, талановитих письменників і живописців, архітекторів і скульпторів, відважних мандрівників і героїв. Саме в середні віки люди стали використовувати десяткову систему лічби, механічний годинник, компас, вогнепальну зброю, папір, друкарський верстат, віконне скло, ножиці, гудзики, окуляри тощо. Середньовічна людина відкрила Америку й переконалася в тому, що Земля все-таки кулеподібна.

Отже, Середньовіччя залишило нам великий спадок, вивчення якого є необхідним для пізнання і розуміння сьогодення.

4. Основні джерела з історії Середніх віків

Історію Середніх віків вивчають, користуючись численними історичними джерелами: архітектурними пам'ятками, речовими пам'ятками, писемними історичними джерелами, етнографічними джерелами тощо.

Так, **пам'ятки архітектури** ніби переносять нас у далеку минувшину. Адже й нині в деяких містах можна побачити старовинні церкви та собори, замки й фортечні мури, а також цілі квартали будинків, у яких колись вирувало життя знаті, купців, торговців, ремісників. Подекуди користуються середньовічними назвами окремих міських вулиць.

Пам'ятки архітектури

1. Блакитна мечеть у Стамбулі
 2. Руїни абатства в Шотландії
 3. Ротонда в Болгарії
- Що можна дізнатися, вивчаючи пам'ятки архітектури?

Збереглися також мовчазні свідки Середньовіччя — **речові пам'ятки**: різні знаряддя праці, різновиди зброї, монети й печатки, рицарські обладунки та ювелірні прикраси, картини й статуї тощо. Вони традиційно зберігаються в музеях. Сюди речі потрапляють, зазвичай, двома шляхами: їх або знаходять під час розкопок і приносять археологи, або ж передають спадкоємці з родинних колекцій.

Речові пам'ятки

- Які речі, крім зображених, можна вважати історичними джерелами?

Чи не найголовнішими є **писемні історичні джерела**. Чимало їх знищено під час війн, пожеж, стихійних лих. Ті, що вціліли, зараз зберігаються переважно в архівах, а також — у церквах, монастирях, зрідка, у приватних колекціях. Середньовічні документи ретельно вивчають історики. Вони опрацьовують давні тексти, нерідко публікують їх, коментують, популяризують. Серед писемних джерел винятково важливими є документи, що містять записи законів і розпоряджень королів, князів, пап, єпископів, а також різні судові рішення, ремісничі й університетські статuti, описи маєтків, факти їхнього продажу, дарування чи передачі в спадок тощо.

Важливу й цікаву інформацію про Середні віки містить ще один різновид писемних джерел — хроніки, які в Київській Русі називали літописами. Хроністи вели записи поточних подій день за днем, рік за роком. Це могли бути хроніки, що висвітлювали життя всієї країни, окремого міста чи монастиря. Деякі обдаровані хроністи не просто фіксували факти, а намагалися передати своє бачення тієї чи іншої події.

Сучаснику багато про що розкажуть фольклорні записи — перекази, легенди, казки, оповіді, що спочатку побутували тільки в усній формі. Ці тексти прийнято називати епосом. Внутрішній світ людини Середньовіччя найкраще відображено в художніх творах тогочасних письменників. До нас дійшли окремі поетичні збірки, повісті й романи, героями яких є як прості люди зі своїми радощами, болями, переживаннями, так і боги, правителі, легендарні постаті.

Писемні джерела

- Із яких писемних джерел можна отримати інформацію про Середні віки?

Народну культуру й побут допомагають вивчати **етнографічні джерела**. Адже відлуння середньовічної доби є і в народних святах, численних обрядах, дитячих забавах, в одязі чи предметах хатнього вжитку. Різноманітні етнографічні матеріали містять також записи очевидців і мандрівників.

Етнографічні джерела — одяг, іграшки та ін.

- Доповніть перелік етнографічних джерел.

Отже, із часів Середніх віків до нас дійшло чимало джерел. Однак при їхньому опрацюванні потрібні неабиякі точність і виваженість. Для глибшого пізнання тієї епохи необхідно брати до уваги відомості різних джерел, бо саме такий підхід допоможе відчувати дух доби Середньовіччя.

Інформацію про добу Середньовіччя збирають, порівнюють, систематизують і узагальнюють учені-медієвісти (від *латин.* *media aeva* — середні віки).

Одним із видатних медієвістів був французький історик **Марк Блок** (1886–1944). Він вивчав світ почуттів і думок середньовічної людини, її релігійні уявлення тощо. Марк Блок вважав, що історія повинна вивчати життя людини в суспільстві, у часі й просторі. Його праця **«Феодалне суспільство»**, написана в 1939–1940 рр., і донині є зразком найглибшого трактування західноєвропейського феодалізму IX–XIV ст.

Значну увагу середнім вікам приділив у своїй **«Всесвітній історії»** видатний український вчений **Іван Крип'якевич** (1886–1967). Ця праця готувалася як четвертий том **«Історичної бібліотеки»**, що видавалася в 30-х роках XX ст. у Львові. **«Всесвітня історія»** Івана Крип'якевича розвивала термінологічну традицію вітчизняної історичної науки, мала багато ілюстрацій.

Окремі висловлювання видатних медієвістів використано в тексті підручника.

Марк Блок
(1886–1944)

Іван Крип'якевич
(1886–1967)

Історія Середніх віків (476–1492); раннє Середньовіччя, розвинене Середньовіччя, пізнє Середньовіччя; джерела з історії Середніх віків — пам'ятки архітектури, речові пам'ятки, писемні джерела, етнографічні джерела.

1. Назвіть хронологічні рамки Середньовіччя.
2. На які періоди поділяється історія Середніх віків?

3. Коли вперше з'являється в ужитку поняття «середньовіччя»?
4. Пригадайте основні джерела вивчення історії Стародавнього світу.
5. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи епоху Середньовіччя?

6. Поміркуйте, які матеріали підручника допомагають вам створити цілісну картину епохи Середньовіччя.
7. Чому історик Йоган Гейзінга назвав XIV–XV ст. «осінню Середньовіччя»?

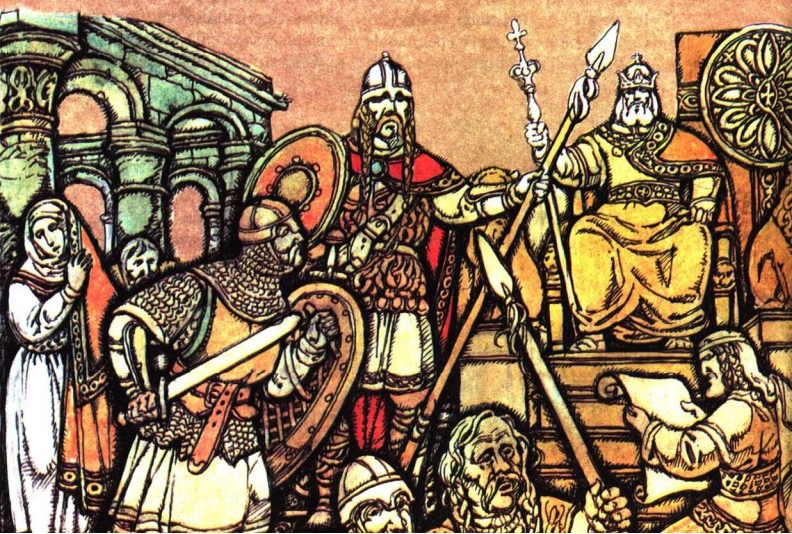

8. Які образи, символи ви пов'язуєте з епохою Середньовіччя?

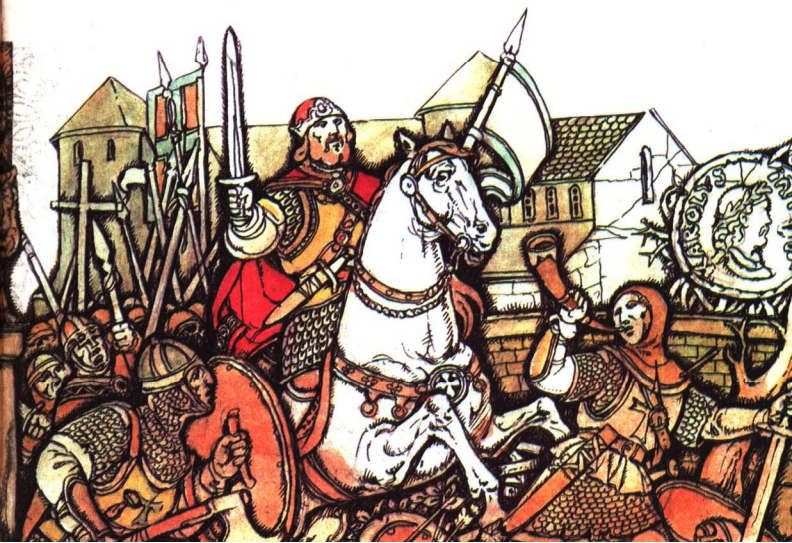

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- вплив Великого переселення народів на формування середньовічної Європи;
- взаємодію людини й природи;
- господарську діяльність людей;
- основні ознаки феодалізму, суспільні стани; причини й наслідки феодальної роздробленості;
- значення понять і термінів: *феодалізм, стани, феодальна роздробленість, ремесло, цех, самоврядування.*

**НАРОДЖЕННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО
СВІТУ,
ОСОБЛИВОСТІ
ЙОГО РОЗВИТКУ**

§ 1. Народження середньовічної Європи

1. Які події відбулися в римській історії в 395 р. та 476 р.?
2. Яким у Римській імперії за Діоклетіана і Константина Першого Великого був стан: а) економіки; б) релігійної політики; в) відносин із варварськими племенами?
3. Що таке «Велике переселення народів», як воно вплинуло на хід історії Римської імперії?
4. Хто такі варвари? Які племена римляни називали варварами? Чому?

1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Крах Римської імперії, на руїнах якої зародилася середньовічна Європа, став наслідком тривалого занепаду економіки. Приходили в запустіння землеробство й ремесла, земля не оброблялася, влада імператорів поступово послаблювалася.

Криза поглиблювалась і в духовному житті Римської держави. Разом зі знищенням громадянських свобод відбувся моральний занепад римського суспільства. На зміну язичництву прийшло християнство, що стало набувати характеру державної релігії.

Занепада й колись нездоланна римська армія. Вона перетворилася в малорухливу військову масу, що поколіннями проживала в укріплених таборах уздовж кордонів імперії. Армія втратила високі бойові навички знаменитих римських легіонів і за своїм озброєнням та військовою тактикою майже не відрізнялася від ополчень варварів.

Воїн-варвар

- Пригадайте, яку зброю мали римські легіонери. А яку варвари?

Кам'яні стовпи Калланіша

- Поміркуйте, які вірування мали будівничі цього «храму».

Співвідношення сил між Римською імперією й варварською периферією поступово змінювалося на користь варварів. Особливо велику роль у долі пізньої Римської імперії відіграли її північні сусіди — германські племена.

Германці вперше потрапили в поле зору римлян у I ст. до н. е. Римляни спочатку сприйняли їх за галлів (кельтів), однак наприкінці I ст. н. е. видатний римський історик *Корнелій Тацит* досить чітко визначає германців як особливу групу племен.

Германці тоді жили общиною на території між річками Рейном, Одером і Дунаєм. Основні засоби для життя отримували, займаючись скотарством. Худоба в германців була головним багатством і використовувалась як мірило вартості. Крім того, вони займалися землеробством, яке з V ст. набуває першорядного значення. Для обробітки землі германці використовували легкий плуг або рало. Вони сіяли льон, овес, просо, пшеницю, ячмінь, вирощували городні культури, зокрема капусту й салат. Представники германських племен вели торгівлю з римлянами.

Сина і наступника Константина Великого імператора Констанція, який прибув у IV ст. до Риму з Константинополя, вразив зовнішній вигляд жителів Вічного міста: тут майже не було людей, одягнених у традиційні тоги. Рим був наповнений вихідцями зі Сходу — єгиптянами, сирійцями, іудеями, найчастіше траплялися германці. Дивно, але навіть корінні римляни чомусь намагалися наслідувати одяг і поведінку тих, кого упродовж багатьох віків самі ж зневажливо називали варварами, тобто тими, хто не володів навіть «людською» мовою, а вимовляв лише незрозумілі фрази на зразок «вар-вар».

Поступово під впливом внутрішніх факторів і римського суспільного устрою в германців почала зростати майнова нерівність. Серед вільних членів общини вирізняються знатні люди. Суспільне розшарування було частково зумовлене появою рабів із полонених. Проте германці наділяли рабів ділянками землі й, подібно до римських колонів, надавали можливість самостійно вести господарство. Це була патріархальна форма рабства, що з часом перетворилася на один із різновидів феодалної залежності.

Важливі справи германці обговорювали на народних зборах, які називалися *тинг*. На них були присутні всі дорослі чоловіки, які носили зброю. Народні збори обирали раду старійшин, що вирішувала, передусім, судові справи. Були в германців також конунги (майбутні королі) та військові вожді.

Головну бойову силу германців становили військові дружини. Дружинники перебували в повній залежності від своїх військових вождів: клялися їм на вірність, одержували від них зброю, коней, частину здобичі.

У IV–V ст. у політичному устрої германців відбувалися важливі зміни. Вони об'єдналися у великі військово-племінні союзи, що отримали свої найменування за назвами панівних племен. Так виникають германські народності алеманів, баварів, франків, саксів, тюрінгів та ін. Із числа дружинників виокремилася

Орнамент — типова ознака мистецтва варварів — використовувався в пам'ятках часів християнізації варварських племен

Хрест св. Мартіна. Шотландія. VII–VIII ст.

Скринька св. Колумби (VI ст.).
Племена скоттів
брали скриньку в битви
як талісман

так звана служлива знать. Вона почала гуртуватися навколо конунга, витісняти з його оточення племінних старійшин і дедалі активніше впливати на його дії. Одночасно зміцнювалася й влада конунгів.

Важливу роль у становленні державності відіграло поширення серед германців християнства. У IV ст. єпископ Ульфїла навернув у християнство готів. Для цього йому довелося перекласти Біблію готською мовою і створити для своєї нової пастви писемність на основі грецького алфавіту.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

І ст. Римський історик Корнелій Тацит про германців

...Племена, які населяють Германію, споконвіків становлять самобутній народ, котрий зберіг первісну чистоту і подібний лише на себе самого... Германці різьоме схожі між собою: блакитні очі, меткий погляд, русяве волосся, кремезна статура...

Королів германці обирають за знатністю, вождів — за звитягою. Однак і королі не надлені у них необмеженою владою, вседозволеністю. Вожді рішучі, мають гідність, б'ються завжди попереду війська і цим викликають повагу. Проте ні карати, ні заковувати, ні накладати тілесне покарання не дозволяється нікому, крім жерців...

Менш значні справи розглядаються на раді старійшин, а справи важливіші обговорюються всіма...

На народних зборах обирають також старійшин, які чинять суд в округах і селищах...

У бою ганебно вождю поступитися кому-небудь у звитязі, не менш ганебно дружині не уподібнитися звитязі вождя. А вийти живим із бою, у якому загинув вождь, — безчестя й ганьба на все життя; боронити його, здійснювати відважні вчинки, думаючи тільки про славу, — найперший їхній обов'язок: вожді б'ються заради перемоги, дружинники — за свого вождя... Від щедрот свого вождя дружинники очікують собі й бойового коня, і закривавленої, переможної фрамеї (списа). Замість платні у них — їжа і щедре пригощання на бенкетах. Можливості для такого марнотратства виникають лише через війни і грабунки...

1. Опишіть зовнішність германців. 2. Охарактеризуйте систему влади в германців. 3. Скажіть, хто міг бути королем, а хто вождем. Чи мали королі необмежену владу? 4. Яку роль відігравали народні збори? Які питання на них розглядалися? 5. Які чесноти були обов'язковими для воїнів? 6. Про що автор пише із жалем?

Пригадайте, які міграційні процеси відбувались у Європі впродовж IV–VII ст. Як вони називаються?

Період в історії, який поклав початок формуванню національних спільнот у Європі, прийнято називати епохою **Великого переселення народів**. У результаті міграційних процесів на руїнах Західної Римської імперії виникли нові державні утворення бургундів, лангобардів, англів, саксів та інших (про них ви вже знаєте з курсу історії Стародавнього світу).

Першою варварською державою на території Західної Римської імперії стало **королівство вестготів** (418 р.) з центром у м. Толози (сучасна Тулуза).

У 429–435 рр. вандали заснували свою державу в Північній Африці зі столицею на місці давнього Карфагена. Бургунди спочатку утворили власну державу в районі Вормса. А в 457 р. постало друге Бургундське королівство з центром у Ліоні.

Германські племена англів, саксів, ютів і фризів, які населяли узбережжя Північного й Балтійського морів, у середині V ст. почали завойовувати землі Британії, покинуті римськими легіонами. Місцеве кельтське населення було винищене або витиснене на захід Британії. Частина бритів переселилася на континент.

Формальною датою падіння Західної Римської імперії вважається **476 рік**. Та на цьому Велике переселення народів не припинилося. Колишні союзники гунів — остоти — багато в чому повторили долю та історичний шлях вестготів. Остоти також стали союзниками-федератами правителя Східної Римської імперії, а згодом під проводом свого короля *Теодоріха* в 493 р. вони заснували **Остготське королівство** зі столицею в Равенні.

Король *Теодоріх* (бл. 454–526) був добре обізнаний із культурою і звичаями римлян, тому що виріс у Константинополі, а його дружиною була візантійська принцеса. У своєму королівстві він зберіг багато римських установ і правових норм. Теодоріх увійшов в історію як правитель, що всебічно підтримував розвиток науки й мистецтва. Остготський король сприяв обдарованим творчим особистостям, прислухався до порад найосвіченіших римських письменників і філософів — Боеція, Кассиодора та ін. Культурне піднесення в Остготській Італії за Теодоріха отримало назву «Остготське відродження».

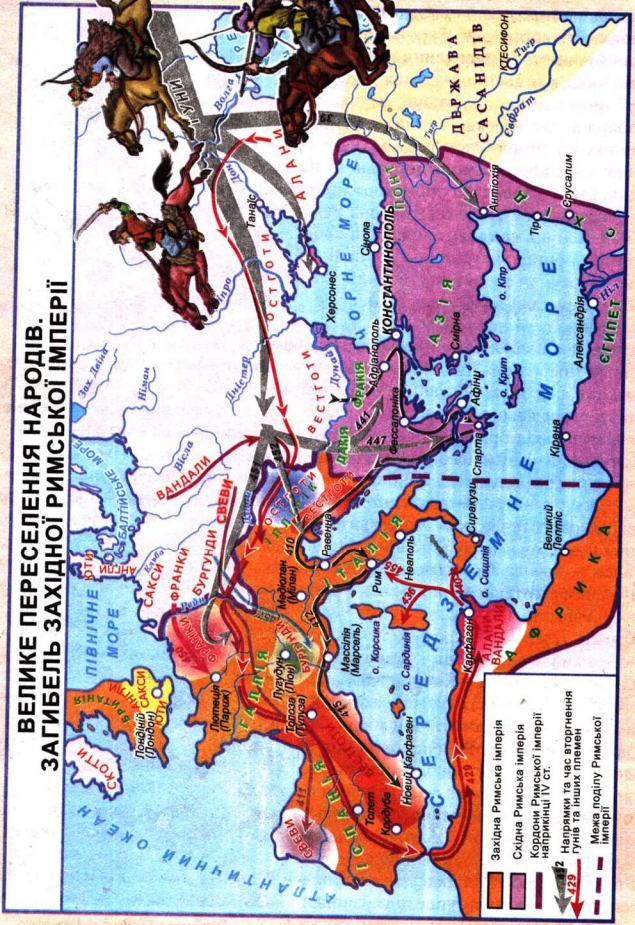

*Воїн вестготів.
Мініатюра. XII ст.*

*Гробниця Теодоріха Великого,
короля остготів. Равенна. VI ст.*

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Теодоріху належить вислів: «Хто тремтів перед різкою вчителя, той ніколи не стане справжнім воїном».

Секретар Теодоріха, відомий філософ Боєцій, написав трактат «Про вітху філософією», де стверджував, що справжнім щастям є доброта, а зло — завжди нещастя; зла людина рідко щаслива, хоча й може бути дуже заможною, багатою.

Отже, велике переселення народів змінило карту Європи. На руїнах Західної Римської імперії виникли нові державні утворення — варварські королівства. Найжиттєздатнішим серед них виявилось королівство франків.

Як наслідок, Британію почали називати за іменем германського племені англів — Англією, на честь вандалів в Іспанії з'явилася Андалусія, від лангобардів отримала свою назву історична область в Італії — Ломбардія, завдяки франкам Галлія стала Францією.

3. Франкська держава Меровінгів

У середині V ст. на території сучасної Бельгії (в околиці міста Турне) виникло королівство приморських (салічних) франків. У 481 р. королем салічних франків став Хлодвіг (481–511), який походив з роду легендарного короля Меровея. За його ім'ям династію франкських королів V — першої половини VIII ст. називали Меровінгами.

Легенда розповідає, що ім'я Меровея означає «морський воїн». Цей володар, нібито, мав двох батьків — одного земного, звичайного конунга, а другого водяного — морського чудовиська. Можливо, це пов'язане з тим, що Меровея прибув морем. Меровінгів вважали «відьмаками», «чаклунами», навіть — «чудотворцями», називали «патлатими королями». Оскільки вони носили довге волосся, схоже на бурхливі морські хвилі, то гадали, що в ньому була захована чарівна сила; саме тому Меровінгам приписувався дар знахарства. Коли короля хотіли позбавити трону, його пишну шевелюру відстригали і він нібито втрачав свою магічну силу.

У 486 р. Хлодвіг повів своє військо проти римського намісника Сиагрія, який управляв Галлією. Вирішальна битва відбулася поблизу міста Суассона. Франки розбили римські війська й захопили всю Північну Галлію аж до річки Луари.

Єпископ Григорій Турський (бл. 538 — бл. 594), автор праці «Історія франків», яка є найважливішою пам'яткою епохи Меровінгів, наводить цікавий епізод, пов'язаний із поділом трофеїв після перемоги над Сиагрієм. Цей епізод характеризує ставлення франків до королівської влади. Після взяття міста Суассона Хлодвіг забажав отримати, крім речей за жеребком, ще й коштовну церковну чашу, щоб із політичних міркувань повернути її місцевому єпископу. Однак вона дісталася простому воїну і той, не бажаючи віддавати її королеві, розрубав чашу сокирою.

Це свідчить про те, що на той час король вважався всього лише першим серед рівних, чия воля не була законом для франків, а його особа не сприймалась як щось божественне. Але наступного року під час військового огляду Хлодвіг помстився простому франкові. Він обурився станом його зброї і, розрубавши тому голову, мовив: «Ось так і ти вчинив із тією чашею в Суассоні».

Король Хлодвіг.
Середньовічна мініатюра

● Який епізод з «Історії франків» Г. Турського проілюстровано на мініатюрі?

СОБЛІД

(латин. *solidus* – міцний) – римська золота монета вагою 4,55 г, що стала зразком для монет більшості варварських королівств.

БОЖИЙ СУД

– спосіб встановлення вини чи невинності звинуваченого через випробування його хрестом, освяченим хлібом, розпеченим залізом, зануренням руки в окріп тощо. У Європі Божий суд існував до XVIII ст.

А. Чейффер.
Битва біля Тольбіака. XIX ст.
Перемога над алеманами
недалеко від Кельна (506 р.)
надала змогу Хлодвігу захистити
східні кордони королівства

Для зміцнення своєї влади Хлодвіг пішов на союз із християнською церквою. Близько 498 р. він першим із франкських королів прийняв хрещення. За свідченням єпископа Григорія Турського, жінка Хлодвіга, королева Клотильда, була охрещеною, а сам король твердо тримався язичницької віри. Та якось, під час війни з іншим племенем, він опинився на межі смерті й звернувся до Христа: мовляв, якщо він дійсно існує, хай подарує йому життя і тоді він, Хлодвіг, повірить у його могутність і прийме хрещення. І сталося диво: вороги франків кинулися тікати, а перемогу здобув Хлодвіг. Обіцянку було виконано: в один день зі своїм королем були охрещені 3 тис. воїнів.

Поступово, за допомогою підкупу, зради, насилля, Хлодвіг знищив усіх своїх супротивників, серед них і багатьох родичів, та укріпив своє становище. Про посилення влади Хлодвіга свідчить і проведений на початку VI ст. перший запис правових звичаїв франків. Він отримав назву «Салічна правда». Цей судєбник Хлодвіг дарував франкам уже від власного імені як королівський закон.

«Салічна правда» містить багатий матеріал про господарське життя та суспільний лад франків. За більшість провин встановлювався грошовий штраф, який називався *вєргельд*. Так, згідно з «Салічною правдою» за вбивство простого франка сплачували вергельд у 200 солідів (на ці гроші можна було купити приблизно 30 коней або 200 голів великої рогатої худоби); за вбивство королівського дружинника – 600 солідів. Водночас ще зберігався звичай кровної помсти. Для того, щоб встановити вину підозрюваного, бралися до уваги свідчення очевидців чи здійснювався *Божий суд*.

За чверть століття Хлодвіг заволодів майже всією римською Галлією і залишив по собі велику об'єднану державу. Проте за правління спадкоємців Хлодвіга (його чотирьох синів) королівство почало втрачати цілісність.

Із 639 р. королі з династії Меровінгів позбулися реальної влади й зберігали лише титул, тому останніх Меровінгів зневажливо називали «*ледачими королями*». Утім, королі були не настільки ледачими, як позбавленими влади. Країною почали розпоряджатися *майордоми* («старші в домі»). Спочатку майордоми були просто управителями королівських палаців. Поступово вони взяли до своїх рук владу повністю. Оскільки Франкське королівство розділилося на кілька великих територіальних утворень, то в кожному з них був свій майордом. У 687 р. один із майордомів *Піпін Герістальський* розгромив своїх суперників і об'єднав Франкську державу.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. Із праці монаха Ейнгарда «Життя Карла Великого» про владу майордомів

Багатство і влада зосереджувалися в руках придворних вельмож, яких називали майордомами. А король мусив задовольнятися своїм титулом і створювати видимість влади, коли, сидючи на троні, патлатий і довгобородий, вислуховував він іноземних послів і відповідав їм, нібито, від себе, насправді ж – продиктоване й завчене.

Крім титулу, за яким нічого не стояло, та убогого утримання, виділеного йому майордомом, він мав лише один, та й то невеличкий масток, у якому проживав і тримав нечисленну прислугу. Куди б король не подався, він їхав у візку, запряженому, як це було заведено на селі, парою волів, керованих пастухом. Так їздив він у палац, на щорічні народні збори... і так самісінько повертався додому.

Доведіть за текстом, що влада королів перейшла до майордомів.

4. Франкська держава Каролінгів

Після смерті Піпіна Герістальського між його синами розпочалися чвари, у яких переміг його позашлюбний син **Карл**, який став майордомом у 715 р. Йому довелося зіткнутися із серйозною зовнішньою небезпекою. Із півдня на територію Франкської держави вторглися араби (європейці називали їх сарацинами), які на той час підкорили майже весь Піренейський півострів. У 732 р. в битві біля *Пуатьє* війська Карла розгромили арабів і перешкодили їхньому подальшому просуванню вглиб Європи. На честь цієї перемоги Карл отримав прізвисько **Мартелл (Молот)**.

Однак загроза з півдня не минула, що змусило Карла Мартелла зміцнити військо й створити замість пішого ополчення загін добре озброєних кінних воїнів. Зробити це було досить нелегко. Адже утримувати бойового коня та мати необхідне спорядження й озброєння могла лише забезпечена людина. Нагородою ж воїнам служили здебільшого земельні володіння, бо грошей для оплати їхніх ратних справ не вистачало. Земля передавалася разом із селянами, які на ній працювали. Така форма землеволодіння називалася *бенефіцієм* (у перекладі з латин. — «благодійність»).

Спочатку бенефіцій надавався пожиттєво як нагорода за службу. Із часом він набув рис спадкового володіння, що отримало назву **феод**. Його власника називали феодалом. Той, хто надавав бенефіцій чи феодал, вважався *сеньйором (старшим)*. Той, хто його одержував, ставав *васалом (служогою)* сеньйора. Васал зобов'язувався вірно слу-

Васальний договір.
Мініатюра. XIV ст.

жити своєму сеньйору, за що той мав його підтримувати, а в разі потреби — і боронити. Усе це сприяло виникненню стосунків вірнопідданості й заступництва між васалом і сеньйором. Створення Карлом Мартеллом кінного війська послужило поштовхом до формування особливого соціального стану — **рицарства**.

Зміцнивши своє становище в усіх областях Франкської держави, майордом був змушений рано чи пізно заявити про свої претензії на королівський трон. Саме так і вчинив син Карла Мартелла Піпін II Короткий (741–768). Таке прізвисько він отримав через свій невисокий зріст. Щоб узаконити захоплення трону, Піпін відправив у Рим двох посланців, яким було доручено з'ясувати в папи Захарія I: чи справедливо, щоб правитель, який не має влади, продовжував носити титул короля. Папа в цей час вів жорстоку боротьбу з лангобардськими королями і потребував сильного союзника. Хроніст пише, що Захарій I звелів передати: «Краще іменувати королем того, хто має владу, ніж того, хто живе, не маючи королівської влади». І щоб не порушувати порядок, наказав Піпінові бути королем.

У 751 р. Піпін зібрав у Суассоні франкську знать, яка й проголосила його королем. Останній представник династії Меровінгів «ледачий король» Хільдерік III та його син були пострижені в монахи. Щоб подякувати Папі за підтримку, Піпін здійснив два походи до Італії, у ході яких переміг короля лангобардів Айстольфа. Завойовані землі лангобардів Піпін передав у дарунок Папі. У 756 р. на подарованих землях було засновано самобутню світську Папську державу з центром у Римі. Вона проіснувала більш як тисячу років аж до об'єднання Італії в 1870 р. Нині це держава в державі, всесвітньо знаний **Ватикан**, що весь розмістився в кількох римських кварталах.

Ватикан: площа
і собор Святого Петра.
Сучасне фото

Справжнього розквіту Франкська держава досягла в епоху правління **Карла Великого (768–814)**, сина Піпіна Короткого. Саме за іменем Карла королівську династію, засновником якої став Піпін Короткий, називають **Каролінгською**.

Прізвисько «Великий» Карл отримав у зв'язку зі своєю діяльністю, спрямованою на користь християнської церкви, а також через те, що був досить високим на зріст. Упродовж усього Середньовіччя Карл Великий залишався ідеалом правителя, напівлегендарною постаттю. Його діяння були оспівані у фольклорі, епічних творах, рицарській літературі тощо.

*Карл Великий (у центрі).
Скульптурна композиція,
встановлена в 1215 р.
на надгробку імператора
в Аахені*

• Чи можна
предмети в руках
Карла Великого назвати
символами його дня?

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. Із праці монаха Їйнгарда
«Життя Карла Великого»

Карл був широкоплечий, кремезний, зросту в міру високого; відомо, що зріст у нього в сім разів перевищував довжину його ступнів. У нього була округла голова, очі дуже великі й жваві, ніс трохи більший за середній, гарне волосся, веселе привабливе обличчя. Усе це надавало поважності і статечності його вигляду...

Здоров'я його було міцним, за винятком того, що протягом останніх чотирьох років він страждав від пропасниці, а під кінець життя ще накульгував на одну ногу... Він постійно їздив верхи й полював... Йому подобалося паритися у природних гарячих джерелах і плавати. У плаванні він був настільки вправний, що його воїстину ніхто не міг обігнати...

Він був невибагливий до їжі й питва, особливо до напоїв, тому що над усе ненавидів пияцтво...

Він був великий красномовець і міг дуже ясно висловити все, що хотів...

*Які особисті якості й чесноти Карла Великого,
на вашу думку, сприяли зміцненню королівської влади?*

*Карл Великий.
Бронзова статуетка.
IX ст.*

Карл Великий б'ється із сарацинами. Мініатюра з «Великих хронік Франції». XIV ст.

Карл Великий був невтомним державним діячем. Він проводив активну завоювальницьку політику й зумів розширити кордони Франкської держави. За його правління франки здійснили 53 походи, 27 із яких очолював монарх. Першою успішною збройною акцією Карла Великого стало підкорення лангобардів. Упродовж 773–774 рр. він воював проти лангобардського короля Дезидерія, здобув над ним перемогу та змусив постригтися в монахи. Лангобардське королівство припинило своє існування. Його невелика частина була передана Папі, а решта приєднана до Франкської держави.

У 778 р. Карл розпочав тривалі військові дії проти арабів в Іспанії. Проте перший похід виявився невдалим. Лише через деякий час франки зуміли захопити Барселону і на прилеглий території утворили прикордонну область, що стала складовою держави Карла Великого.

ІСТОРІЧНА ІКАВНИЦЯ

Людська пам'ять зберегла один незначний епізод із невдалого походу Карла в Іспанію 778 р. На зворотній дорозі через Піренеї в Ронсевальській ущелині на тилову охорону франкського війська напав загін місцевих жителів — басків. Франки зазнали поразки, серед інших загинув і граф Бретані Хруотланд. Через три століття у французькому героїчному епосі «Пісня про Роланда» цього майже невідомого вельможу було уславлено як ідеального рицаря, племінника короля Карла під іменем Роланд. Дрібна сутичка була оспівана як велика битва між християнами та мусульманами, а невдалий похід подався як завоювання всієї Іспанії.

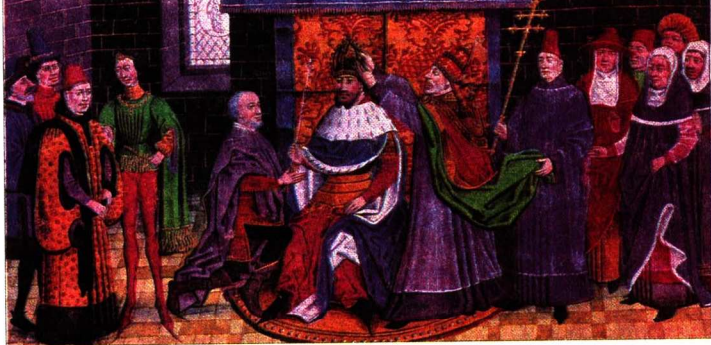

Битва в Ронсевальській ущелині. Роланд трубить в Оліфант. Мініатюра. XIII ст.

Найважче діалося Карлові підкорення саксів. Війни з ними тривали упродовж 772–804 рр. На той час Саксонія була заселена язичницькими племенами. Метою Карла була християнізація саксів. Уже після перших походів франки зайняли майже всю Саксонію. Налякані сакси обіцяли прийняти хрещення, та замість цього вони несподівано підняли повстання. Воно відзначалося небувалою жорстокістю. Сакси нещадно вбивали всіх франків, а також християнських священників. Карл відповідав тим самим.

Легенда розповідає, що Карл, захопивши укріплене поселення саксів, устромив посеред площі свій меч і наказав підводити до нього по черзі всіх чоловіків. Тих, хто був вищим за цей меч, страчували на місці.

Очевидно, ідеться про 782 р., коли Карл знищив близько 4,5 тис. саксонських заручників. Тоді вожді саксів здалися і прийняли хрещення, однак саме повстання тривало ще майже 20 років.

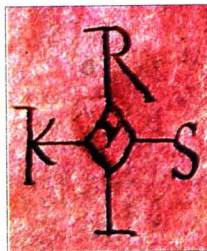

Коронація Карла Великого. Мініатюра. XIII ст.

У 788 р. Карл приєднав до своїх володінь Баварію, ліквідувавши там герцогську владу.

Завоювання великих територій суттєво розширило кордони Франкської держави. Тепер вона охоплювала значну частину колишньої Західної Римської імперії. Восени 800 р. Карл вирушив до Риму, щоб захистити папу Лева III в його протистоянні з місцевою знаттю. Під час урочистої різдвяної меси 25 грудня 800 р. Лев III увінчав Карла імператорською короною. Карл Великий став *першим імператором середньовічної Європи*. Відродження імперії на Заході викликало обурення Візантії. Лише в 812 р. Візантія визнала імператорський титул Карла Великого. За таку поступливість він подарував візантійському імператорові Венецію та Далмацію.

Карл розумів, що такою великою імперією досить важко управляти одноосібно, тому розділив її на *графства*. Уздовж кордонів своєї велетенської держави Карл створював укріплені прикордонні області — «*марки*». Постійної резиденції у нього не було. Зате в різних місцях держави Карл мав маєтки, у яких недовго затримувався, а потім зі своїм оточенням рухався далі. Його найулюбленишим місцем перебування був *Аахен* (територія сучасної Німеччини). Двічі на рік імператор збирав представників вищої знаті, з якими він радився про справи і узгоджував свої укази й спеціальні постанови — *капітулярії*. У своїй державі Карл також активно підтримував розвиток культури.

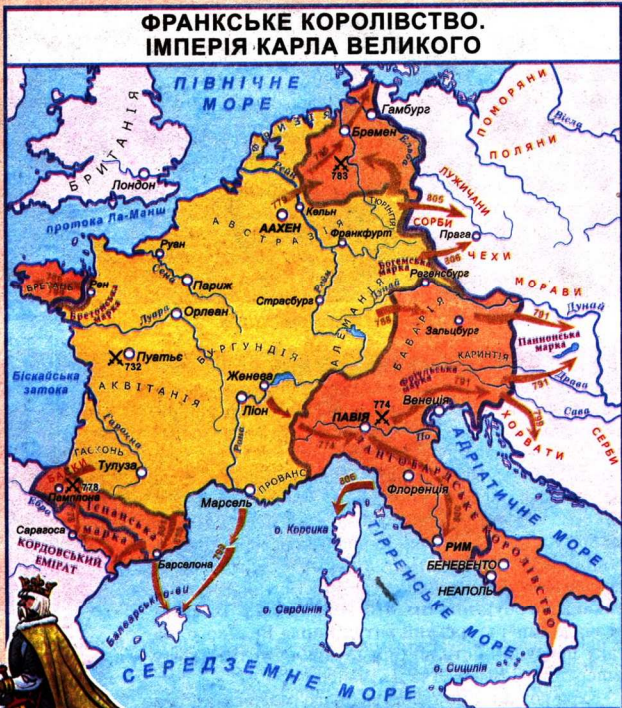

Монограма Карла Великого. Знак із букв імені імператора виводив писар, а Карл власноруч ставив лише короткий штрих усередині ромба в центрі монограми.

Монета Карла Великого, викарбувана бл. 800 р.

ФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Карл Великий

 Територія франків у V ст.

 Території, завойовані Карлом Великим

 Кордони Франкського королівства на 768 р.

 Напрямки та роки найважливіших походів Карла Великого (768-814)

 Місця та роки найважливіших битв

 Кордони Франкської імперії на 814 р.

Карл Великий помер у 814 р. і трон перейшов до його сина — *Людівіка Благочестивого*. Однак невдовзі троє синів Людівіка Благочестивого — *Карл Лисий*, *Людівік Німецький* і *Лотар* — почали домагатися від батька поділу імперії. Щоб утихомирити сімейні чвари, Людівік Благочестивий у 817 р. поділив імперію між синами. Та миру він цим не досягнув. Розпочалася війна, у якій сини здобули перемогу над батьком.

Після смерті Людівіка Благочестивого усобиці розгорілися з новою силою. Два молодших брати — Людівік Німецький і Карл Лисий — не хотіли визнати імператорського титулу за Лотарем і пішли на нього війною. У 842 р. Людівік Німецький і Карл Лисий зустрілися в Страсбурзі (сучасна Франція) й поклялися діяти спільно в боротьбі проти Лотаря. Страсбурзьку клятву виголосили на двох мовах — романській (давньофранцузькій) і тевтонській (німецькій). Це свідчило про формування в Каролінгській імперії нових народностей, зокрема французької й німецької.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. Франкський хроніст Нітгард про прийняття Страсбурзької присяги

І ось 14 лютого (842 року) Людівік і Карл зібралися в місто, яке колись звалось Аргентарія, а сьогодні в просторіччі називається Страсбург, і проголосили вони нижченаведені клятви, Людівік на мові романській, а Карл — на тевтонській... Першим дав клятву Людівік, бо був старшим: «Через любов до Господа, заради християнського і всезагального нашого спасіння, віднині й надалі, наскільки Господь Бог дасть мені розуму й сили, я підтримаю цього брата свого Карла і військовою підмогою, і всякою іншою справою — так, як і кожна людина воістину повинна підтримувати брата свого, — якщо він відповідь мені тим самим. А від Лотаря я не прийму жодної умови, яка буде завідомо шкодити цьому брату моему Карлові». Коли Людівік закінчив, Карл проголосив таку ж клятву на тевтонській мові...

Які були причини союзу Людівіка і Карла? А як вони сформульовані у хроніці?

Лотар був змушений піти на поступки. У **серпні 843 р.** брати уклали у *Вердені* договір, згідно з яким створена Карлом Великим імперія розподілялася на три частини. За умовами **Верденського договору**, молодшому з братів Карлу Лисому дісталися землі на захід від Рейну, що здебільшого склали територію майбутньої Франції. До середнього брата Людівіка Німецького відійшли землі на схід від Рейну, що переважно склали територію майбутньої Німеччини. Старший із братів — Лотар — зберіг за собою титул імператора, а також отримав Італію і довгу смугу земель від гирла Рейну до гирла Рони. Згодом ця територія отримала назву Лотарингія. Внаслідок Верденського поділу зародилися такі європейські держави, як Італія, Німеччина та Франція.

Велике переселення народів, варварські королівства, Хлодвіг, «Салічна правда», майордом, Карл Мартелл, бенефіцій, сеньйор, васал, Карл Великий, Верденський договір (843 р.).

1. Установіть відповідність між подією і її датою.

1. Поділ Римської імперії	а) 410 р.
2. Захоплення Рима готами	б) 476 р.
3. Падіння Західної Римської імперії	в) 395 р.
4. Битва на Каталаунських полях	г) 451 р.

2. Покажіть на карті територію розселення германських племен. Які території увійшли до імперії Карла Великого? Як була поділена імперія Карла Великого між його синами? Чому це стало можливим?

3. Поясніть значення понять і термінів: *бенефіцій*, *феод*, *васал*, *сеньйор*.

4. Про яку історичну особу йдеться в поданих описах:

- «ця людина народилася на світ, щоб приголомшувати народи і наводити жах на людей» (матеріал історії Стародавнього світу);
- «чоловік, великий на зріст, син короля маленького на зріст, дуже полюбляв місто Аахен, був увінчаний імператорською короною, після його смерті сини знищили те, що ним було створено».

5. «Війна трьох братів» завершилася підписанням Верденського договору. Чи могли події розвиватися якимось інакше? Запропонуйте свій варіант. Якою б тоді, на вашу думку, була карта Європи сьогодні?

§ 2. Людина в середньовіччі

Прочитайте уривок із роману Вальтера Скотта «Айвенго».
Як автор показує ставлення середньовічної людини до природи?

Сонце сідало за однією з порослих буйною травою галявин у лісі... Сотні розлогих, широкочолх, з невисокими стовбурами дубів, які може бачили ще величну ходу римських легіонів, простягли свої вузлуваті руки над товстим килимом пишеного зеленого дерну; а подекуди між ними виділилися буки, зостролист та куці різних порід, такі густі, що вони не пропускали поземних променів призахідного сонця. А інде вони розступались, лишаючи довгі широкі алеї, в мережі яких так приємно заблукати окові і в яких уява вбачає стежки до ще розкішніших картин лісової самоти.

1. Взаємодія людини і природи

Людина в добу Середньовіччя була до природи набагато ближчою, ніж ми. Проте помилково вважати, що між людиною і природою панувала цілковита гармонія. Природа часто змушувала людину відчувати свою слабкість. Запаси в коморі селянина чи феодала, від яких залежало їхнє життя, фактично залежали від волі природи. Дощі з градом, посухи чи повені, буревії чи заморозки були провісниками

людини від природно-кліматичних умов була надзвичайно великою.

У середні віки клімат на Європейському континенті був нестабільним: то холоднішало, то теплішало. Вважається, що в XI ст. клімат континенту нагадував сучасний. Щоправда, в окремі періоди температура піднімалася і вище. У XIII–XIV ст. відбулося різке похолодання. Через це на півночі Європи часто траплялися неврожаї. Спостерігаючи за різкими перепадами клімату, середньовічні літописці постійно висловлювали побоювання про настання кінця світу.

У ранньому Середньовіччі велику роль у житті людини відігравав ліс та його багатства. За влучним висловом французького історика М. Блока, ліс супроводжував селянина «від колиски до домовини». Ліс був основним будівельним матеріалом, він давав світло й тепло, із дерева виготовляли знаряддя праці, предмети ремесла й побуту. Проте ліс і все, що в ньому водилося, перебувало у власності сеньйора. Селяни мали право збирати хіба хмиз, а ще плоди та ягоди. Зрідка їм дозволяли полювати на дрібних тварин і випасати в лісі свиней. До того ж, ліс був місцем духовних шукань, заглиблень у себе. Саме тому в ньому оселялися ченці-самітники, щоб молитися і вести боротьбу зі спокусами. А ще ліси були місцями пригод мандрівних рицарів. Іноді в них переховувалися також розбійники, які нападали на подорожніх і грабували їх. Отже, для декого ліс був прихистком, а на інших там чатувала смертельна небезпека.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Рубіж VIII–IX ст. Із «Капітулярію про помістя» Карла Великого

...Щоб ліси і заповідні хащі наші добре охоронялись; і якщо де буде зручне місце для розчищення, розчищали б і полям заростати лісом не давали; а де мають бути ліси, ніяк не допускати їх вирубувати й нищити; звірів же в заповідних хащах наших пильно охороняти; дбати також про соколів і яструбів для нашої справи; та оброки, належні за це, старанно збирати. Управителі, а також старости і люди їхні, якщо ганятимуть свиней на випас у наш ліс, хай самі перші платять належну десятину, подаючи нам добрий приклад, аби потім і інші люди їхню десятину платили повністю.

1. Що таке капітулярій? 2. Кому належав ліс? 3. За що людям потрібно було сплачувати десятину? 4. Які розпорядження зроблено про лісові угіддя?

В епоху Середньовіччя людина розпочинає суттєво впливати на природу. І хоча цей вплив носив стихійний характер, його наслідки були непередбачуваними.

2. Внутрішня колонізація та її наслідки

Упродовж XI–XIII ст., через зростання населення, у Європі відбувається освоєння нових територій. Селяни розчищали ліси, розорювали пустки й торф'яники, відвойовували землю від моря. У долинах великих річок почали осушувати болота й будувати захисні дамби. Такі перетворення прийнято називати *внутрішньою колонізацією*. Цей процес набув поширення в усіх країнах Західної Європи.

Освоєння нових земель відбувалося в кількох напрямках. Один із них – вирубування лісу й заснування на звільнених масивах нових поселень. Найчастіше такий тип колонізації проводився силами *поселенців-госпітів*, запрошених, нерідко здалеку, на пільгових умовах. Інший поширений варіант колонізації – за рахунок

*Житло
давніх шотландців —
«озерний сховок».
Щоб захиститися від
завойовників, хатинки
будували на палях, іноді
посеред озера.
Реконструкція.
Сучасне фото*

внутрішніх резервів кожного села: освоєння пустищ, непридатних для землеробства земель, прикордонних територій тощо. У результаті внутрішньої колонізації зросли посівні площі, річкова система сполучень доповнилася каналами, змінилися флора і фауна. Різко збільшилася кількість населених пунктів.

Та незважаючи на всі спроби, у XIII ст. землі, придатної для обробітку без особливих зусиль, уже бракувало. Наділи селян ставали дрібнішими й зібраного урожаю не вистачало, щоб прогодувати родину.

У XIII ст., унаслідок квалітивних намагань створити нові ниви та прогодувати дедалі більшу кількість населення, було винищено багато лісів. По всій Європі спалахують конфлікти між селами або між феодалами та їхніми селянами за право використання тих решток, які ще збереглися від колишніх лісів. Деякі села знелюдніли, тому що жити в них, не маючи лісових дарів, стало практично неможливо.

*Селянські роботи.
Календар. Німеччина,
Мюнхен. IX ст.*

Нерідко людина, приборкуючи природу, вдавалася до хижачьких прийомів. Прикро, що Голландія, тобто «лісова країна», у період Середньовіччя фактично втратила свої ліси. Також було вирубано й спалено ліси в Англії, Франції, Іспанії, Італії. На світанку Середньовіччя в західноєвропейських лісах проживало багато звірів (оленів, кабанів, турів, ведмедів, лосів, зубрів, лисиць, вовків та ін.). Полювання на них мало промисловий характер: м'ясо диких тварин було тоді одним із основних продуктів харчування населення. Не менше значення мало й рибальство. Безжальне нищення звірів, а також вирубка лісів поступово призвели до зменшення видів тварин, а також їхньої кількості. Зменшилася кількість і різних видів пернатих.

3. Склад і рух населення

На світанку Середньовіччя територію Європи населяли різні племена і народності. Серед них на подальший розвиток долі Європи найбільше вплинули кельти. Значну роль у формуванні населення середньовічної Європи відіграли також романські народності, фракійці, германці, балти, угро-фіни, слов'яни, вихідці з Азії та Африки — араби, євреї, бербери, тюрки. Ця строката й різномовна суміш перебувала в постійному русі. Переселялися навіть цілі народи. Подібні переселення прийнято називати **міграціями**, або ж **міграційними рухами**. Одним із найбільших міграційних рухів Середньовіччя вважається вже згадуване Велике переселення народів IV–VII ст., яке суттєво змінило карту Європи.

Та й взагалі, для середньовічної людини мандри часто були життєвою необхідністю чи духовною потребою. Подорожували люди різних професій, серед яких було чимало талановитих майстрів, архітекторів, художників, музик, мандрівних акторів. Прагнення до збагачення штовхало на незвідані шляхи купців і ремісників. Щоб здобути освіту, пускалися в далеку дорогу школярі й студенти. **Прочани** і монахи здійснювали паломництва у святі місця. Не було дивиною, якщо подорожній зустрічав на своєму шляху рицаря чи розбійника, жебрака чи волюючу.

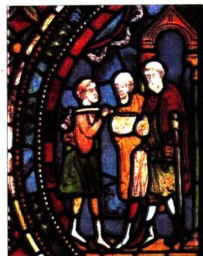
На чисельність населення середньовічної Європи впливали різні чинники, що, з одного боку, сприяли зростанню, а з іншого — гальмували його. До перших, передусім, належала зміна раціонів, що зумовлювалося

ПАЛОМНИЦТВО — подорож віруючих до святих місць із метою поклоніння, подячної молитви або відбування покути. Назва походить від звичаю паломників привозити пальмові гілки з Палестини.

ПРОЧАНИ — віруючі, які здійснювали подорожі до святих місць із метою поклоніння, подячної молитви або відбування покути. У середні віки існувало багато місць, які приваблювали прочан. Серед найвідоміших — місця, пов'язані з життям Ісуса на Святій Землі, місто Рим та гробниця св. Якова в Компостелі (Іспанія).

*Битва християн із мусульманами.
Середньовічна мініатюра*

*Прочани.
Вітраж із собору
в Шартрі. XIII ст.*

розвитком тваринництва, городництва. Негативно впливали на склад і рух населення чотири найбільші лиха того часу — *хвороби, війни, голод та епідемії*.

В епоху Середньовіччя люди багато воювали. Дух війни міцно вселився у свідомість середньовічної людини, незалежно від її статусу. Воювали феодалі, королі, папи, народи й країни. Ворогуючі сеньйори намагалися передусім підірвати основу могутності свого противника, спустошуючи селянські господарства, спалюючи посіви, переганяючи худобу тощо. За загальними підрахунками, жертвами безконачних воєн стала третина дорослого населення тогочасної Європи.

Не менше вмирало людей і від голоду. До цього призводив, передусім, неврожай: посухи, зливи, повені, шкідники часто зводили зусилля селян нанівець. Бувало, що люди, аби спекти хліб, змішували жменьку борошна з лісовими травами, ягодами й навіть землею. Нерідко траплялися і жакливі випадки людодства.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. Із «П'яти книг історії мого часу» ченця Рауля Глаб'єра про голод 1027–1030 рр. у Нормандії

...Голод почав посилюватися по всій землі, й загроза загибелі постала майже перед усім родом людським... Не було й кількох днів, протягом яких можна було б зібрати хліб... Безперервні дощі настільки залили землю, що упродовж трьох років не знаходилося борозни, придатної для засіву. А під час жнив бур'ян... вкрив поверхню всіх полів...

Коли поїли всю худобу і птицю, голод став більше дошкуляти людям, вони почали пожирати мертвечину й робити інші нечувані речі. Щоб уникнути смерті, деякі викопували лісове коріння і збирали водорості... люди пожирали м'ясо людей... Деякі голодні нападали на мандрівників, убивали й пожирали їх... показували дітям яблуко або яйце, відводили їх у відлюдне місце, вбивали і з'їдали. Цей жакливий голод лютував три роки. Померлих було так багато, що їх не встигали ховати...

1. Що спричинило голод у Нормандії? 2. Як люди боролися з голодом? 3. До яких наслідків призвів голод? 4. Що свідчить про нечуваний масштаб бідувань?

Починаючи з XII ст., сеньйори роблять спробу протистояти голоду. Вони намагаються особисто контролювати процес запасання продуктів, розподіл харчів між бідняками в голодні роки. Однак мислення середньовічної людини, яка звикла жити одним днем і не думати про майбутнє, не дозволяло надовго утримувати запаси продовольства на випадок голоду. У середньовічній Європі ще не вміли зберігати продукти харчування: зерно у вологих коморах часто згнивало, а м'ясо псувалося. До того ж відкладене добро знищували щурі, які були справжньою карою середньовічних міст.

Голод підточував фізичні сили людей, спричиняв виникнення різних захворювань. Антисанітарія і відсутність елементарного медичного обслуговування призводили до поширення небезпечних хвороб і високої, особливо дитячої, смертності. Постійними супутниками європейців були віспа, малярія, проказа, сухоти (туберкульоз).

Побутує думка, що віспу принесли до Європи гуни. Напередодні поразки на Каталаунських полях (451 р.) чимало воїнів Аттіли вже були вражені схожою на віспу хворобу. Якщо це так, то саме гуни додали ще одну хворобу до європейського

Але найбільших збитків населенню Європи завдали епідемії чуми й холери, які періодично збирали свої смертельні покоси в країнах Європи. Чума, прозвана «чорною мітлою людства», у середні віки мала два найбільші спалахи — у VI і XIV століттях. Особливо великою була епідемія чуми 1347–1350 рр. Припускають, що вона забрала життя майже 25 млн людей.

Епідемії вражали насамперед міста, тому що в них скучувалася велика кількість населення, яке проживало в жахливих умовах. Саме тому чисельність міських жителів після «чорної смерті» знизилася на 60%. Із міст епідемія поширювалася і на села, у яких городяни купували городину. Зрештою, не тільки чуму, а й інші хвороби розносили воїни, які постійно шукали чим прогодуватися.

Невідомий шотландський художник. Епідемія чуми. XIX ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. Мікель де П'яцца про «чорну смерть» на Сицилії 1347 р.

І ось у жовтні літа 1347... у порту міста Мессіна пришвартувалися генуезці, які рятувалися на дванадцяти галерах від гніву Господнього... Генуезці привезли з собою хворобу, що пробирала їх до кісток, і була настільки сильною, що всі, хто спілкувався з ними, виявлялися вражені цією смертельною недугою; і смерті цієї, що вражала миттєво, не можливо було уникнути... Смерть наздоганяла не тільки тих, хто спілкувався з хворими, але й тих, хто купляв від них речі, доторкався або наближався до них... Тіла залишалися в будинках і жоден священник, жоден родич — син, батько чи хтось із близьких не наважувався туди увійти. Гробарям обіцяли величезні гроші, аби вони винесли й поховали мертвих. Будинки померлих стояли відчиненими з усіма скарбами, грошима й коштовностями; якщо хтось бажав туди увійти, ніхто його не зупиняв...

Жителі Мессіни, вражені цим жахливим і нечуваним лихом, воліли краще залишити місто, ніж у ньому померти...

1. Про яку хворобу розповідає автор? 2. Як розповсюджувалася епідемія? 3. Як зображено наслідки епідемії? 4. Чи можна було зупинити поширення хвороби?

Інша велика епідемія, зафіксована в 1361–1363 рр., забрала життя майже 70% дітей різного віку, тому її назвали «дитячою моровицею».

Розпач, лютя, зневіра підсвідомо спонукали до пошуків винних. Вважалось, що передвісниками епідемії були поява комет, сонячні затемнення тощо. Це сприймалося як своєрідний вияв Божого гніву, щоб покарати людину, змусити її покаятися за свої гріхи. Часто необгрунтовані звинувачення щодо появи моровиці сипалися на голови євреїв. В Іспанії 1348 р. почалися погроми євреїв за те, що вони ніби-то продавали отруєну тканину. По всій Європі було поширено думку,

Пам'ятник жертвам епідемії чуми. Відень. XIX ст. Сучасне фото

згідно з якою саме євреї, які колись розп'яли Христа, несли відповідальність за «чорну смерть». Ворожість у ставленні до євреїв нагнітали також християнські проповідники. Тому єврейське населення було змушене проживати у відгороджених високими мурами міських районах, що називалися **гётто**.

Наслідки епідемії чуми були неоднозначними. Вони проявилися не лише в різкому скороченні населення та масових гоніннях на євреїв, а й спричинили економічні зміни. Умови життя тих селян і ремісників, яким пощастило врятуватися від смерті, покращилися. Доброї землі вистачало, а трудитися на ній не було кому. Потребували робочих рук і міста. Спадкоємці іноді неймовірно збагачувалися коштом своїх померлих родичів і ставали засновниками майбутніх могутніх купецьких і банкірських династій.

ГЕТТО — частина міста для примусового поселення груп людей певної раси, нації, релігії. Назва походить від італійського слова, що означає «гарматний завод». Біля нього знаходився єврейський квартал у Венеції.

Внаслідок постійних воєн, голоду, хвороб, епідемії тощо тривалість життя європейця в середні віки була короткою. Навіть за звичайних обставин жінки помирали в 30–35-літньому віці, а чоловіки доживали до 40–45 років. Крім того, жінки часто помирали при пологах. Тільки короновані особи, представники духовенства та вчені-богослови могли досягти 60-літнього віку і більше.

Оскільки переписів чи інших підрахунків у ті часи не проводилося, то встановити чисельність населення Європи в середні віки можна лише приблизно. Припускають, що в часи Карла Великого кількість жителів основної частини його імперії становила 4–5 млн. А на початку XV ст. в усій Європі проживало приблизно 43 млн осіб.

4. Шлюб і сім'я

В епоху Середньовіччя шлюб вважався справою, яка залагоджувалася між двома родинами й перебувала під опікою церкви. Ця опіка виявлялася в намаганні церкви керувати укладанням шлюбів. Існували спеціальні вимоги, яких слід було дотримуватися, щоб шлюб вважався законним. Вони стосувалися церемонії заручин, посагу нареченої, попереднього оголошення дати весілля, висловлення взаємної згоди в присутності священника та інших свідків. Церква забороняла одружуватися ченцям, а з XI ст. — і католицьким священникам. Не схвалювався також шлюб зі студентами, вояками чи слугами, поки вони не відкриють власну справу й не матимуть джерела прибутку.

Як правило, і міські, і сільські дівчата виходили заміж приблизно в 16 років. Однак траплялися випадки, коли наречена була молодшою, та й пізні шлюби також не були дивиною. Наприклад, флорентійський купець міг видати свою доньку заміж і в 24 роки. Зазвичай, чоловік був старшим за дружину, деколи на 20 і більше років, адже він на час одруження мусив мати засоби для забезпечення сім'ї. Але й жінка, виходячи заміж, отримувала придане. Його розмір залежав від статків її родини.

Портрети середньовічних жінок. XV ст.

Сімейні зв'язки в повсякденному житті були дуже важливими. Сім'я гарантувала підтримку всієї рідні. Особливо яскраво це виявлялося в церковній сфері. Родичі та друзі деяких сімей протягом багатьох поколінь посідали крісла абатів і єпископів у різних монастирях та єпископствах.

У середньовічній родині головним був чоловік. Він мав необмежену владу над усіма її членами, але водночас був зобов'язаний захищати й відстоювати їхні правові інтереси поза сім'єю. Як належне сприймалося, що чоловік воював або працював на подвір'ї, на полі, а жінка — у домі, де вона передовсім готувала їжу й виготовляла одяг. Християнська церква наголошувала, що жінка має коритися чоловікові. І вона корилася. Однак нерідко працювала нарівні з чоловіком, часто ведучи справи після його смерті.

У кожній сім'ї народжувалося багато дітей — до десяти й більше. Проте виживали не всі, здебільшого двоє-трое. У звичайній середньовічній сім'ї було переважно п'ятеро-шестеро осіб.

Хлопчиків і дівчаток виховували по-різному. Дівчинка до одруження залишалася під материнською опікою, перебираючи від неньки вміння виконувати всю хатню роботу. У домашніх умовах вона здобувала певну освіту. А хлопчиків із семи років навчали батьківському ремеслу. Тут все залежало від того, з якої родини вони походили: феодала, торговця, ремісника, селянина.

Ян ван Ейк. Портрет подружжя Арнольфіні. 1434 р.

• Розкажіть, як жила ця родина. Яким було її матеріальне становище?

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Дітей охоче використовували як свідків у деяких судових справах. Наприклад, коли треба було відновити межі володіння, зацікавлені особи обходили кордони поля й вели за собою дітей чи підлітків, яких час від часу били. Вважалося, що в такий спосіб дитина краще запам'ятає умови угоди і зможе при потребі розповісти про них у суді, показавши кордони поля. Слову свідка в той час більше вірили, ніж запису в документі, який багато хто через свою неосвіченість навіть не міг прочитати.

1. Поясніть вислів М. Блока «ліс супроводжував селянина від колиски до домовини».
2. Поясніть значення понять і термінів *внутрішня колонізація, міграція, епідемія, «чорна смерть», гетто*.
3. Назвіть чинники, що спричиняли повільне зростання і зменшення чисельності населення.

4. Уявіть, що ваш батько — власник торгового корабля. Дайте відповідь на запитання:

- Яку жінку (якого чоловіка) він вам шукатиме?
- Яка ваша роль у цьому пошуку?
- Як ставилися до шлюбу в середньовічні часи, а як ставляться нині? Що змінилося? Чому?

5. Згадайте роль батька (*pater familias*) у римській родині й порівняйте її з роллю батька в середньовічній родині:

- а) основні обов'язки;
- б) ставлення до дітей;
- в) «економічні» питання (власність, спадок...).

§ 3. Середньовічне європейське суспільство

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Міграція

2. Внутрішня колонізація

3. «Чорна смерть»

4. Гетто

а) частина міста, відведена для поселення груп людей певної раси, нації, релігії;

б) переселення народів;

в) перетворення та освоєння території в межах однієї країни;

г) чума.

1. Феодалізм

Феодалний лад сформувався на теренах Європи в результаті взаємодії пізньоримських світоглядних засад із суспільними відносинами, що утверджувалися в середовищі варварів.

Він прийшов на зміну рабовласництву і панував у Західній Європі з V до XV ст. У його основі — власність феодала на землю і залежність (поземельна й особиста) селян від нього. За користування землею селяни несли повинності: вони виконували різноманітні роботи в господарстві феодала (рента відробіткова, панщина), приносили йому продукти харчування і ремісничі вироби (натуральна рента або оброк), а також працювали на так званих «громадських роботах» (ремонтували мости, мури, будували замки тощо). Було ще ряд прав, що належали феодалу, зокрема, право «мертвої руки», тобто вирішення умов успадкування після смерті селянина.

Назва «феодалізм» походить від слова фео́д — земельний маєток із залежними селянами, який васал отримував від сеньйора за вірну службу. Спочатку фео́д був умовним володінням, а згодом став спадковим і передавався від батька до сина.

2. Три стани середньовічного суспільства

У XI ст. середньовічні богослови Герард Камбрезійський (він же Жерар Камбрійський) і Адалбербн Лаонський створили теорію про три суспільні стани. До першого стану вони віднесли «*тих, що моляться*» (oratores), тобто священників і ченців; до другого — «*тих, що воюють*» (bellatores), тобто рицарів; третій стан — «*ті, що працюють*» (laboratores) — селяни. Усі стани були взаємопов'язаними. Тобто, святі отці моляться за душі своїх вірників, рицарі всіх обороняють, а селяни годують. Між усіма трьома станами має бути взаємне розуміння, мир і спокій. Тільки так суспільство може повноцінно існувати.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Етьєн де Фужер про три стани мовою поезії

Священника уділ — за всіх молитися.

А рицаря — на полі бою битися

І славою в борні покритися.

Обов'язок селян — трудитися.

1. Які обов'язки *передбачає належність до певного стану*? 2. Які *пільги й права мали представники усіх трьох станів*?

3. Духовенство

Середньовічна людина була глибоко переконана, що головним у її житті є стосунки з Богом, а турбота про спасіння душ християн якраз і лягала на плечі духовенства. Тому винятково важливим, набагато вагомішим, ніж виконання будь-яких інших функцій, була угодна Богу належність людини до духовного сану.

Християнське духовенство поділялося на *біле* і *чорне*. До білого духовенства належали єпископи й священники, які обслуговували релігійні потреби мирян: правили *мєсу*, здійснювали церковні таїнства (хрещення, причастя, вінчання, сповідь тощо). Ядром повсякденного церковного життя в Західній Європі була *парафія*, яка об'єднувала мешканців кількох сіл чи міських кварталів. Парафія управлялася *священником* (*парохом*). Його помічниками могли бути духовні особи нижчого рангу (диякони, іподиякони). У свою чергу парафія підпорядковувалася єпархії, на чолі якої стояв *єпіскоп*. Кілька єпархій об'єднувалися в *архієпископство*. На підтримку життєдіяльності церкви та духовенства вірники сплачували десятю частину від власних прибутків, тобто *десятину*.

Християнська церква мала свою *ієрархічну структуру*. На вершині церковної піраміди був

АБА́Т (АБАТІ́СА) —

настоятель

(настоятелька)

монастиря; походить від

давньоєврейського слова

«абба», тобто «батько».

ЕПІА́РХІЯ —

територіальна одиниця,

яка перебуває під

церковним управлінням

єпископа. У католицькій

церкві вживається

латинський термін —

діоцеза.

ЕПІСКОП
(з грец. — наглядач) — християнський церковнослужитель найвищого священного чину, як правило, глава єпархії (діоцези). Єпископ мав духовну владу над священнослужителями та мирянами своєї єпархії.

МІСА — головна щоденна служба Божа в католицькій церкві.

Монахи й монахині за роботою і молитвою. Середньовічні мініатюри

• Поміркуйте, якими видами діяльності займалися в монастирях.

Папа Римський. Другий, за папою, щабель у церковній ієрархії посідали архієпископи. За ними — єпископи, сходячись нижче — абати, а ще нижче — священники (парохи).

До чорного духовенства належали ченці або монахи (з грец. — одинаки, самотники). Перші ченці з'явилися в III ст. у Єгипті, а ідейним натхненником чернечого життя вважається святий Антоній (бл. 250–355). Перші монахи жили в пустелях і печерах. Вони суворо обмежували себе в їжі, цуралися багатой одежі, оминали людське товариство. У такий спосіб самотники ніби зрікалися всього мирського, присвячуючи своє життя служінню Богу. Із часом життя монахів дещо змінилося. Почали з'являтися перші монастирі, як чоловічі, так і жіночі. Слово «монастир» у перекладі з грецької мови означає «відлюдне житло». Однак ченці жили вже не лише усамітнено, а й общинами.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VI ст. Зі статуту св. Бенедикта про чернече життя

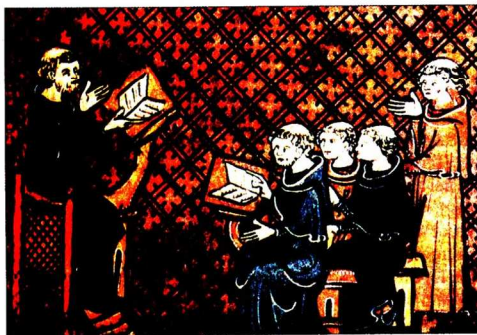
Особливо твердо треба з корінням вирвати з монастиря жагу до власності, щоб ніхто не мав права нічого ні дати, ні взяти... не мати нічого власного, жодної речі, ні книги, ні дошки, ні грифеля, зовсім нічого: бо ніхто з братів уже не має у своїй власності ні тіла свого, ні волі своєї...

Вважаю, що достатньо буде пропонувати дві страви на всіх трапезах... якщо вдасться роздобути фрукти чи овочі, то подавати і цю третю їжу... Від м'яса четвероногих категорично всі мають утримуватися, крім... хворих.

Монастир треба організувати так, щоб все необхідне, наприклад, вода, млин, сад, пекарня, різні майстерні були на території монастирського двору, аби монахи не мали необхідності виходити за стіни монастиря, бо це не дуже корисно для їхніх душ.

1. Чи мав монастир землі, господарство? Для чого? 2. Як жили монахи-бенедиктинці? 3. Чого хотів позбутися св. Бенедикт?

Монастир був господарством із замкненим циклом, яке себе повністю забезпечувало. Монахи самі орали землю, плекали сади й виноградники, будували млини, виготовляли знаряддя праці тощо. Вони найкраще вирощували різні культури, вдосконалювали млини, плуги, упряж тощо. Їхні досягнення використовували у своїх господарствах сеньйори, селяни. Монастирські володіння швидко багатіли. Відбувалося це за рахунок щедрих дарів і пожертв від набожних людей. Тому протягом VIII–X ст. чимало монастирів перетворилося на своєрідні феодальні сеньйорії, які обслуговували залежні селяни.

Урок. Мініатюра. Початок XIV ст.

У скрипторії.
Мініатюра. 1025 р.

• Які знаряддя використовували ценці для переписування книг?

Однак життя в монастирі не було таким спокійним і благочестивим, як може здатися на перший погляд. Тут приймали королів і знатних сеньйорів, влаштовували бенкети й полювання. З іншого боку, у монастирях могли знайти тимчасовий захист і люди, переслідувані владою, і шукачі пригод, жебраки, каліки.

Монастирі чимало зробили для розвитку середньовічної освіти та науки. Багаторазовим ченцям довелося замінити рало й мотику на стилет і стилос. На рубежі VI–VII ст. при монастирях виникли *скрипторії* — спеціальні майстерні для переписування, оформлення та створення книг. Адже в середньовічному суспільстві книга вважалася неабиякою цінністю. Відкривалися також монастирські бібліотеки, де книги зберігалися як справжні коштовності. Подекуди при монастирях виникали школи. Часто середньовічні монастирі були своєрідною кузницею талановитих, мислячих людей, які у своїх помислах і діях випереджали звичний хід історії.

4. Світські феодала

Почесне місце в уже згадуваній середньовічній теорії про три стани займають «ті, що воюють», тобто **світські феодала**. У середовищі феодалів сформувалася *система васалітету*, така собі ієрархічна феодална драбина.

На її вершині був *король* — найбагатший власник землі. Він вважався верховним *сеньйором*, або *сюзереном* усіх феодалів. Нижче розмістилися найбільші світські феодала — *герцоги, маркізи, графи*, яких наділяв землею сам король. Тому як васали вони формально підпорядковувалися королю. Відповідно вже їхні васали, що називалися *баронами*, посідали ще нижчу сходинку феодалної драбини. Остання сходинка належала *рицарям*, які могли й не мати своїх васалів.

Слід зауважити, що кожна європейська країна, незважаючи на переважну більшість спільних моментів стосовно системи васалітету, мала й деякі відмінності. Наприклад, у Франції діяло правило «васал мого васала — не мій васал». Це, зокрема, означало, що служба й вірність васала призначалися лише тому, від кого він безпосередньо отримував феодал. Натомість в Англії таке правило не діяло. У цій країні було прийнято, щоб усі васали підкорялися безпосередньо королю.

Передача феодал відбувалася в урочистій атмосфері. У замку сеньйора збиралися всі його васали. У їхній присутності сеньйор вручав новому васалу прапорець, перстень, рукавичку, гілку дерева чи виноградну лозу, грудку землі тощо. Ці символи свідчили про те, що васалові передаються права на володіння землями. Така процедура називалася *інвеститурою*. Їй передував обряд визнання себе васалом. Претендент опускався на одне коліно перед сеньйором і брав його за руки. Потім проголошував себе васалом і присягав сюзерену на вірність.

Васал зобов'язувався охороняти честь, життя і майно сеньйора, воювати на боці сеньйора, надавати йому грошову допомогу для викупу з полону, брати участь у засіданні сеньйоріальної ради, що була своєрідним судово-адміністративним органом. До числа васальних обов'язків входили дарунки сеньйору, його старшому синові на момент посвячення юнака в рицарі, а також доньці — у день її одруження.

40 Зі свого боку сеньйор зобов'язувався захищати й підтримувати васала, піклуватися про його володіння та потомство на випадок полону або смерті. Сеньйор

нерідко визначав долю спадкоємців свого васала — влаштовував їхні шлюби, був опікуном до періоду досягнення ними повноліття. Адже доля нащадків васала стосувалася безпосередньо інтересів сеньйора. Спадкоємці, вступаючи у володіння феодем батька, сплачували сеньйору належну суму й клялися на вірність.

У мирний період феодали вели тривалі міжусобні війни. Щоб приструнити феодалську вольницю, в XI–XII ст. церква прийняла кілька постанов про Божий мир, які забороняли феодалам воювати під час релігійних свят і щотижня — від середи до понеділка.

У безкінечних внутрішніх і зовнішніх війнах поступово формувалася психологія та ідеологія середньовічного рицарства, яке згодом переросло в особливий військово-аристократичний стан. Спочатку за терміном «рицар» вбачали просто воїна, що ніс васальну, зазвичай кінну, військову службу сеньйору. Згодом поняття набуло ширшого значення — стало синонімом знатності й благородства. У рицарів сформувалися свої ідеали, розуміння честі. Рицар повинен був боротися за християнську віру, оберігати слабшого, дотримувати слова, бути вірним своєму сеньйору, вміти постояти за себе. Із часом основою рицарської поведінки стала *куртуазність*, тобто дотримання правил хорошого тону. Куртуазний кодекс передбачав не лише хоробрість, але й гречність, ввічливість, галантність, щедрість, витонченість, тактовність, вміння складати вірші й грати на музичних інструментах, володіти мистецтвом легкої невимушеної розмови з іншими рицарями й чарівними дамами.

Почесне звання рицаря потрібно було заслужити. Це могло відбутися через посвячення, яке надавалося за особливі заслуги на полі битви або після спеціального військового виховання після досягнення повноліття. Заради того, щоб здобути таку підготовку, майбутнього рицаря в ранньому віці віддавали на службу до двору сеньйора. Хлопчик служив пажем, з 15-ти років ставав зброєносцем рицаря-покровителя і скрізь слідував за ним. У битві юнак стояв біля коня рицаря, тримав щит, подавав запасну зброю і бився. Якщо хлопчина добре виконував службу, то його посвячували в рицарі.

Перед посвяченням майбутній рицар усю ніч молився. Після сповіді, причастя та обов'язкового ритуалу купання на нього одягали біле вбрання. Воно символізувало чистоту й щирість намірів. Юнак клявся: «Поклавши руки свої на Святе Євангеліє, у присутності мого Господа й мого володаря, обіцяю і клянуся ретельно дотримуватися всіх законів і оберігати наше славне рицарство». Після цього один із найстарших рицарів (або батько) витягав свій меч і тричі торкався ним плеча новобранця. Далі, так само тричі, його цілував. Нарешті, юнака підперізували поясом з мечем, з яким він уже ніколи не смів розлучатися, надівали остроги, вручали щит і шолом.

Обладунок короля Іспанії Карла I. Перша половина XVI ст.

• Опишіть частини рицарського обладунку. Якою була маса військового спорядження?

Рицар на коні. Мініатюра. Початок XIV ст.

Сцени із життя рицарів:

1. Закоханий рицар.
2. Посвята в рицарі.
3. Герб рицаря.
4. Рицарський турнір

• Якими моральними чеснотами мав бути наділений рицар?

Які вміння він мав засвоїти?

Той, хто посвятавув майбутнього лицаря, бив його долонею або по потилиці, або по шиї, або по щоці, промовляючи: «Будь хоробрим!» Це був єдиний у житті лицаря стусан чи ляпас, на який він мав право не відповідати. Ритуал посвячення завершувався демонстрацією спритності нового лицаря. Він вискакував на коня й на льоту повинен був поцілити списом в опудало. У військовий час процедура посвячення в лицарі відбувалася скромніше. Обряд посвячення в лицарі повинен був пройти навіть король.

Половання і військові вправи забирали весь час лицаря. Згодом до них долучилися ще лицарські турніри. Це були військові змагання, на яких лицарі билися або в індивідуальних поєдинках, або групами перед шляхетною публікою. Почесні місця серед глядачів надавалися знатним дамам. Головним завданням лицаря було утриматися на коні й тупим кінцем списа вибити противника із сідла. Проте траплялося, що на турнірах доводилося вирішувати й питання лицарської честі. Тоді боротьба могла йти на смерть. Переможці здобували славу й визнання, почесні призи, а також коней і зброю переможених. Залишитися лицареві без озброєння й коня вважалося ганьбою, тому переможець повертав їх своїм невезучим суперникам за викуп. Чимало бідних лицарів, простуючи від замку до замку, здобували собі багатство. Цих шукачів пригод стали називати мандрівними лицарями.

На турніри лицарі виходили в шоломах, що повністю закривали обличчя. Їх упізнавали й розрізняли за *гербами*, тобто за знаками й малюнками на лицарському щиті або на прапорці (лев, дракон, орел, сокіл та ін.). Складну науку про розрізнення гербів, тлумачення гербової символіки добре знали розпорядники турнірів — *герольди*, тобто *глашатаї*. Лицар, приїжджаючи на турнір, зупинявся біля бар'єру й, сповіщаючи про своє прибуття, трубив у ріг. Тоді виходив герольд і голосно розповідав присутнім про герб цього лицаря. Із герольдом пов'язується й становлення спеціальної науки про складання та читання гербів — *геральдики*.

Мати свій герб прагнув кожний феодал. Спочатку герби були тільки у великих феодалів. Прості лицарі носили щити з гербом свого сеньйора. Пізніше лицарі також отримали право мати власний герб. У середині XIII ст. герби з'являються в духовних осіб, купців, городян. Доповненням до герба часто був девіз — короткий напис на гербі, щиті про моральні принципи лицаря, події в його житті тощо. Наприклад, «Іду своїм шляхом» — девіз графів Немур Савойських; «Іншим не стану» — девіз бургундського герцога Філіппа Доброго. Власні герби мали також середньовічні міста. Нині герб є одним із національних символів кожної держави.

Й. Шрейбер.
Пажі. XIX ст.

Герби чеських міст

Половання із соколами.
Мініатюра. 1310–1330 рр.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

ХІ ст. Із листа єпископа Шартрського до герцога Аквітанії про взаємні обов'язки васала і сеньйора

Хто клянеться у вірності своєму сеньйорові, завжди повинен пам'ятати про такі шість (зобов'язань): не завдавати шкоди тілу сеньйора; не видавати його таємницю і не нищити його укріпленнь... не чинити перешкоди праву, суду і всьому іншому, що стосується його становища і прав... не завдавати шкоди його володінням... не заважати йому досягати того, чого він легко може досягти, а також не робити для нього неможливим те, що насправді можливе. Якщо вірний (васал) убережеться від цих шкод, як того вимагає справедливість, то й (тоді) не заслуговує він за це феоду, бо не досить не чинити зло, треба робити благо. Крім того, щоб, виконуючи згадані шість (зобов'язань), давав пораду і допомагав своєму сеньйорові без обману, якщо хоче бути нагороджений феодалом, а також завжди додержувався вірності, у якій клявся. І сеньйор в усьому цьому повинен робити так само щодо свого вірного (васала).

1. Які обов'язки були у васала і сеньйора? 2. Поясніть значення терміна «феод».

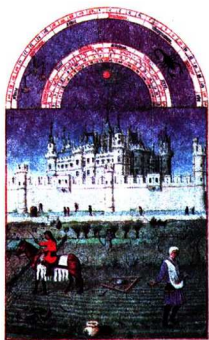
5. Селянство

На третьому місці у середньовічній теорії про три стани стоять «ті, що працюють», тобто селяни.

На межі Х–ХІ століть землю обробляли уже переважно залежні селяни. Простежується кілька шляхів, якими селяни (а серед них були як нащадки колишніх римських рабів, колонів, так і вільних германців) опинилися в залежності від феодала. Із розвитком феодального суспільства королі почали дарувати своїм васалам не лише землю, а й людей, які на ній проживали. Це поклало початок земельної залежності селянства.

Іншою причиною втрати селянами особистої свободи стало їхнє розорення, яке викликали нескінченні внутрішні й зовнішні війни.

Часто селяни самі шукали захисту в особі як світського, так і церковного феодала, щоб він уберіг їх від нападів чи грабунків войовничих сусідів або чужоземних загарбників. За це селяни були змушені відмовлятися від своїх наділів і, таким чином, опинилися в добровільній залежності від феодалів.

Прекрасний часослов герцога Беррійського: Жовтень. 1415 р.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Із грамоти 1060 р. про феодальні повинності французьких віланів

Нехай буде відомо, що всі обкладені оброком двори повинні нести однаковий оброк; кожний двір повинен давати щорічно по 8 денаріїв... по 8 мірок пшениці і 24 мірки вівса... А також виноградник, що колись належав абатові, двічі на рік потрібно копати, підрізати і виконувати на ньому всі необхідні роботи, потім вичавлювати виноградний сік і доставляти його для зливання в панські бочки; якщо ж виноградник буде перетворений у поле, повинні трудитися, належно обробляючи поля, скільки буде потрібно, аж до доставки зібраного врожаю у панські комори.

Англійські вілани. Календар. 1310–1320 рр.

За своїм становищем селяни поділялися на *поземельно залежних* та *особисто залежних*. До поземельно залежних у Франції, Західній Німеччині та Італії належали *вілани*, які хоч і були вільними, однак не мали права власності на землю.

Найбезправнішими були особисто залежні селяни — *ремеси* в Іспанії, *серви* — у Франції. Приблизно в такому ж тяжкому становищі перебували *вілани* в Англії. Вони не могли покинути свого сеньйора, який був для них і господарем, і суддею.

Про особисту несвободу селян свідчать додаткові платежі, що не стосувалися ренти. Через те, що сеньйор був власником млина, печі, виноградного пресу, він змушував селян користуватися саме ними. Селяни розраховувалися чи часткою своїх продуктів, чи грошима. За порушення сеньйор вимагав сплатити штраф або відбирав продукти.

У XII–XIII ст. селяни отримали можливість, заплативши викуп, здобути волю. Земля при цьому залишалася у власності феодалів.

У скандинавських країнах значну групу населення становили вільні селяни — власники землі. Їхня феодална залежність проявлялася переважно у виплаті ренти продуктами.

Життя селянина минало в безконечній праці. Кожен займався своєю справою, хто — сезонними польовими роботами, а хто — і надзвичайно шанованими, у край потрібними ремеслами. У селі працювали ковалі, ткачі, гончарі, мірошники, чоботарі, шевці. Практично все необхідне для життя селян і феодалів вироблялося на місці. Такий тип господарства називається *натуральним*.

Важливі питання в житті селянства вирішувала *община (громада)*. Вона об'єднувала селян одного або кількох сусідніх сіл. Ядром общини була група відносно заможних, а отже, і впливовіших, сімей. Саме вони давали необхідні кошти на громадські потреби й керували життям общини. З-поміж них, зазвичай, обирали старост.

Нерідко об'єднання селян у общину відбувалося довкола парафії. Адже саме громада будувала церкву, утримувала священника. Громада займалася й розмежуванням спільних угідь, стежила за станом мостів і доріг. Община також опікувалася

ДЕНАРІЙ — давньоримська монета, що містила 4,5 г срібла і карбування якої почалося у III ст. до н. е.

МІРКА — одиниця об'єму сипких речовин (16–25 кг).

Прекрасний часослов герцога Беррійського: Липень. 1415 р.

немічними, заселеними, бідними, вдовами, сиротами. На зборах громади розглядалися дрібні судові справи. За необхідності община організовувала оборону від зовнішньої загрози. Вигнання з громади могло стати для будь-кого лютою карою.

6. Ускладнення суспільної структури

Із часом суспільство розвивалося, дедалі помітнішу роль у середньовічному житті починають відігравати міста і, відповідно, ремісники й купці, яким у схемі середньовічних станів місця не знайшлося. Згодом городян зарахували до третього стану, кістяк якого все ж становило селянство.

У житті рицарів також сталися зміни. Поступово вони втрачають своє виняткове становище у військовій справі. Винайдення пороху й вогнепальної зброї послабили потребу в рицарстві. Тим більше, що королі почали залучати до воєнних дій наймане військо. На зміну васалу, який служив своєму сеньйору, приходив *придворний*, який робив кар'єру на службі в короля. Так, у XIV–XV ст. формується *дворянство*. Для дворян основним життєвим принципом було дотримання високих морально-етичних засад. Ідеться про успадковані від своїх славних предків такі риси характеру, як вірність, відданість королю, сміливість, щирість, гідність, витончені правила поведінки. Дворяни вважали себе людьми винятковими, вершками суспільства. Вони цуралися будь-якої фізичної праці й вважали непристойним займатися торговою діяльністю. Основним джерелом прибутку для них були селянські ренти.

Феодалізм, суспільні стани, інвеститура, куртуазність, герб, герольд, геральдика, натуральне господарство, община.

1. Визначте походження слів *laboratories, oratores, bellatores*. Знайдіть слова, подібні до латинських назв станів, у мовах, які ви вивчаєте. Наприклад, українські слова: оратор, лабораторія та інші.

2. Знайдіть зайве слово в наведених рядках:

- васал, інвеститура, вілан, сеньйор;
- абат, монастир, ченці, серви.

3. Уважно прочитайте уривки з тексту і визначте систему васальної залежності:

- Жан де Масі зобов'язаний вирушати в похід на вимогу єпископа; Еренбурга, дружина Рено-рицаря, має від Паризького єпископа в якості феоду землю і несе службу, надаючи йому коней.
- Матвій, сеньйор Монморансі, має з'явитися за першою вимогою Паризького єпископа з двома рицарями для відправки їх у похід.

4. Уважно прочитайте уривок із епосу «Пісня про Роланда» і назвіть обов'язки васала:

«Васал повинен за свого сеньйора

Терпіть нестатки, спеку і мороз,

Віддати тіло й кров і все життя!» (Переклад В. Щурата)

5. Складіть детальний перелік обов'язків васала, починаючи словами «Я хочу, щоб ти...» (цю роботу можна виконати в групах: одна група — сеньйори, інша — васали).

року в курсі зарубіжної літератури, знайдіть уривки про лицарський турнір, зовнішній вигляд лицаря, інтер'єр і зовнішній вигляд феодального замку, одяг селян і феодалів. Напишіть невелике оповідання на основі знайдених уривків за однією з тем (на ваш вибір).

§ 4. Держава в середньовічній Європі

1. Назвіть причини виникнення держави в епоху Стародавнього світу (Єгипет, Межиріччя та ін.).
2. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Держава

а) спадкові володіння короля; частина маєтку феодала, яку обробляли залежні селяни;

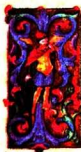
2. Влада

в) особливий спосіб організації суспільства, що забезпечує панівне становище одних верств населення над іншими;

4. Стани

г) право керувати державою, політичне панування;

5. Домен

д) групи людей, які відрізняються від інших економічним і правовим становищем.

1. Середньовічне королівство

Процес зародження й становлення середньовічних держав був тривалим і непростим. Його коріння сягає періоду розкладу родового ладу в германських племенах. У ті часи атрибутів влади — корони й скипетра — ще не було, а тому, вибрані з-поміж інших воїнів особи, виділялися унікальним списом. Їхня влада була тимчасовою, рідко — пожиттєвою. У міру того, як основна частина германських племен осідала на відвойованих територіях Західної Римської імперії, влада конунга посилювалася та набувала нових рис. Із часом вона стала спадковою, а сам конунг перетворився на короля.

Найкраще процес становлення держави в період раннього Середньовіччя можна простежити на прикладі історії франків. Державі франків був притаманний германський колорит, але водночас вона зазнала впливу римських звичаїв. Королівська влада у франків закріпилася за родом Меровінгів, які стали засновниками спадкової династії. Влада короля поступово посилювалася. Допомогала цьому й церква, яка була носієм ідеї про божественне походження королівської влади.

Фібула — металева застібка для одягу, щедро оздоблена.

Фібула часів династії Меровінгів. VII–VIII ст.

ДОМЁН

(від латин. — володіння) — сукупність спадкових земельних володінь феодала в країнах Західної Європи, на яких безпосередньо здійснювалася його влада.

Урочистий обід герцога з дружиною часів Каролінгів

Система управління у Франкській державі була недосконалою. Посадові особи не мали чітко визначених функцій і виконували будь-які доручення правителя. Франкське королівство за Меровінгів не мало столиці, а відтак і офіційної резиденції. Такого поняття, як постійний податок, тоді ще не було. Король існував за рахунок прибутків із власного володіння — **домёну**.

Для підтримання зв'язків із підданими, збирання з них необхідних платежів, король зі свитою постійно роз'їжджав своїми неосязними володіннями. Під час бенкетів із місцевою знаттю він і вирішував найважливіші державні справи.

У короля були й грошові надходження, бо романське населення традиційно продовжувало сплачувати податки. Крім того, на користь короля надходила більша частина прибутків від штрафів різних видів. Усі ці кошти роками лежали в королівській скарбниці і не залучалися в обіг, разом із королем мандрували і скрині з грошима та коштовностями.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Франкські королі часто вдавалися до свавільних вчинків. Єдине, що могло їх стримати від таких дій, був страх перед Божою карою. У 579 р. король Хільперік наказав увести в королівстві нові обтяжливі податки. Це викликало в народі хвилю невдоволення. Так, у Ліможі бунтівники спалили нові податкові списки. Король розправився з ними дуже жорстоко. Якраз у цей час захворіли діти короля і один із його синів помер. Королеву Фредегонду дуже вразило таке непоправне горе, вона побачила в цьому перст Божий — покарання за королівську ненаситність. «От ми вже втрачаємо синів! От їх уже вбивають сльози бідних, скарги вдів, стогони сиріт. І не відомо, для кого ми накопичуємо багатства...» — сказала вона королю. — Ми спалимо всі несправедливі податкові списки...» Королева наказала принести списки податків, якими обкладалися її міста, й кинула їх у вогонь. «Чого ж ти зволікаєш? Бачиш, що я роблю? Роби і ти те ж саме, — сказала вона Хільперікові. — Якщо вже судилося діток утратити, то хоч самі пекельних мук уникнемо».

Середньовічні королівства зазнавали значних зойтків через неврегульованість кордонів. Адже король дивився на свою державу як на приватне володіння, що підлягає звичним законам успадкування: ділиться на стільки частин, скількох прямих спадкоємців чоловічої статі залишив правитель після смерті. Ця практика заходила так далеко, що іноді королівство Меровінгів складалося з наділів, розкиданих по всій Галлії.

2. Феодальна роздробленість

За правління Каролінгів державна система стала більш складною і розгалуженою, проте залишалася недосконалою. Карл Великий намагався запобігти надмірній самостійності своїх посадових осіб. Він ліквідував посаду герцогів, які очолювали підкорені ним великі племена. Усю територію держави було поділено майже на 200 графств. Їх очолювали *графи*, яких призначав сам король. Графи й були головними представниками центральної влади на місцях і виконували судові, адміністративні та військові функції. Прикордонні області — «марки» — перебували у віданні *маркграфів*. До речі, від цієї назви походить титул маркіз. За Карла Великого з'явилися особливі королівські посланці, які виконували його найрізноманітніші доручення. Вони, зокрема, були покликані боротися зі зловживаннями місцевих властей. Нерідко посланцями призначалися духовні особи, навіть єпископи.

Велика територія країни змушувала Карла Великого перебувати в постійному русі. Тому в його державі не було столиці. Натомість Карл любив подовгу перебувати в Аахені, багатому на природні гарячі джерела.

Труднощі при управлінні віддаленими територіями призводили до того, що іноді королі передавали свої владні функції ближчим особам. Це спричинило посилення влади феодалів на місцях і неконтрольованість їхніх дій. Деякі феодали закріпили за собою посади й привілеї як спадкові. Таке самоуправство зумовило відокремлення певних областей і послаблення королівської влади. Тому вже наступники Карла Великого не могли домогтися від своїх васалів покірності.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

IX ст. З оди дякона Флора Ліонського «Скарга про поділ імперії»

Франкська нація сяяла в очах усього світу. Іноземні королівства... відряджали до неї посольства. Плем'я Ромула, сам Рим — мати королівства — були підпорядковані цій нації: там її глава, сильний підтримкою Христа, дістав свою діадему як апостольський дар...

Але тепер, занепавши, ця велика держава втратила одразу і свої пишноти, і найменування імперії; держава, ще недавно єдина, зараз поділена на три частини, і нікого вже не можна вважати імператором; замість імператора — маленькі правителі, замість держави — жалюгідний клаптик. Загальне благо вже не існує, кожен переймається своїми власними інтересами...

1. Про який поділ йдеться? Коли він відбувся? 2. Що порівнює автор? Чим пишається? На що скаргиться? Що його бентежить найбільше? 3. Чи не занадто песимістичною вам видається ода дякона Флора Ліонського?

Наприкінці IX — на початку X ст. було відроджено титул герцога, який на цей період уже став великим землевласником і за значущістю посів другу сходинку після короля. Графи не бажали коритися і намагалися перетворити графства у свої сеньйорії. До того ж звичай дозволяв вступати у васальну залежність до кількох сеньйорів, навіть у різних країнах. Це призводило до постійних конфліктів і військових зіткнень. Король не мав ні сил, ні засобів впливу на ці процеси. Його становище характеризувалося формулою «перший серед рівних». Настав період феодальної роздробленості.

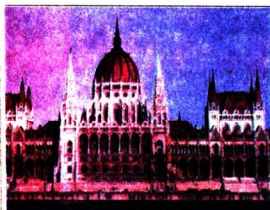
3. Станова монархія

У XII ст. королівська влада відчутно зміцнилася. Причин для таких змін було декілька. Потребу в сильній королівській владі відчували дрібні й середні феодалі, які шукали захисту від можновладних сеньйорів. Неабияку роль при цьому відіграли економічні інтереси феодалів, їхнє прагнення збільшити прибутки. Однак прямий тиск на селян міг призвести до повстань. Тому якраз сильна держава й була покликана гарантувати безпеку землевласникам. Зміцнювали королівську владу й міста. Проте їхній торгово-економічній діяльності перешкоджали митні пости на кордонах численних феодальних володінь, відсутність єдиної грошової одиниці тощо. Водночас міста й королі були надійними союзниками в боротьбі проти великих сеньйорів. За підтримку городян щедро збагачували скарбницю короля грошима. Об'єднання населення міст навколо трону прискорила також загроза зовнішніх війн.

Водночас зі зміцненням королівської влади йшов процес становлення нових форм державної влади. Довкола короля формується королівська рада. До її складу, зокрема, входять канцлер (перший міністр королівства), скарбник (людина, яка відповідала за фінанси), маршал (головнокомандуючий королівським військом). Одночасно створюється чітка система судочинства, що постійно вдосконалювалася, також упорядковувалися королівські податки, зростала кількість чиновників на місцях.

Стани стають усе активніші у відстоюванні власних інтересів, що призводить до якісно нових взаємин між королем і підданими. У XIII–XV ст. виникають **органи станового представництва**. Членство в них належало представникам дворянства, духовенства і городян. У кожній країні вони мали різні назви: *кортеси* в Іспанії, *парламент* в Англії, *Генеральні штати* у Франції, *рейхстаги* й *ландтаги* в Німеччині, *сейм* у Польщі, Чехії та Литві, *Державні збори* в Угорщині тощо. Як результат, у середньовічній Європі утвердилися **станові монархії** — форма феодальної держави, у якій поряд з королівською владою існує станове представництво.

Відомі випадки, коли дії органів станового представництва були спрямовані на обмеження королівської влади. Однак здебільшого їхні інтереси збігалися.

Будапешт.
Будинок Державних зборів

50 Лондон.
Вестмінстерський палац

Так утверджувався принцип: що стосується всіх, має бути схвалено всіма. Політику королів тепер підтримували представники провідних станів суспільства. Оподаткування, що проводилося з їхньої згоди, відкривало перед королівством нові фінансові можливості. Отже, для свого часу станова монархія була досить ефективною системою управління.

КАПІТУЛЯРІ
(латин. capitularia) — закони і розпорядження франкських королів, особливо з династії Каролінгів.

2. Право і суд у Середньовіччі

Варварські народи, які осіли на території колишньої Римської імперії, зберегли свої правові звичаї. Вони передавалися усно, із покоління в покоління, і змінювалися дуже повільно. Із виникненням у варварів держав постає необхідність письмово фіксувати свої звичаї. До цього спонукало й безпосереднє співіснування з римлянами, які знали письмо та мали писані закони. Тому протягом V–IX ст. у варварських королівствах з'явилися збірники законів, які вміщували перелік покарань за відповідні провини або злочини. У вітчизняній науці їх прийнято називати «правдами», подібно до «Руської правди». Найвідомішими є «Бургундська правда», «Салічна правда», «Саксонська правда». Цікаво, що, згідно з деякими «варварськими правдами», підкорене романське населення перебувало в нерівноправному становищі. Наприклад, за позбавлення життя вільного франка «Салічна правда» визначала штраф у розмірі 200 солідів, а за вбивство римлянина-землевласника — 100 солідів.

Юстиніан.
Мозаїка. VI ст.

За правління імператора Юстиніана було укладено кодекс римського права.

Із додатків і поправок до «правд» поступово сформувалося королівське законодавство з найважливішою складовою — **капітуляріями** франкських королів. У VI ст. за розпорядженням візантійського імператора Юстиніана I систематизували римське право. Це були закони імператорів II — початку VI ст., нові закони самого Юстиніана, висловлювання найавторитетніших античних юристів, а також короткий підручник із права. Усі ці частини переросли в багатотомний збірник, який у XII ст. отримав назву «Звід цивільного права» й набув поширення в Західній Європі. У тому ж XII ст. почав формуватися і «Звід церковного права».

Уже в XIII ст. простежуються тенденції щодо створення збірників феодального права, яке діяло в окремих регіонах Західної Європи. Найвідомішими серед них є «Саксонське зеркало», що узагальнювало звичаєве право Саксонії. Воно стало зразком для укладання правових книг не тільки Німеччини, але й інших європейських країн.

Для епохи Середньовіччя характерним є те, що єдиного та рівного для всіх правосуддя не існувало. Головним суддею звичайно вважався король. Але на місцях функції суддів часто виконували його уповноважені. Так, у Франкській державі на судових засіданнях головували графи. Кожен суспільний стан мав спеціальні суди та особливе правосуддя. Справи духовних осіб розглядалися в церковних судах. Конфлікти й суперечки між громадянами розв'язував міський трибунал. Залежні

селяни підлягали суду сеньйора. Долю благородного васала мав право вершити тільки суд, де засідателі були рівні йому за статусом.

Система покарань епохи Середньовіччя вирізнялася особливою жорстокістю. Її основу становили тілесні покарання, що призводили до каліцтв. Навіть засуджених до страти часто піддавали катуванням і мукам.

Ставлення до підозрюваного під час судового засідання і навіть виконання вироку залежало від його статусу. Поважному рицареві чи громадянину довіряли й давали можливість скласти присягу очищення для захисту від звинувачення. Тоді як порушення простолюдинів сприймалися як щось само собою очевидне. Простих людей визнавали винними і майже відразу ж страчували, як правило, через повішення або колесування. Благородних людей переважно страчували відрубанням голови. В епоху Середньовіччя такі вироки виконували професійні кати.

Якщо встановити вину було досить важко, то в силу вступав закон Божого суду. Супротивникам призналися поєдинки. Вважалося, що «небесні сили» забезпечать перемогу невинному, а злочинець буде покараний. Якщо звинувачували жінку, за неї міг заступитися будь-який рицар. В основі Божого суду закладено релігійні уявлення про те, що істина може бути встановлена тільки завдяки втручанням Бога.

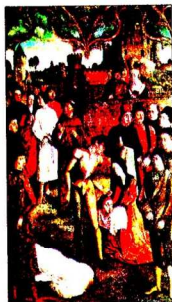
У раннє Середньовіччя одним із різновидів Божого суду були *ордалії* — випробування вогнем, водою, а також застосування катувань інших видів для встановлення вини. Під час випробування вогнем підозрюваний мав пронести голими руками розпечене залізо або пройтися із зав'язаними очима по гарячому вугіллю босими ногами. Якщо він витримував усі ці випробування і не зазнавав особливих травм чи отримані рани загоювалися упродовж трьох днів, його виправдовували. Іншим способом встановлення істини було занурення руки в окіп. Для служителів церкви призначалось випробування свяченим хлібом. Вважалося, що винний обов'язково ним подавиться. Між іншим, сеньйор міг легко уникнути випробувань залізом або водою, відрядивши замість себе когось із підлеглих.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

За правління короля Карла V Валуа в 1371 році на острові Нотр-Дам відбувся унікальний «посидинок справедливості». Легенда розповідає, що рицар Обрі де Мондідьє мав собаку Геркулеса породи бріар. Пес був із господарем, коли рицар Меккер із заздрощів убив Мондідьє й закопав тіло в лісі. Пес впізнав убивцю і став його переслідувати. Король Карл, у якого теж нібито були бріари, зацікавлений дивною поведінкою пса, наказав влаштувати «посидинок справедливості» між Меккером і Геркулесом — і пес виграв. Убивця визнав себе винним і був страчений. У церкві Мондідьє встановили щит із зображенням вірного пса.

1. Що незвичного в цій розповіді?
2. Хто перемагає в поєдинку справедливості? Чому?
3. Поясніть, чому бріара Геркулеса зобразили на щиті.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Д. Боутс. Правосуддя
Оттона: Страта.
1473–1480 рр.

Х ст. Із Закону про ордалії, прийнятого в Англії

А якщо ордалія буде здійснюватися водою, то хай ця вода буде доведена до кипіння, до того ж, казан мусить бути залізний або мідний, свинцевий або глиняний.

А якщо звинувачення просте, то рука, аби виїняти камінь, повинна бути занурена в окріп до зап'ястя. А якщо звинувачення потрійне — до ліктя.

А звинувачений хай вип'є свяченої води, потім хай окропить нею руку, котрою він має нести ордалію (квадратне залізо), і так хай розпочне випробування.

І його рука має бути загорнута, і на третій день обстежена, щоб побачити, чи рука обпечена, тобто винен підозрюваний чи ні.

Д. Боутс. Правосуддя
Оттона: Суд Божий —
випробування вогнем.
1473–1480 рр.

У XIII ст. Божий суд та ордалії були скасовані. На той час у деяких країнах Європи вже активно діяв *суд присяжних*. Це була система судочинства, коли 12 вільних осіб під присягою вирішували долю підсудного на основі наданих їм доказів.

У процесі судової практики поступово вироблялося королівське, тобто загальне право. Воно витісняло місцеве право сеньйоріальних судів. Важливу роль починають відігравати королівські суди.

У цілому можна сказати, що судова система середньовічної Європи була несоконалою і далекою від норм християнської моралі.

Домен, маркграф, станова монархія, органи станового представництва, капітулярій, Божий суд, ордалії.

1. Що таке *становая монархія*?
2. Які представницькі органи в різних країнах мали стани?
3. Назвіть причини феодальної роздробленості.

4. Що зумовлює тенденцію до зміцнення королівської влади?
5. Чим зумовлено появу писаних законів — «правд» — у V–IX ст.?
6. Як раніше здійснювалося судочинство?
7. Які судові справи, на вашу думку, доводилося найчастіше вирішувати судам?
8. Чому ордалії і Божий суд було скасовано?

9. Які сучасні методи розшуку ви б запропонували середньовічним слідчим?

§ 5. Середньовічні міста Західної Європи

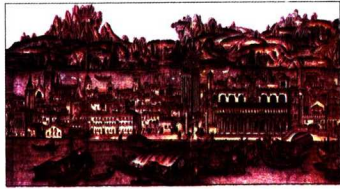
Поясніть значення виразу *ремесло відокремлюється від сільського господарства*.

1. Виникнення міст

У X–XI ст. спостерігається поживлення старих і поява нових міських центрів. Це було зумовлено вагомими економічними процесами, передусім розвитком сільського господарства. У цей період поширилося двопілля, збільшилося виробництво зернових і технічних культур, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво, тваринництво. Надлишок сільськогосподарської продукції селяни почали обмінювати на вироби ремісників. Так виникли передумови для **відокремлення ремесла від сільського господарства**.

М. Меріан. Галле. Гравюра. 1646 р.

Венеція. Гравюра. XV ст.

- На яких територіях найчастіше виникали міста? Чому?

Водночас своє вміння вдосконалювали й сільські ремісники — гончарі, ковалі, теслі, ткачі, бондарі, шевці. Як вправні майстри, вони дедалі менше часу займалися сільським господарством, виконували роботу на замовлення, обмінювали власну продукцію, намагалися віднайти шляхи її реалізації. Тому ремісники йшли в такі місця, де можна було і продати свої вироби, і придбати необхідну для роботи сировину. Саме із сільських ремісників склалося первісне населення середньовічних міст, де ремесло набуло самостійного розвитку. У містах також осідали купці та селяни-втікачі.

Нові міста поступово виникали на руїнах античних поселень або на їхніх околицях, біля замків і фортець, монастирів і єпископських резиденцій, на перехрестях шляхів, біля перевалів, річкових переправ і мостів, на берегах, зручних для швартування суден. Міста розросталися швидко, однак у край нерівномірно. Спочатку вони з'явилися в Італії (Венеція, Генуя, Неаполь, Флоренція) та Франції (Арль, Марсель, Тулуза). Далі почали виникати міста на території Англії (Кембридж, Оксфорд), Німеччини (Вальдорф, Мюльгаузен, Тюбінген), Нідерландів (Аррас, Брюгге, Гент). А найпізніше, упродовж XII–XIII ст., постали міста в скандинавських країнах, Ірландії, Угорщині, на території дунайських князівств.

Найбільше міст було в Італії та Фландрії. Чимало міст розросталося вздовж берегів Рейну й Дунаю.

Отже, наприкінці XV ст. всі західноєвропейські країни мали численні міські поселення, які були місцями жвавого товарного обміну з довколишніми селами.

IX ст. 3 «Фландрської хроніки» про походження міста Брюгге

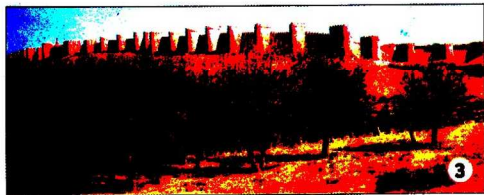
Граф Фландрії Бодуен Залізна Рука збудував укріплений замок із підйомним мостом. Згодом для задоволення потреб його мешканців до мосту перед воротами замку почали сходитися торговці або продавці цінних речей, крамарі, власники заїжджих дворів, щоб нагодувати й надати притулок тим, хто вів торгівлі справи в присутності господаря, який також часто там бував; почали зводити будинки та облаштовувати готелі, де розселяли тих, котрі не могли жити всередині замку. З'явився звичай казати: «Йдемо до мосту». Це поселення так розрослося, що невдовзі перетворилося у велике місто, яке й досі в народі називають «міст», адже на місцевому діалекті Брюгге означає «міст».

2. Населення та зовнішній вигляд міст

Склад населення середньовічного міста був надзвичайно різний. Основну масу становили ремісники, які в ранній період середньовічного міста продавали власні вироби, суміщаючи в одній особі ремісника й торговця.

Чимало людей, які проживали в містах, були задіяні у сфері послуг. До них належали корчмарі, перукарі, власники заїжджих дворів, чорнороби, слуги тощо. У великих містах мешкали феодалі зі своїми васалами і прислугою, а також представники королівської адміністрації. У багатьох містах помітну частку населення становило «чорне» й «біле» духовенство. До міського населення належали професори, магістри й студенти університетів, юристи, лікарі. Поступово в містах з'явилися купці, які зосередили у своїх руках усю торгівлю.

Майже кожне середньовічне місто було наповнене жебраками. Спочатку до них ставилися з розумінням і співчуттям. Знедолені завжди знали, що біля церков і монастирів їм можуть надати притулок, подати їжу, одяг чи гроші. Так тривало до середини XV ст. Саме тоді у всіх сферах міського життя набуває поширення наймана праця, у зв'язку з чим жебраків починають сприймати як дешеву робочу силу. Тепер випрошувати милостиню

1. Балкон ремісника.
Реконструкція.
Сучасне фото
2. У середньовічній аптеці.
Мініатюра. XIV ст.
3. Мури іспанського міста
Авіла. XII ст.

• Яке ремесло позначали емблеми на балконі (мал. 1)?
Що є спільним між середньовічною (мал. 2) і сучасною аптекою?

можна було тільки з дозволу міських властей. Нерідко це призводило до голодної смерті деяких жебраків, які перебували на дні міського життя.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. Аугсбурзький регламент про жебраків

Рада визнала за необхідне й постановила: насамперед далі забороняється всім, чи то одружені люди, жінки або чоловіки, вдови або неодружені, захожі або місцеві, бургери або жителі міста, збирати милостиню як удень, так і вночі, не інакше як з дозволу і за постановою почесної ради, від якої вони [у цьому випадку] повинні одержати особливий значок, а саме — жерстяний жетон. Цей жетон треба носити й мати при собі кожному, хто збирає милостиню, і без нього збирати її забороняється. Виняток становлять чужоземні палігрими і проїжджі жебраки, яким дозволяється тут просити милостиню протягом трьох днів і не більше. Тим особам жіночої й чоловічої статі, яким, як уже сказано, дозволяється збирати милостиню, належить вичікувати милостиню щоденно перед церквою, маючи коло себе своїх дітей, яких забороняється розсилати за милостинєю...

1. Знайдіть у тексті підтвердження, що міська рада контролювала жебраків.
2. Як можна було розпізнати жебраків серед інших перехожих? 3. Де дозволялось збирати милостиню? 4. Для кого і чому встановлювалися пільги?

Кількість населення середньовічних міст була порівняно незначною. Великими вважалися міста, у яких мешкало 20–30 тисяч осіб, середніми — 3–5 тисяч осіб. Але були й містечка, у яких проживало 1–2 тисячі городян. У містах-велетах населення сягало 80–100 тисяч жителів. Ідеться, передусім, про Париж, Мілан, Венецію, Флоренцію, Кордову, Севілью. Цікаво, що в Англії в XIV ст. тільки у двох містах населення перевищувало 10 тисяч — це Лондон і Йорк. Столиця Візантії — Константинополь значно перевищувала західноєвропейські міста за кількістю мешканців.

У період найвищого розквіту в Константинополі налічувалося від 300 до 400 тис. жителів.

На перших порах городяни поряд із ремеслом і торгівлею продовжували займатися й сільським господарством. Вони мали свої сади, городи, тримали худобу. Таке явище спостерігалось, як правило, у дрібних містах. Хоча в цілому зв'язок міського жителя із сільським господарством зберігався ще тривалий час.

Середньовічні міста зазвичай були оточені високими кам'яними або дерев'яними стінами з вежами і глибокими ровами, що наповнювалися водою з метою оборони від можливих нападів. До того ж міські ворота замикалися на ніч. Стіни, що оточували місто, зазвичай обмежували його територію. З переміщенням населення із сільської місцевості ця територія ставала дедалі тіснішою. Її доводилося неодноразово розширювати, зводячи довкола попередньої стіни нові укріплення. Так виникали передмістя, у яких заселялися переважно ремісники. Саме ремісники разом із купцями несли сторожову варту й становили міське військове ополчення. Вони повинні були мати зброю і при потребі вміти її застосовувати.

У центрі міста знаходилася ринкова площа. На ній завжди було велелюдно. Городяни приходили сюди не тільки щось купити чи продати, але й зустрітися із знайомими, почути новини. Тут оголошувалися нові укази короля, розпорядження міської влади, проводилися найрізноманітніші святкування. Поруч із ринковою площею височіли дві споруди: кафедральний собор як головний християнський храм міста й ратуша. Саме в ратуші збиралася і засідала міська рада — магістрат.

Ближче до центру розташовувалися будинки найзаможніших і найшанованіших городян. Але будинок у місті можна було придбати тільки з отриманням усіх міських прав. Таких повноправних городян у кожній країні називали по-своєму: у Німеччині — бюргерами, в Італії — *пополанами*, у Франції — *буржуа*. Решту населення становили звичайні міські жителі.

Через обмаль міської території вулиці були вузькими. Їхня ширина зазвичай сягала довжини списа. Будинки буквально «наліплювалися» один на одного і зводилися на 2–3 поверхи. Основними будівельними матеріалами для них були камінь, дерево, солома. Фундаменти робилися вузькі, а верхні поверхи часто нависали над нижніми, тому що земля в місті була надзвичайно дорогою. На вулицях завжди панувала напівтемрява, навіть у яскраві сонячні дні. Уночі вулиці також не освітлювалися. Якщо ж людина була змушена

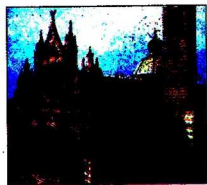

Константинополь

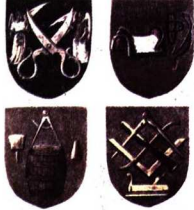
• Які споруди будували в містах для захисту від нападів ворогів?

Городяни вміли працювати на землі. Мініатюра «Червень» із «Прекрасного часослова герцога Беррійського». 1415 р.

Фасад собору в Сієні

Герби цехів кравців, сідлярів, бондарів, теслярів м. Праги XIV – поч. XV ст.

Середньовічне місто. Гравюра

- Які предмети найчастіше зображали на гербах ремісників?

йти нічним містом, їй доводилося брати каганець чи смолоскип. Міста з дерев'яними прибудовами та соломяними дахами часто потерпали від спустошливих пожеж. Через це побутувало правило: із настанням ночі гасити в будинках вогні.

Міські вулиці заселялися переважно ремісниками певної спеціальності, що засвідчували їхні назви. Були вулиці гончарів, ткачів, чоботарів, кожум'як, ковалів, зброярів тощо. Вхід у ремісничу майстерню прикрашала спеціальна емблема. Вона символізувала виріб, який виготовляв ремісник: калач, чобіт, меч, ключ тощо. Вікна кожного майстерні переважно виходили на вулицю. Удень віконниці відкривалися. Верхню половинку використовували як навіс, а нижню — як прилавок, на якому виставляли крам. Через відчинене вікно можна було бачити, як виготовляються ті чи інші вироби.

У середньовічних містах вулиці не покривали бруківкою, тому в літню спеку там стовпом стояла пилюка, а навесні та восени бруд сягав колін. Поміи виливали просто на вулицю, туди ж викидали й господарське сміття. Від цього з міських вулиць розносився сморід.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Відомо, що наприкінці XII ст. французький король Філіпп II Август, відчинивши якось вранці вікно, раптом знепритомнів. Як з'ясувалося, причиною цього стали вкрай неприємні запахи, що доносилися з паризьких вулиць до його палацу. Після цього прикрого випадку король наказав викласти дорогу бруківкою. Либонь, це й була перша бруківка в середньовічному місті. Викладені бруком вулиці трапляються десь приблизно із середини XIII ст, але не в усіх європейських містах. Відомо, що наприкінці XV ст. жителі міста Рейтлінгена умовляли німецького імператора Фрідріха III не приїжджати до них через жахливий стан вулиць. Однак він не послухався поради і трохи не загинув разом із конем у болоті на одній із міських вулиць.

Скупченість населення, відсутність гігієни, загальний антисанітарний стан перетворювали місто на справжній розплідник збудників хвороб та епідемій. Від них деколи вмирала третина, а то й половина міського населення. Середньовічне місто **58** було також погано забезпечене питною водою. Перші водогони з'явилися близько

XII–XIII ст. в Італії. Згодом люди зрозуміли, що саме бруд і нечистоти спричиняють появу та поширення епідемій. Саме тому вже наприкінці XIII ст. магістрати починають видавати накази щодо дотримання благоустрою в містах.

Невід'ємною частиною різнобарвного життя середньовічного міста були корчми й шинки. Тут городяни та приїжджі могли добре відпочити й розважитися. Починаючи з XII ст., у містах з'являються готелі та громадські лазні, де відвідувачам пропонували також послуги перукарів. Цікаво, що звичайний перукар міг зробити й нескладну хірургічну операцію чи, при необхідності, пустити хворому кров. Середньовічні лікарні, яких у містах було чимало, називалися лазаретами — за іменем біблійного цілителя святого Лазаря.

Візит лікаря. Мініатюра з трактату Авіценни «Канон лікарської науки». XI ст.

3. Боротьба міст за самоврядування

Оскільки середньовічні міста з'являлися на землі світських і духовних феодалів, тож відповідно й підпорядковувалися їхній волі. Феодали були зацікавлені в появі на своїй території міст, адже з ремесла й торгівлі вони мали чималий зиск.

Однак непереморне прагнення феодалів витягти з міста якомога більше прибутків викликало невдоволення з боку городян, яке набуло форм справжньої боротьби між містами й сеньйорами. У Західній Європі таке протистояння тривало впродовж X–XIII ст. і називалося *комунальним рухом*. У ньому прослідковуються два основні етапи. Перший символізує боротьбу городян за звільнення від найважчих форм феодалної залежності, за зменшення поборів і за торгів привілеї. Другий засвідчує бажання здобути міське самоуправління і права. Часом городянам удавалося відкупитися від сеньйора чималими коштами. Такі міста отримували за гроші спеціальну грамоту, так звану хартію, у якій перераховувалися всі надані місту вольності й привілеї.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. З хартії міста Сен-Омера

Я, Вільгельм, з Божої милості граф Фландрії, не бажаючи заперечувати проти клопотання городян Сент-Омера... даю їм на віки вічні й наказую, щоб залишалися незмінними нижчеписані права і звичаї:

1. Щоб я забезпечив їм мир відносно будь-кого; щоб я підтримував їх і захищав як своїх людей, без усякої прихованої думки...
4. Вони повинні будуть боронити мене і мою землю...
8. Усіх, хто живе і потім житиме в стінах Сент-Омера, я звільняю від подушного оброку і від платежів фогтові [управителів]...
10. Я наказую, щоб їхня комуна, яку вони створили, присягнувши, й надалі існувала, і нікому не дозволю розпустити її, а також даю їм усякі права і правосуддя...

1. Як жителі міста добилися хартії? 2. Які пільги отримали городяни?
3. Які вони мали обов'язки?

Й. Шрейбер.
Бургомістр. XIX ст.

Проте в більшості випадків містам не вдалося доводитися здобувати свою свободу навіть у тривалій збройній боротьбі. Чимало міст у результаті такої боротьби ставали *комунами*. Це означало, що верховним органом управління була міська рада, тобто магістрат, члени якого обиралися. В Англії і Франції голову ради називали *мером*, а в Німеччині — *бургомістром*. Міста-комуни мали також власний суд, військове ополчення, самостійно розпоряджалися фінансами та встановлювали податки. Жителі таких міст сплачували сеньйору порівняно невисоку грошову ренту, а у випадку війни виставляли йому на допомогу невеликий військовий загін. Цікаво, що, здобувши незалежність, міста-комуни самі починали виконувати роль колективного сеньйора стосовно селян із прилеглих територій.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Унікальним прикладом невтолимого прагнення міста до незалежності є історія, описана в хроніці абата Гюібера Ножанського. Ідеться про боротьбу за самоврядування жителів північнофранцузького міста Лаона, яке було власністю єпископа Годрі, що славився своєю скупістю й безжалістю. У 1108 р. купці й ремісники, заплативши єпископу кілька сотень золотих монет (ліврів), отримали

Збирання податків. Мініатора. XV ст.

хартію на самоврядування. Було обрано раду комуни, у яку ввійшло 36 городян. Єпископ склав присягу й пообіцяв, що не порушуватиме міських прав. Король Людовік VI Товстий також визнав права Лаона на самоврядування. Однак, коли 1111 р. король прибув до міста, то єпископ почав просити монарха скасувати хартію. Довідавшись про це, городяни запропонували королю 400 ліврів, але єпископ їх випередив і дав королю 700 ліврів. Самоврядування було скасовано. Ображені городяни підняли повстання, пограбували єпископський палац, а самого Годрі, який сховався в порожній діжці, безжалісно вбили. Однак король усе-таки відновив у Лаоні старі порядки.

Події, описані в хроніці Гюібера Ножанського, були лише одним епізодом тривалої боротьби лаонців за свої права. Перемога переходила то до рук городян, то до рук короля. Так тривало понад 200 років. Лише 1331 р. король добився свого. Городяни зазнали поразки. Управляти містом стали королівські судді й чиновники. Приклад Лаона засвідчує, що деколи боротьба городян із сеньйорами затягувалася на століття.

Важливим здобутком комунального руху стало те, що переважна більшість городян усе-таки позбулася особистої залежності від сеньйора. Селянин, якому вдалося втекти в місто й прожити там рік і один день, також ставав вільним. Навіть «міське повітря робить вільним» — твердить середньовічна німецька приказка. У міському праві м. Бремена було записано: «Якщо хтось, чоловік або жінка, проживе упродовж року і дня в м. Бремені під владою... права... міської межі... і якщо після цього строку хтось захоче заперечувати його свободу, то... нехай буде дозволено йому [тобто звинуваченому] довести свою свободу з посиланням на вказаний термін».

Жителі міст.
Середньовічна мініатюра

Як відомо, на боротьбу із сеньйорами піднімалися всі городяни. Проте в разі перемоги отримані вигоди переважно використовувала міська верхівка, так званий *патриціат*. Він складався з найзаможніших міських родин — купців, лихварів, багатих земле- та домовласників. Патриціат тримав під пильним контролем магістрат, суд, військо, інші виборні посади, фактично був повновладним господарем міста. Найнижчий щабель міського життя посідали *плебеї* — найбідніші городяни, вантажники, чорнороби, поденники, жебраки. Сходінку між патриціями й плебеями впевнено займали *бюргери* — середній прошарок міського населення, основу якого переважно становили торговці та ремісники.

Слід зауважити, що спочатку словом «бюргер» називали всіх жителів міста. Уже у XII–XIII ст. термін «бюргер» став вживатися тільки стосовно повноправних городян, до яких не належали низи, усунуті від міського самоуправління. Згодом це поняття набуває ширшого значення: бюргерами починають називати багатих і заможних жителів міста.

4. Ремесло в середньовічному місті. Цехи

Економічною основою західноєвропейського середньовічного міста було ремесло. Ремісники однієї або кількох споріднених професій об'єднувалися в **цехи**. Цьому сприяли декілька причин: по-перше, разом ремісникам було легше боронитися від свавілля феодалів; по-друге, цехи мали більше можливостей долати конкуренцію ремісників, які прибували з інших міст чи сіл. У більшості міст приналежність до цеху була обов'язковою умовою. Головна функція цехів — контроль над виробництвом і продажем ремісничих виробів.

Перші цехові організації виникли в Італії вже в X ст., у Франції, Англії і Німеччині — в XI–XII ст. Спочатку цехів було небагато. Однак із часом їхня кількість суттєво зростає. Цехи були найрізноманітнішими. Одні виготовляли продукти харчування (пекарі, м'ясники, пивовари), інші виробляли тканини, одяг, взуття (ткачі, кравці, шевці, чоботарі). Особливо шанувалися цехи, які займалися обробкою заліза й деревини (ковалі, столяри, теслі).

Із суттєвим розвитком виробництва розпочалося розшарування цехів. Так, цех ковалів міг розділитися на цехи: зброярів, бляхарів, ножівників тощо. Цех зброярів розподілявся на ще вужчі ремесла, кожне з яких займалося виробництвом шоломів, лат, мечів, списів тощо. Існували навіть ще дрібніші цехи, як, скажімо,

Ковалі.

Середньовічні мініатюри

- Поміркуйте, чому ремесло ковалів особливо шанували.

цех виробників гаманців для подачі милостині жебракам у Парижі або ж цех вишивальників гербів у Кельні. Наприкінці XIII ст. в Парижі працювало понад 130 цехів, які об'єднували близько 5 тисяч ремісників.

У XIV–XV ст. цехи поділяються на багатші («старші», або «великі») і бідніші («молодші», або «малі»). Цехи, які нещодавно утворилися, були набагато бідніші від цехів, закладених десятиліття чи століття тому. Водночас відчутною була й різниця в предметі виробництва та продажу, бо гончар не міг мати таких прибутків, як золотар, вироби якого купували багатії. Тому іноді старші

цехи підпорядковували собі молодші.

Займатися ремеслом у власній майстерні могла тільки людина, яка мала звання майстра. За власні гроші майстер купував необхідне обладнання, сировину й виготовляв виріб від початку аж до надання йому завершеної форми. У майстра були помічники: підмайстри та учні.

Найважливіші питання забезпечення життєдіяльності цеху вирішувалися на загальних зборах майстрів, які вважалися головним органом управління. Тут приймали статут, що регулював функціонування цеху. За дотриманням норм порядку в цехах стежили старшини, яких обирали з-поміж майстрів.

Згідно зі статутом, кожному майстрові дозволялося мати строго визначену кількість інструментів і верстатів, підмайстрів і учнів. При цьому заборонялося виконувати роботу в нічний час та у святкові дні. Напередодні свят робочий день скорочувався. Статут також установлював, яку кількість сировини закуповувати і яку кількість продукції виробляти. Заборонялося мати занадто великі запаси сировини, щоб у випадку її надлишку заощадливий майстер не скористався непередбачуваними прибутками. Таким чином, обсяг виробництва продукції ремісника залежав від можливостей її збуту.

Велику увагу приділяли якості товару. Адже якщо ремісник виготовляв погані вироби, то це ганьбило весь цех. Відомі також випадки жорстоких покарань безвідповідальних майстрів. Так, у Лондоні пекаря, який зекономив на борошні й

продав хлібину, що не відповідала встановленим цехом вазі, саджали в клітку і возили до місту всім на глум. А в Парижі неякісні товари виставляли біля ганебного стовпа.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. Зі статуту паризьких виробників олов'яного посуду

1. Кожен, хто хоче бути в Парижі виробником олов'яного посуду, може вільно ним бути, аби тільки добре й чесно працював, і може він мати стільки підмайстрів і учнів, скільки схоче.
2. Ніхто з виробників олов'яного посуду не може працювати вночі або у святкові дні, коли все місто святкує; а хто так учинить, зобов'язаний заплатити королю 5 су штрафу, оскільки нічне освітлення недостатнє для того, щоб він міг добре й чесно виконувати своє ремесло.
3. Виробник олов'яного посуду по праву повинен створювати всілякі вироби свого ремесла лише з доброякісного сплаву, як справа цього вимагає; якщо ж робить інакше, втрачає виріб і сплачує королю 5 су штрафу.
5. Ніхто не може і не повинен продавати старі олов'яні вироби як нові; а коли хто так учинить, винен королю 5 су штрафу.

1. Чіми проблемами переймалися автори статуту? 2. Які покарання передбачалися для несумлінних ремісників?

Цехи були тісно пов'язані з життєдіяльністю міських ремісників. Кожен цех мав свій будинок, де проводилися збори, засідали старшини, організовувалися бенкети та зберігалася скарбниця, що поповнювалася за рахунок внесків і штрафів. У разі потреби цех надавав допомогу сиротам чи вдовам померлих майстрів. Цех також споруджував церкву або каплицю на честь святого — покровителя ремесла.

Після перемоги комунального руху всі важелі правління опинилися в руках патриціату. Цехи, які на той час зміцнили свої позиції, вступили з ним у боротьбу. Вони вимагали, щоб їхні представники допускалися в міську раду. Почалися так звані «цехові» революції за владу в місті. Там, де міське ремесло було розвинуте слабше, ніж торгівля, перемога залишалася за патриціатом (Гамбург, Любек, Бремен та ін.). Натомість у містах, де ремесло сягнуло високого рівня розвитку, перемога була за цехами (Кельн, Базель; Флоренція). Але й у цьому випадку доступ до влади мали далеко не всі ремісники, а тільки найбагатші цехи.

Кожен ремісник тримав при собі секрет власної майстерності. Саме тому батьки були змушені віддавати дітей на навчання до майстра. Термін навчання, залежно від складності ремесла, коливався від 2 до 8, а в окремих цехах — навіть до 12 років. Навчання було платним. Майстер розпоряджався учнем на свій розсуд, звалюючи на його плечі ще й різну роботу по господарству. Після завершення навчання, у міру засвоєння основ ремесла, учень ставав підмайстром. Тепер його становище дещо змінювалося. За свою тяжку працю, що подеколи тривала 16 годин, він отримував

*Висячий замок із ключем.
Богемія. XVII ст.*

- Чи можна вважати цей виріб шедевром?

у скарбничку цеху, а також виготовити і подати на розсуд майстрів шедевр — вишуканий і дорогий виріб свого ремесла. Якщо іспит було витримано, підмайстер за власні кошти частував усіх членів цеху і ставав його повноправним членом.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. Зі статуту любецьких золотарів

...Хто хоче посісти становище самостійного майстра в цеху, повинен [крім виконання багатьох інших вимог] зробити такі речі: золотий перстень ажурної роботи, англійське зап'ястя, зап'ястя, що дарується при заручинах, гравійоване і почорнене, і кільце для рукоятки кинджала. Ці речі він повинен подати старшинам і найстарішим членам цеху...

1. Що мав виготовити підмайстер? 2. Хто оцінював вироби? 3. Для чого виготовлялись «ідеальні» вироби?

Зрозуміло, що не всі підмайстри мали кошти для виготовлення шедевра та влаштування бенкету. Крім того, намагаючись захистити себе від конкуренції, майстри обмежували доступ підмайстрів у цех. Повноправними членами цеху могли стати хіба що син або зять майстра. Так утворювався прошарок «вічних підмайстрів». У XIV–XV ст. відбувалося поступове «замикання цехів». Для захисту своїх інтересів підмайстри створювали особливі спілки — *братства*.

Цехи на ранній стадії свого існування відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку ремесла. Однак заборона на нововведення і технічні вдосконалення з часом призвели до гальмування процесу виробництва.

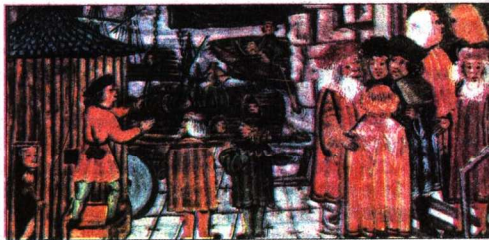
5. Торгівля і лихварство

Торговля разом із ремеслом становила економічну основу середньовічних міст. Для значної частини їхнього населення вона була основним заняттям.

Протягом XI–XV ст. в Західній Європі значно розвинулася зовнішня, а також транзитна торгівля, яка зосереджувалася передусім у двох основних європейських регіонах. Одним із них був район Середземномор'я, де перехрещувалися торговельні шляхи, що зв'язували Іспанію, Південну й Центральну Францію та Італію між собою, а також із Візантією та країнами Сходу. Пальма першості тут належала купцям

Купець. XV ст.

Ганзейські купці. Середньовічна мініатюра

пенні та Венеції. Західна Європа почала в Східні країни шкестити зерно, золото, срібло. Зі Сходу в Європу широким потоком надходили предмети розкоші, вино, прянощі, зерно, цукор.

Інший район торгівлі охоплював Балтійське й Північне моря. У ньому були активно задіяні Північно-Західна Русь, Польща, Східна Прибалтика, Північна Німеччина, скандинавські країни, Фландрія, Брабант, Північні Нідерланди, Північна Франція та Англія. Вони торгували найрізноманітнішими товарами. Із Новгородом, важливого транзитного центру в торгівлі Русі із Західною Європою, надходили хутра, льон, віск, сало. Скандинавські країни постачали деревину, залізо, мідь, рибу. З Англії привозили вовну, із Північної Франції — вина, із Фландрії — різнокольорове сукно, із Північної Німеччини — сіль, зерно тощо.

У торгівлі на Балтійському й Північному морях важливе значення мали міста, об'єднані в союз під назвою *Ганза*. Його було створено в середині XIII ст. купецтвом німецьких міст. Центром цього союзу стало місто Любек. У різний час до союзу входило від 50–60 до 100 міст. Ганзейські купці займалися переважно посередницькою торгівлею, транспортуючи й збуваючи товари на ринках різних європейських країн. Поступово Ганза утвердила свою монополію (виключне право) в торгівлі між Нідерландами, Англією, скандинавськими країнами й Руссю. Вона дозволяла собі втручатися і в європейську політику, але лише в тому випадку, коли цього вимагала торгівля. Так, 1367 р. пересіклися торгові інтереси Ганзи і данського короля. Данії було оголошено війну. Ганза здобула перемогу й навіть отримала право голосу при обранні нового короля Данії.

В епоху Середньовіччя існували також союзи, що об'єднували переважно купців одного міста. Вони називалися *гільдіями*. Подібно до законів цеху при вступі в гільдію треба було зробити грошовий внесок і почастувати її членів. Гільдія мала статут, її очолював старшина. До об'єднання купців спонукало намагання утвердити монополію торгівлі у своєму місті тільки за членами гільдії, аби відсторонити конкурентів. Крім того, члени гільдії зобов'язувалися захищати одне одного під час торгових подорожей.

Серйозною перепороною для торгівлі був поганий стан доріг. До того ж кожен феодал і кожна міська комуна збирали *мито* з купця, який проїжджав через їхню територію. Мито платили також при переїзді через міст, перевантаженні товарів у гавані, продажу їх на ринку тощо. Товари з корабля, викинутого на берег під час шторму, ставали власністю феодала, якому ця земля належала. Інколи доходило до трагічного: феодал навмисно виставляли фальшиві сигнали, аби кораблі розбивалися. Проте кількість купців невпинно зростала.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. Пограбування купців феодалами

Я, Ландрік Товстий... якихось купців з Лангра, коли вони йшли через мою землю, захопив [у полон] і товари від них забрав, але після умовляння єпископа Лангського і старшів клонійських лише частину [товарів] затримав, решту ж зазначеним купцям повернув... і уклав з ними угоду, щоб надалі платили мені щорічно данину і по землі моїй вільно ходили. А цей гріх породив і інший гріх — з усіх, хто проходить по землі моїй в торгових справах або [просто] на богомілья, почав стягувати побори, що в простонародді називаються митом...

Що надавало право так діяти феодалам?

ВЕРСЕЛЬ — документ, за яким одна особа доручає іншій виплатити певну суму і в певному місті третій особі, вказаній у документі.

ЛОМБАРД — кредитна установа, що надає населенню позики за певний відсоток під заставу цінних речей; приймає, також за плату, на зберігання деякі предмети домашнього вжитку.

МАНУФАКТУРА (з латин. *manus* — рука і *facere* — роблю) — виробництво, що характеризується розподілом праці найманих робітників на основі ручної та ремісничої техніки.

у центрах міжнародного торгового обміну виникали ярмарки. У XIII ст. особливо славилися ярмарки Шампані (Східна Франція), що діяли почергово в чотирьох містах цього графства. Сюди з'їжджалися купці з усіх країн. У Німеччині велике значення мали ярмарки у Франкфурті-на-Майні та в Лейпцигу. У XV ст. центром ярмаркової торгівлі у Європі стало місто Брюгге у Фландрії.

Зростання торгівлі гальмував слабкий розвиток грошового господарства, велика кількість різних монетних систем і низька якість монет. У зв'язку з цим велику роль відігравали *мінйяйли*, які обмінювали привезені купцями гроші на ті, що були в обігу в конкретній країні. Якщо купець заплатив мінйяйл свого рідного міста певну суму грошей, він отримував спеціальний документ, з яким спокійно міг вирушати в подорож. Прибувши до місця призначення, купець показував цей документ агентові мінйяйла й отримував потрібну суму місцевими грішми. Так з'явився **вексель**, тобто замітник готівкових грошей.

Із часом у мінйяйл зібралися чималі суми грошей. Вони починають давати їх у борг за умови повернення в півтора-два рази більше від позиченої суми. Такі мінйяйл стали називати *лихварями*. Кредитні та лихварські операції призвели до створення спеціальних *банківських контор*. Перші такі контори виникли в Ломбардії (Північна Італія). Звідси й походження слова «ломбард». Для полегшення роботи купцям та їхнім торговим агентам усі банківські операції почали задокументовуватися.

Нових форм набуває і виробнича сфера. Це проявлялося в тому, що купець закуповував сировину, роздавав її ремісникам, а потім скуповував уже готові вироби для продажу. Такі ремісники згодом мало чим відрізнялися від найманих робітників. Подібний вид діяльності привів до створення перших підприємств капіталістичного типу, що отримали назву розсіяних *мануфактур*.

6. Городянин — людина нового типу

Товарне виробництво та неуктво — речі несумісні. На відміну від села, вміння читати, писати й рахувати набувало в місті масового характеру. Стали виникати інтелектуальні потреби й запити. У середовищі бюргерів поступово вироблявся новий для епохи Середньовіччя тип мислення. Психологія та світовідчуття спритних, енергійних купців і банкірів, працелюбних і войовничих

М. Квінтен.

66 *Мінйяйло із жінкою. 1514 р.*

ремісників, які відстоювали свободу рідних міст від посягань сеньйорів, повинні були неминуче привести до оновлення суспільства. Ритм життя міста був набагато швидшим за сільський.

По особливому до часоплину ставилися купці. Саме з їхнього середовища виходило багато здібних, знаючих, освічених людей, які були не тільки вправними торговцями, але й активними політиками. Вони зналися на морській справі, географії, вивчали іноземні мови та закони інших держав, що дозволяло їм пускатися в далекі мандри.

Людиною нового типу можна вважати венеціанського мандрівника *Марка Поло* (бл. 1254–1324). Упродовж 1271–1275 рр. він супроводжував батька й дядька в подорожі в Центральну Азію та Китай. Очевидно, метою поїздки були не лише торгові справи, а й дипломатичні. Вони везли послання папи до монгольського хана й китайського імператора Хубілая. Заслуживши довіру Хубілая, Марко Поло був прийнятий до нього на службу і за короткий час побував у різних куточках імперії. Тільки 1291 р. Поло із сім'єю вирушили на батьківщину. Спочатку пливли морем, відвідали острів Суматру й Південну Індію, а від берегів Персії рухалися суходолом і в 1295 р. повернулися в рідну Венецію, яку не бачили 25 років.

Через три роки Марко Поло брав участь у морській битві і потрапив у полон до генуезців. У в'язниці він продуктував товаришеві свої спогади. Так з'явилася книга Марка Поло «Про різноманітність світу», прозвана ще «Книгою чудес». На її сторінках можна було знайти чимало вірних спостережень, зроблених у різних куточках Азії: описи клімату, корисних копалин, рослинного й тваринного світів, їжі, звичаїв і занять населення.

Утіленням підприємницького духу ділових людей наприкінці середньовіччя є французький купець, банкір і державний діяч *Жак Кер* (бл. 1395–1456). На той час він був найбагатшою людиною Франції. Свої статки Жак Кер здобув не традиційними феодалними методами (військова здобич, багата спадщина тощо), а торгівлею зі Сходом, видобутком срібла та міді на власних копальнях, а також виробництвом сукна. Він надавав французькому королю Карлу VII чималі позики. Цей активний і діловий чоловік був королівським скарбником, очолював фінансову раду при королеві, виконував дипломатичні доручення, впливав на політичне життя. Він мав право на карбування монети. За свої заслуги Жак Кер отримав дворянський титул. Він володів великими земельними угіддями, будував розкішні замки.

Марко Поло — венеціанський купець, найвишній мандрівник середньовіччя

Єпископ Парижа освячує міську ярмарку. XIV ст.

Жак Кер

У банку. Мініатюра. XIV ст.

вискочки». Жак Кер був звинувачений у приховуванні грошей і заарештований, а його майно конфісковане. Та через деякий час він зумів звільнитися, втік із країни й знайшов притулок у Папи Римського. До останнього дня Жак Кер залишався шукачем пригод і помер на острові Хіос під час виконання місії папи, спрямованої проти турків.

Ратуша, магістрат, бюргери, пополани, буржуа, комунальний рух, комуна, цех, майстер, підмайстер, учень, майстерня, статут, братства, вічні майстри, цехова революція, шедевр, Ганза, міняйло, лихвар, банк, ломбард, мануфактура.

1. Знайдіть на карті Європи міста, походження яких можна пояснити за їхньою назвою.
2. У чому полягає відмінність між цехом і гільдією, міняйлами і лихварями?
3. «Що з воза впало, те пропало». Кому був вигідний жалюгідний стан доріг, мостів та інших шляхів сполучення середньовічної Європи?
4. Оберіть зі списку характерні ознаки цехового ремесла:

- машинна праця;
- ручна праця;
- використання праці підмайстрів і учнів;
- дрібне виробництво;
- орієнтовано на ринок;
- товари виготовлялися для власного споживання;
- наявність поділу праці між робітниками;
- відсутність поділу праці між робітниками.

5. Пізнавальна задача.

Селяни Гурт і Вамба 20 квітня 1234 р. були затримані в Йорку посланцями свого господаря, Седріка Сакса, який вимагав їхнього повернення в маєток на підставі того, що вони втекли із селища 12 квітня 1234 р. Селяни ж привели свідків, які показали під присягою на святому Хресті, що Гурт і Вамба вперше просили милостиню на минулорічну Пасху, яка, як усі знають, була 5 травня. Яке рішення має прийняти суд?

6. Уявіть себе в оточенні Анни Ярославни, яка приїхала до Парижа. Напишіть листа додому. Що ви можете побачити в Парижі таке, чого не було в Києві? Порівняйте Київ Ярослава Мудрого і Париж Генріха.
7. Витоки сучасних демократичних процесів у країнах Західної Європи можна виявити в житті середньовічних міст, в організації управління, стосунках ремісників, купців та інших жителів міста. Подумайте й поясніть, які міські порядки можна розглядати як витоки майбутньої демократії.

1. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Майстер

а) повноправний городянин, який належав до середнього прошарку міського населення;

2. Цех

б) союз купецтва німецьких міст із центром у м. Любеку;

3. Бюргер

в) людина, яка за встановлену плату міняла на ярмарку гроші;

4. Ганза

г) об'єднання середньовічних ремісників;

5. Міняйло

д) ремісник, головний працівник, власник майстерні.

2. Які сільськогосподарські культури були традиційними й знайомими з часів Греції та Риму?

3. Які нові сільськогосподарські культури з'явилися?

4. З якою метою ченці займалися травництвом і бджільництвом?

1. Сільське господарство

Середньовічна Європа досить чітко поділялася на дві сільськогосподарські зони: 1) південну, середземноморську, де зберігалися давні традиції античного землеробства, і 2) зону помірному клімату, що простяглася на північ від Альпійських гір.

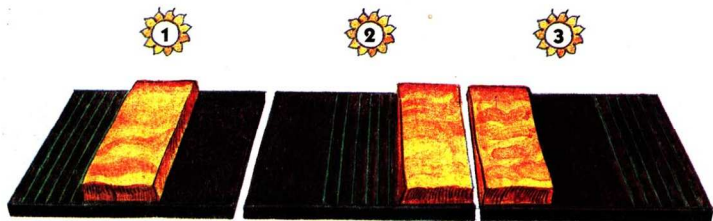
На півдні головною зерновою культурою була пшениця. Сіяли також ячмінь, вирощували бобові культури, виноград, маслини. Хліб сіяли восени: дощі, що випадали в цей період, забезпечували розвиток саме озимих культур. Плуг зберігався такий, яким він був в епоху античності: легкий, безколісний. Його тягнула пара волів, якщо ж волів не було, то в плуг запрягали ослів, мулів і навіть корів. Легкий плуг не перевертав земельні пласти, а тільки робив борозни. Тому поле доводилося орати по кілька разів уздовж і впоперек. Усі інші польові роботи проводилися вручну: після сівби поле копали мотиками і, можливо, прополювали, жали маленькими серпами, молотили за допомогою запряжених у котки волів чи ослів. Урожай був досить низьким: із кожної посіяної зернини вдавалося одержати три-чотири зернини за один збір. Крім зернових, в Іспанії та Італії почали вирощувати цитрусові, завезені в Європу арабами.

Важливим досягненням сільського господарства в зоні помірному клімату був перехід з XI ст. на трипільну

*Знаряддя праці селянина — серп, плуг.
Календар. Мюнхен.
Мініатюра. IX ст.*

систему сівозміни при якій поле поділялося на три частини і кожного року оороблялися дві з них. У цій місцевості починають використовувати важкий залізний колісний плуг із відвалом, який не просто підрізав, а й перевертав верхні пласти землі. Іноді в нього запрягали чотири пари волів. Під час збору врожаю застосовували і серп, і косу. Молотили ціпами. Утім, урожайність залишалася невисокою. Крім пшениці та ячменю, на півночі вирощували жито, овес, просо, із городини — ріпу, цибулю, диню, часник. На початку XIV ст. починають вирощувати капусту шпинат, буряк, садити плодові дерева.

Трипольна система
сівозмін.
Сучасний малюнок

Плуг із відвалом.
Мініатюра. XII ст.

У монастирях розвивалося травництво. Рослини, вирощені з насіння, застосовували потім для лікування. У деяких областях Західної Європи саме монахи відродили бджільництво.

Однією з важливих галузей середньовічного сільського господарства було скотарство. В умовах бідних врожаїв хліба вижити без домашньої худоби було досить важко. У ранньому Середньовіччі найпоширенішою домашньою твариною в селянських господарствах була свиня. Зазвичай її випускали на все літо випасатися в лісок або на галявину, так би мовити, нагулювати жир. Пізньої осені свиню заколювали і споживали м'ясо й сало всю зиму. У монастирях свиней використовували для пошуку трюфелів — рідкісних і смачних грибів, що ростуть під землею.

Справжньою годувальноницею для всієї селянської родини була корова. Неабиякою підмогою для селянської сім'ї було розведення овець. Але вівці забирали чимало сил і часу: їх потрібно було випасати, стригти, заготовляти для них на зиму корм тощо. Тягловою силою в господарстві селянина були, передусім, воли, коні, осли і мули.

У середні віки розводили й домашню птицю: курей, качок, гусей. У IX–XII ст. курячі яйця були обов'язковою складовою селянської натуральної ренти, яку платили сеньйорам. Качок і гусей розводили переважно в монастирських господарствах.

В епоху Середньовіччя розвиток техніки проходив повільно, через накопичення й передачу практичного досвіду. Процес шов нерівномірний. У сільському господарстві вдосконалювалися переважно засоби рільництва. В XI–XII ст. набув ширшого застосування важкий залізний колісний плуг із відвалом і зубчата борона. У цілому ручна сільськогосподарська техніка мало чим відрізнялася від сучасної (коса, серп, вила, граблі тощо).

Удосконалювався видобуток й обробка металів. *Горно*, яким користувалися до XII ст., з початку XIV ст. замінює *дбнна* — піч п'ятиметрової висоти, призначена для плавки руди. За добу в ній виплавляли майже півтори тонни заліза, з якого ковали виготовляли найнеобхідніші: зброю, знаряддя праці, прикраси тощо. Ковалів у епоху Середньовіччя дуже шанували, а їхнє ремесло прирівнювали до мистецтва чаклунства. Так тривало до XII–XIII ст., поки залізну руду не почали безперерійно видобувати в копальнях.

Інша важлива середньовічна галузь обробки металів — ювелірне ремесло й карбування монет. У Європі перші монетні двори з'явилися в IX ст. Через нестачу золота основним монетним металом залишалося срібло. Тринадцятирічний час провідним районом видобутку срібла, з якого карбували монети, були гори Гарцу в Центральній Німеччині. Багаті поклади срібла тут відкрили ще в 970 р.

Із V–VI ст. у Європі зерно починають молоти у водяних млинах, відомих ще з часів Римської імперії. Будова млина постійно вдосконалювалася і з часом його стали використовувати для подрібнення руди, при обробці конопляного волокна, шкір тощо.

Розквіт ткацтва пов'язаний з винайденням у IX ст. вертикального ткацького верстата. Від іспанських арабів європейці купували бавовну, що сприяло зародженню нових видів виробництва: плетіння, вишивка, мереживо, килими. У Західній Європі навчилися виготовляти й шовк.

Технічні відкриття, які з'явилися в епоху Середньовіччя, різко змінювали життя людей. Так, у IX–X ст. замість ярма з'явився хомут. Це дозволило запрягати для оранки коней, а не биків, перевозити великі вантажі. Ярма затрудняло дихання, сповільнювало швидкість руху, а хомут, змістивши центр ваги на спину, вивільнив сили тварин для роботи.

З XI–XII ст. для будівництва використовують обпалену цеглу, цемент, вапняну штукатурку, облицювальні кахлі, черепицю. У XII ст. у Європі спорудили перший водопровід з елементами каналізації. Споруджуючи храми й навіть будинки знаті, дедалі частіше використовували кольорове скло і **вітражі**.

*Корона королеви
Кунігунди — дружини
німецького імператора
Генріха II. Близько 1110 р.*

*Монета Карла Великого.
IX ст.*

*Шотландська
монета. XIV ст.*

Діва Марія
з дитиною. Вітраж у
Шартрському соборі.
XII–XIII ст.

ВІТРАЖ

(фр. *vitrage*, від *vitre* — віконне скло) — складене зі шматочків кольорового скла орнаментальне чи сюжетне зображення, яке розміщували у віконних рамах. Особливо часто вітражами прикрашали храми.

Будівництво собору.
Мініатюра. XIII ст.

Астролябія. 1468 р.

Проте грецьке й римське скло було тьмяне, грубувате за формою. На початку XIII ст. міцне, прозоре скло виплавили венеціанські гутники. Завдяки цьому винаходу виникла наука оптика. Вважають, що першу пару окулярів у 1260 р. виготовив англійський філософ *Роджер Бекон* (бл. 1214 — бл. 1292). Цікаво, що на одному з вітражів Страсбурзького собору німецького імператора Генріха VII (бл. 1275–1313) зображено в окулярах. Із виготовленням венеціанцями посрібнених дзеркал європейці стали більше дбати про свій зовнішній вигляд.

Приблизно у XII ст. у Європі з'являється компас. Та сучасної форми він набув тільки на початку XIV ст.

Удосконалювалось і виготовлення виробів із кераміки, зокрема посуду. Пальму першості тут утримували італійські майстри міста Фаенца, що прославилися виготовленням блюд і чаш. Звідси й назва — фаянсовий посуд.

Виноростування торкнулося й книжкової справи. У IV ст. замість папіруса починають використовувати *пергамент* — майстерно оброблену шкіру тварин (кози, вівці, теляти). Він був міцним, довговічним, згинався, не ламаючись, і використовувався з обох боків. У VI ст. з'являється основна форма середньовічної рукописної книги (спочатку з пергаменту, а пізніше — з паперу), що отримала назву *кодекс*.

Певний час кодекси писалися *стілем* (металевою паличкою) і *калámом* (паличкою з дерева або трости-ни). У VII–VIII ст. починають послуговуватися гусячими, лебединими та павичевими перами. Літери писали рівними рядками за наведеними лінійками. Чорнило виготовляли із соку дубових горішків. Воно було дуже стійке і майже не стиралося. При переписці того чи іншого тексту використовували й кольорове чорнило. Книги з пергаменту вважалися дуже цінними, тому що сам матеріал був дорогий. Наприклад, аби переписати одну Біблію, треба було обробити близько трьохсот телячих шкір. Тому деколи старий текст зішкрібували, щоб на очищену поверхню нанести новий. Дерев'яні палітурки книг обтягували шкірою або тканиною, іноді оковували сріблом, оздоблювали коштовним камінням. Формат книг міг бути найнесподіванішим: від маленького до дуже великого.

Із часом пергамент був змушений поступитися місцем паперу. Секрет виготовлення паперу європейці отримали від іспанських арабів. Сировиною для нього було лляне ганчір'я. Перша рукописна книжка з

такого паперу з'явилася у XII ст. Згодом книги почали друкувати. На дошці вирізували текст книжкової сторінки, ілюстрації до нього, а вже потім з неї робили відбитки. Однак спосіб цей був доволі примітивний. Тільки в середині XV ст. німецький ремісник **Йоганн Гутенберг** винайшов новий спосіб книгодрукування.

Йоганн Гутенберг (бл. 1398–1468) був досвідченим ювелірним майстром. У 1430–1434 рр. жив у Франції, потім повернувся до рідного Майнца, де в середині 40-х років XV ст. видрукував перші тексти. Він здогадався відлити з олова та міді окремі літери й розмістити та закріпити їх так, щоб вони сторінку за сторінкою утворювали слова й речення. У 1450 р. від купця Йоганна Фуста він отримав грошову позику, на яку видав свою знамениту Біблію. Пізніше Фуст почав переслідувати книгодрукаря за борги: він привласнив не тільки обладнання талановитого майстра, а і його винахід. У судових суперечках Гутенберг утратив власне житло й помер у бідності.

Епоха Середньовіччя уславилася також винайденням різних механічних пристроїв і перших машин. Подиву гідним є виготовлення у XII ст. залізного протезу руки з рухомими пальцями для німецького імператора Фрідріха I Барбаросси. Упродовж XIV–XV ст. з'являються землерийна машина, підйомний кран, домкрат, різноманітні верстати. Було винайдено й механічний годинник, який постійно вдосконалювали. Спочатку годинники почали встановлювати на замкових вежах чи міських ратушах, а в XV ст. німецький майстер П. Хенляйн створив кишеньковий годинник.

3. Феодалний зámок

Наприкінці IX ст. у Європі починається будівництво добре укріплених феодалних зámків. Їх зводили не лише могутні сеньйори, а й феодали середньої руки. Масове спорудження замків було зумовлено постійними вторгненнями ворогів.

Заввичай замок будували на пагорбі чи високому стрімкому березі, звідки добре проглядалося довкілля. Завдяки цьому нападникам утруднювався підступ до замку. Спочатку це була дуже проста споруда: дерев'яна двоповерхова вежа, яка називалася *донжон*. На верхньому поверсі мешкав сам феодал із сім'єю. Унизу проживала військова дружина та прислуга, а також розміщувалися господарські приміщення, кухня, комора з продуктами та склад зі зброєю. У разі облоги дерев'яну вежу обшивали ззовні шкірами тварин, щоб уберегти її від пожежі.

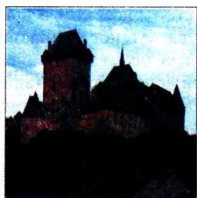
Довкола замку насипали вал, який укріплювали частоколом з дерев'яними вежами, що зводилися на певній відстані одна від одної. Перед валом був глибокий рів, наповнений водою. Через рів на ланцюгах перекидали міст, який вів до однієї з веж частоколу з важкими дубовими воротами, окованими залізом. Коли виникала загроза, міст піднімали і потрапити в замок було практично неможливо. За кілька кроків від воріт у напрямку внутрішнього двору були підйомні ґрати. Якщо хто встигав проскочити за ворота, ґрати опускали і люди опинялися в пастці.

Пам'ятник
Й. Гутенбергу
в Страсбурзі. 1468 р.

Замок графів Фландрських у Генті. XII ст. Сучасне фото

Замок Карлштейн у Чехії. XIV ст. Сучасне фото

Фортеця Нове Гради в Чехії. XIII ст. Сучасне фото

- Покажіть на ілюстраціях елементи замкових комплексів.

Облога замку. Мініатюра. XIV ст.

- Яку зброю використовують для нападу й оборони?

Облоговий пристрій — петрарія. Мініатюра. 1240 р.

В XI ст. замки почали будувати з каменю і ще більше укріплювати. Довкола замку зводили два або навіть три ряди високих і грубих мурів із кутовими вежами. У мурах робили бійниці — вузькі отвори для стрільби з лука. Донжон будували кам'яним. Його темні, холодні та вологі підземелля використовували не лише для господарських потреб, але й для ув'язнення злочинців, полонених і засуджених феодалом. У середині замку були також стайні для бойових коней і стійла для худоби. Воду брали з колодязя, викопаного у внутрішньому дворі. Під стінами замку селився простий люд, щоб у разі потреби знайти в ньому прихисток від ворога.

Добре укріплений замок, що мав достатньо припасів і питної води, міг легко витримати тривалу облогу. Для штурму замків застосовувалися облогові механізми — тарани й пересувні вежі. Нерідко в підземеллі донжона прокладали потаємний хід, що вів за межі замку. Через хід феодал мав можливість або послати гінця з проханням про допомогу, або ж врятуватися самому, якщо замок брали приступом.

Однак замок був не лише військовим укріпленням. Він був також і резиденцією сеньйора, місцем його постійного проживання. Тому впродовж століть замок удосконалювали для зручного життя. Коли наприкінці XII ст. феодали почали дбати про свій добробут і затишок, то споруджували комплекс будівель: крім донжона, будували залу для прийомів, подружню спальню феодалів, кімнати різного призначення, кухні, підвали та сховища для продуктів, каплицю тощо. Але донжон завжди був об'єктом особливих турбот. Він височів на фоні будівель і природнього ландшафту, показуючи силу й могутність сеньйора. Донжон зображали на гербах, склепіннях замку чи каплиці, на прапорах і печатках феодалської родини.

У замку, крім сім'ї сеньйора, часто жило багато слуг і підлеглих людей: спадкоємці васалів, які навчалися військовому мистецтву, рицарі, економи, охорона. Сеньйор одноосібно вершив суд над васалами й селянами.

У вільний від воєн час феодал у своїх володіннях міг полювати, ловити рибу, фехтувати, битися на списах, грати в шахи, милуватися жонглерами, спостерігати за боєм ведмедів, приймати гостей, спілкуватися з дамами, влаштовувати урочисті зібрання васалів тощо. Однак і це не завжди втримувало феодалів удома. При першій нагоді вони їхали до двору короля чи вирушали в далекі мандри. Але свою землю не забували й гордо додавали до свого імені назву замку.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. Хроніст Ламбер д'Арду про спорудження та облаштування кам'яного дозжона

Бодуен, граф Гінес, збудував у Гінесі на пагорбі круглий дім із тесаного каменю. Він був таким високим, наче упирався в небо. Бодуен передбачив, що верхня частина буде як плоска тераса з покрівлею на кроквах... У цьому будинку в нього були кімнати для урочистих прийомів, житлові кімнати, кімнати для усамітнення, коридори, які робили будинок схожим на лабіринт Дедала. Далі за межами будинку він збудував каплицю з кам'яними стінами і дерев'яними кроквами. Збудував також кам'яну стіну вздовж зовнішнього оборонного замкового поясу. Біля входу він спорудив вежі з металевими пристроями, щоб відбивати напади.

1. Які деталі в тексті свідчать про те, що хроніст розповідає про замок XIII ст.?
2. Що з того, без чого не обійтися під час для тривалої облоги, не описав хроніст?

4. Житло та хатнє начиння

Загальний вигляд житла та хатнього начиння вказував на рід занять і статки власників. На тип житла впливали й географічні умови.

Середньовічна людність жила здебільшого в сільській місцевості. Села, більші й менші, розташовувалися поблизу замку. У гірських районах селяни могли селитися хуторами. Селянські будинки були переважно дерев'яними, а дахи солом'яними. Траплялися хати з дерев'яних каркасів, наповнених та обмазаних глиною. На півдні Європи селянські житла будували з каменю. Особливо бідні селяни тулилися в землянках. У селянській хаті було дві кімнати й горище, де іноді облаштовували сіновал. Двері відчинялися безпосередньо в єдину житлову кімнату, а інша — використовувалася як комора. Вони не мали вікон і тому в них завжди панувала темрява. Більшість хатин були курними й обігрівалися за допомогою відкритого багаття та диму. Часто під одним дахом з людьми зимувала й худоба.

Починаючи з XIII ст., у містах споруджуються вузькі кам'яні дво- або чотириповерхові будинки. Це було пов'язано з обмеженістю міської території. Саме в таких будинках жила основна маса городян. На першому поверсі розташовувалися крамниці чи майстерні, що виходили безпосередньо на вулицю, і зала або кімната для праці й відпочинку. Спальні були на другому поверсі, щоб особисте життя господарів не впадало в око стороннім. Деякі ремісники іноді облаштовували на другому поверсі майстерні: ювеліри — із міркувань безпеки; ткачі, щоб використати максимальну освітленість. Кімнати були невеликі.

Будинки міської еліти відрізнялися розміром, розкішним оздобленням. При їхньому спорудженні повторювалася архітектура феодального замку: обов'язкова

наявність святкової зали та круглої вежі. До того ж у будинку облаштовували каплицю. Дім оточував двір із садом і господарськими приміщеннями. Господарі обставляли будинки залежно від статусу та способу життя.

Вікна в будинках вважалися предметом розкоші. Як у помешканнях знаті, так і в оселях городян вони були вузькими і мали багато шибок, тому що в ті часи виготовляли скло невеликих розмірів. До того ж воно було ще й дуже дорогим, тож узимку віконний отвір затягували просмаленою тканиною чи прикривали різьбленими віконницями. Бідні люди віконні отвори затуляли звичайними дошками.

У середині будинків постійно панувала темрява. У великих будинках центральну залу, крім вогнища, освітлювали ще й металеві чи глиняні *плішки* — блюдця, які наповнювали олією чи салом і вкладали гніт. У невеликих приміщеннях на стінах горіли скіпки, що давали більше диму, ніж світла. Свічки використовувалися лише в помешканнях великих феодалів, церквах і монастирях. Оскільки віск був дуже дорогим, свічки часто виготовляли з тваринного сала, непридатного для їжі. Такі свічки страшенно коптіли, через що стіни й стелі в середньовічних будинках були чорними від чаду. Однак на це в той час ніхто не зважав.

ПЛІШКА —

невелика глиняна посудина у вигляді блюдця, яку наповнювали олією, салом і використовували для освітлення, вкладаючи гніт. Інша назва — каганець.

Меблів у будинках селян чи бідних городян було небагато: скриня, грубий дерев'яний стіл, дві лави, колицка. Із кухонного начиння вони мали казан, глиняний, дерев'яний і навіть олов'яний посуд.

БАЛДАХІН —

(з *італ.* — шовкова тканина з Багдада) — навіс із тканини на жердинах або стовпах над трном, ліжком, ношами та ін.

У будинках заможних городян і феодалів меблі були вишуканіші: столи різних розмірів, виготовлені не тільки з дерева, але й каменю, металу; лавки або табурети для сидіння; скрині для одягу та білизни. Верхній одяг розвішували на оленячих рогах, а штани та сорочку знімали й ховали під подушку.

Найпрестижнішим вважалося мати гарне й зручне ліжко, завширшки до чотирьох метрів. Над ним звисав *балдахін*, що спирався на різьблені дерев'яні стовпчики.

1. Обід знатних дам.

Бельгія. Мініатюра. 1470 р.

76

2. Рицарський зал у замку Орлик. Чехія. Сучасне фото

2

ліжка вистілали снім або соломом, зверху килимарили шерстю або виробиництва. Подушки були ватними чи пуховими. Покривала підбивали хутром або пір'ям. Вони були переважно червоного кольору, якому приписувалася здатність запобігати різним захворюванням. Слуги спали на лавах або скринях.

Стіни й стелі фарбували лише в помешканнях дуже заможних людей. Та й вистити підлогу різнокольоровою плиткою також міг дозволити собі не кожен. Зазвичай підлогу встеляли солом'яними доріжками. У багатих оселях, щоб зберегти тепло, кам'яні стіни часто закривали килимами, привезеними зі Сходу. Із XII ст. для опалювання численних кімнат у міських будинках і замках феодалів почали ставити каміни. Утім, камін давав небагато тепла й обігрітися можна було лише сидючи безпосередньо біля нього. Становище змінилося на краще тільки з появою в XIV ст. кахельних печей.

Із часом виникла спокуса зробити свій дім зручнішим і затишнішим. У родинках із середніми статками також з'являються вишукані, дібрані зі смаком речі: підсвічники, металеві підставки для читання й письма, шафи для дорогого посуду тощо. Вироби зі срібла й золота, якими раніше могли похизуватися тільки королі та знать, потрапляють і в оселі заможних городян. Стали розрізняти столовий і кухонний посуд. Предмети столового посуду — справжні мистецькі шедеври — виготовляли талановиті майстри-ювеліри. Відомо, що 1380 р. на замовлення французького короля Карла V зробили у вигляді корабля золоту сільницю, оздоблену 32 коштовними каменями і 52 перлинами.

5. Зброя та військове спорядження

В епоху Середньовіччя людина майже все життя була пов'язана зі зброєю. Свободу і честь, дім і багатство не просто було захистити юридичними параграфами. Упродовж багатьох століть долі людей вирішували поєдинки, битви, повстання, заколоти, змови, родові й особисті чвари. Усе це сприяло інтенсивному розвитку зброярства.

Найпоширенішою наступальною зброєю були спис і довгий меч. При потребі залучали великий лук зі стрілами, **піки** та **арбалети**. У VII ст. з'явилася шабля. Одним із важливих нововведень у ранньому Середньовіччі стало стреміно. Без нього кінний воїн не міг міцно триматися в сідлі, а кавалерія здебільшого складалася із загонів кінних лучників, які не билися з ворогом на мечах чи списах. Застосування стреміна вплинуло на розвиток важкої кавалерії — майбутнього рицарства. Під час рукопашного бою використовували також ножі, сокири чи булави. Вершника стягували з коня за допомогою алебарди — нової зброї, утвореної від поєднання довгого списа із сокирою.

До VIII ст. в бій чи на поєдинок воїн вирушав у панцирі. У бідних людей панцирі були переважно дерев'яними, а в заможніших — шкіряні, з нашитими на них металевими пластинами. Пізніше використовували також **кольчугу** — захисне військове спорядження

Рицарський обладунок.
XV ст.

- Які деталі панциря були рухомими?

механічний пристрій, з якого можна було пускати стріли з масивними, ромбічної форми вістрями.

ПІКА – різновид довгого полегшеного списа з гострим металевим наконечником.

Лучник і арбалетник

- Чим відрізнявся арбалет від лука?

ззду робили її зручною при їзді верхи. Кольчуга звисала до колін. Згодом входять у вжиток кольчужні панчохи та рукавиці, тож все тіло, крім обличчя, було закритим. Із XIV ст. обладунки стали суцільними. Їхню основу становила не кольчуга, а лати з металевих лусок чи пластинок. Це було зумовлено, з одного боку, вдосконаленням зброярського ремесла, а з іншого – поширенням арбалетів, проти яких кольчуга надійно не захищала.

Голову воїна закривав капюшон, підбитий м'якою тканиною. Зверху одягався шолом із захисними пластинами, що прикривали ніс і щоки, або ж на обличчя опускалося забрало зі спеціальними прорізами для очей. Ще одним надійним прикриттям воїна був щит.

Винайдення вогнепальної зброї відкрило новий етап у військовому ремеслі. Відомо, що порох у Європу прийшов зі Сходу через посередництво арабів. Припускають, що активне поширення пороху пов'язане з вдалими алхімічними дослідженнями німця *Бертольда Шварца* із Фрайбурга. Він був монахом-францисканцем, роки його життя невідомі. За одними свідченнями, Б. Шварц жив наприкінці XIII ст., за іншими – у другій половині XIV ст., бо нібито 1380 р. навчав виготовляти порох венеціанців. У той же час починають використовувати гармати та рушниці. Мистецтво виготовлення гармат стало досить розвиненим у Західній Європі завдяки одному з найбільш мирних ремесел – литтю дзвонів.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. Із «Хроніки Тарвіса» про бомбарди (гармати)

...Ці бомбарди, яких досі не бачили і про яких і мови ніколи не було в Італії, дивовижним чином виготовлені венеціанцями. Вірно, бомбарда – це дуже могутній залізний пристрій: спереду у нього широкий канал, у який вставляють круглий камінь, а ззаду – труба, вдвічі довша, ніж згаданий канал, з яким вона зв'язана, однак вужча; з боку дула в цю трубу закладають чорний порох, що виготовляється із селітри, сірки та дерев'яного вугілля. І отвір цього дула затуляється дерев'яним затвором... Після того, як з іншого боку вкладуть круглий камінь, до малого (запального) отвору в трубі підносять вогонь; порох запалюється і виверження каменю відбувається з величезною силою.

1. Якою була нова зброя? 2. Як це вплинуло на боєздатність, обладунків рицаря і на військову справу?

Середньовічні люди — рицарі, купці, ремісники, монахи, паломники — перебували в постійному русі. Однак пересувалися вони досить повільно, тому що тодішні транспортні засоби не мали великої швидкості. Було три види транспорту: сухопутний, річковий і морський.

Так, розвиток сухопутного транспорту був тісно пов'язаний зі станом доріг. Ще давні римляни проклали добре вимощену мережу шляхів, яка створювалася передусім у військових інтересах. Однак у ранньому Середньовіччі каміння та брили зі збудованих римлянами доріг інколи бездумно використовувалися як будівельний матеріал. Більшість тогочасних доріг була вузькою, деколи настільки, що два вози не могли на них роз'їхатися. Зразковою вважалася така дорога, на якій рядком безперешкодно могло проїхати троє коней. У найкращому стані знаходилися дороги Франції, завдяки запровадженню королівською владою та монастирями спеціальних повинностей щодо їхнього будівництва та утримання. Цікаво, що частина з них була вимощена вже наприкінці XI ст.

Упродовж XII–XIV ст. у зв'язку з розвитком торгівлі з'являється чимало нових шляхів. Відбувається своєрідна «дорожня революція». Проте ці нові дороги, протоптані полями, луками чи лісами, були переважно ґрунтовими й часто мало чим відрізнялися від звичайних стежок. Пересуватися ними можна було тільки в хорошу погоду. Взимку та під час дощів вони ставали непрохідними.

Основним способом транспортування вантажу залишався *в'ючний*. Він передбачав dopravлення спакваного вантажу на спинах тварин, зазвичай, ослів чи мулів. Послугувалися також і возами, запряженими спочатку волами, а з часом — і кіннями. Вирішальну роль у використанні коней як тягової сили відіграли поява хомута, залізної підкови й дишла. Віз став легшим, бо винайшли колесо зі спицями та залізним ободом. Паралельно з удосконаленням транспортних засобів покращувалися й шляхи сполучення. Усе це разом дозволило перевозити важчі вантажі.

Оскільки римські мости були практично зруйновані, а нових з'явилося не так і багато, потоки й ріки деколи доводилося переходити вброд. Більше мостів почали будувати в середині XII ст. Так, упродовж 1135–1146 рр. поблизу Регенсбурга спорудили кам'яний міст через Дунай. Найчастіше зводили мости через невеликі річки. Переважно вони були дерев'яними й деколи настільки слабкими, що віз не міг ними проїхати. Іноді біля мосту будували каплицю й по жертви віруючих використовували також для ремонтних робіт. Крім того, із проїжджих майже завжди збиралося мостове мито. Бувало, місцеві феодали зумисно псували дороги та мости у своїх володіннях, аби з розхитаних возів падав вантаж. За тодішніми звичаями такий вантаж переходив у їхню власність. Цей принцип відображено в народній приказці: що з воза впало — те пропало. А іноді феодали самі вдавалися до розбійних нападів.

Віз. Німеччина.
Мініатюра. 1350 р.

Сідло. Угорщина. XV ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

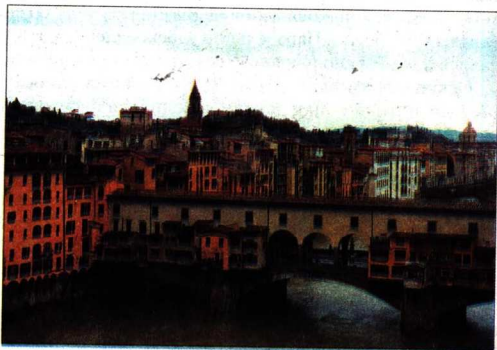
X ст. Чернець Рішер (Ріхер) про стан середньовічних мостів

У сутінках я ледве розгледів міст, під їхав до нього, уважно обдивився й був пригнічений новою неприємністю в дорозі. У мості виявилось стільки дірок, що в той час навіть городяни навряд чи перейшли б його, якби мали нагальні потреби. Мій невтомний попутник із Шартра, людина бувала, досвідчений мандрівник, пошукавши довкола човен і не знайшовши жодного, повернувся до небезпечного мосту і, хвала небу, все-таки провів по ньому коней неушкодженими. Підкладаючи під ноги коням у місцях прогалин то щит, то знайдену десь дошку, то згинаючись, то прямо, то повільно, а то бігцем, він зрештою успішно переправив мене з кіньми.

1. Чи це була єдина неприємність у дорозі?
2. Міст був дерев'яний чи кам'яний?
3. Як змогли люди подолати перешкоду?

Переpons на дорогах і повільність сухопутного транспортування робили особливо важливим водний транспорт. В епоху Середньовіччя такі ріки, як Дунай та Рейн, становили першорядну лінію зв'язку та давали можливість перевозити товари й інформацію набагато швидше, дешевше й надійніше, ніж сухопутні засоби. З XI ст. почали прокладати канали, які дозволяли безперешкодно пересуватися від однієї річки до іншої. Наприклад, 1257 р. в Мілані розпочав роботу 50-кілометровий канал, будівництво якого тривало понад 80 років. Річками, їхніми притоками та штучними каналами на плоскодонних барках і великих баржах перевозили об'ємні вантажі. Баржі ходили під вітрилами, мали систему веслування, а при необхідності їх тягли волоком. Для дрібніших річкових переправ застосовували й звичайні човни. Під час пересування річками також доводилося сплачувати мито.

Морський транспорт відрізнявся від річкового передусім своїми масштабами. Морські судна рухалися вздовж узбережжя, тривале плавання взимку вважалося ризикованим. У IX ст. найбільш витривалими були скандинавські судна з високими бортами, пристосовані для далеких морських переходів. На їхньому борту могло розміститися від 200 до 300 осіб. Такі судна візантійці називали «карабія». Очевидно, звідси й походить слово «карабель».

Міст у Флоренції.
Сучасне фото

печатка із
зображенням
корабля. XIII ст.

Висадка військ
Вільгельма
Завойовника
на англійський
берег. Фрагмент
гобелену з Байо.
XI ст.

Упродовж XIII–XV ст. відбуваються відчутні зрушення в суднобудівництві. Першість у цій справі вели німецькі та середземноморські майстри корабельної справи. Вони будували галери, які пересувалися на веслах, іноді з допомогою вітрил, а також одно-, дво- і навіть трищоглеві кораблі: галіоти, коки, караки. Такі судна мали місткість 500–600 тонн, на їхньому борту могли розміститися понад 1000 осіб. Крім того, з'являються та удосконалюються прилади й пристосування, що полегшують мореплавство: кермо, компас, морські карти. Зводяться також нові маяки. Скасовується так зване берегове й запроваджується морське право, яке передбачає ширші можливості для мореплавців. Зокрема, накладається заборона на привласнення феодалами вантажів із суден, що розбилися в їхніх володіннях.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Середньовіччя можна вивчати, використовуючи різні джерела, навіть... гобелен. Унікальним зразком такого джерела є гобелен з нормандського міста Байо (у сучасній Франції). На величезному лляному полотні (десь 70 м завдовжки й 50 см завширшки) кольоровими вовняними нитками вишито зображення подій 1064–1066 рр. у Англії й Нормандії. На цих картинах можна помітити багато деталей повсякденного життя, побуту, праці людей далекої епохи: будівництво нормандського флоту, вантаження на кораблі зброї та провіанту, особливості одягу, озброєння, навіть комету.

Гобелен наказав вишити вірний соратник нормандського герцога Вільгельма, його зведений брат Одо, єпископ Байо. Довжина виробу приблизно така, як довжина стін головного приміщення кафедрального собору, уздовж яких його колись вивішували.

Нині гобелен зберігається в музеї, що так і називається — Музей гобелена з Байо.

Регулярного поштового зв'язку в період середньовіччя не було — листи та новини приносили посли, гінці чи взагалі випадкові люди. Деколи важлива інформація приходила з великим запізненням. Наприклад, звістка про смерть німецького імператора Фрідріха I Барбаросси надійшла до його сина Генріха через чотири чи п'ять місяців. У XIII ст. з Візантії в Європу було завезено спеціально підготовлених поштових голубів. Перешкодою для розвитку поштового зв'язку був і низький рівень освіченості тогочасного суспільства.

*Д. Гірландайо.
Молода жінка.
1486 р.*

Люди раннього Середньовіччя мали на дивч одноманітне вбрання. В одязі знатної людини й селяни на не було великих відмінностей. Майже не відрізнявся чоловічий і жіночий одяг. Основу одягу становили короткі штани та спідня лляна сорочка, яка сягала до колін і перепоясувалася. Поверх неї одягали ще одну верхню сорочку, виготовлену з цупкої тканини; вона сягала трохи нижче пояса. У чоловіків рукави верхньої сорочки були довшими й ширшими, ніж у жінок. Усе це вбрання одягалася через голову, тому що гудзиків тоді ще не було. Заможні люди носили як верхній одяг ще й плащ простого покрою. Чоловіки перекидали його через плече, а жінки вкривали ним плечі повністю. Наприкінці раннього Середньовіччя почали одягати плащ із капюшоном. На ногах як у чоловіків, так і в жінок були

Пулени

ПУЛЕНИ – чоловіче взуття з довгими загнутими догори носками, які іноді прикрашали фігурками звірів, дівіночками і навіть маленькими дзеркальцями.

*В. Карпаччо.
Портрет рицаря*

• Які деталі одягу й предмети вжитку рицаря передають історичний колорит?

однакові гострості черевики, причому без розрізнення на лівий та правий.

Важливим елементом одягу в епоху раннього Середньовіччя був пояс, який, крім прямого призначення, ще й заміняв кишені. Річ у тім, що на той час кишень як таких взагалі не існувало. Усе необхідне людина носила в торбинках і гаманцях, прив'язаних до пояса. При потребі в пояс зашивали монети чи листи.

У XII ст. спостерігаються зміни в манері одягатися. Саме з цього часу з'являються перші ознаки моди, відбуваються відносно незначні зміни в уяві людини про те, що варто носити. У цей час жінки почали носити спідниці, а чоловіки — довгі панчохи, які прикріплювалися до пояса коротких штанів. До того ж фасони одягу змінилися завдяки появі гудзиків. Спостерігаються також відмінності між одягом знаті, городян і селян, що були пов'язані передусім із кольором. Простолюд мав носити чорне, сіре та коричневе вбрання, тоді як знать — червоне, зелене, синє. Одяг знаті й городян прикрашали орнаментальною вишивкою, мерживом і навіть коштовним камінням. Убрання стали виготовляти з бавовняних і шовкових тканин професійні ремісники. Домотканий одяг залишився лише в селян.

У XIII ст. замість верхніх сорочок почали носити приталений шерстяний одяг, що вдало підкреслював фігуру, особливо в жінок. Іншим новим елементом, зокрема в багатих жінок, була безрукавка з гудзиками, прикрашена вишивкою та облямована хутром. Самостійною деталлю одягу поступово стає капюшон, який відокремився від плаща. Так з'явилися перші головні убори — шапки, ковпаки, капелюхи. Серед городян особливо популярними були берети. Заможні люди носили берети з дорогих тканин, оздоблені хутром і коштовним камінням.

Пізнє Середньовіччя можна назвати карнавалом моди, адже ніколи досі народи Західної Європи не одягалися так примхливо та яскраво. Серед знаті простежується прагнення зробити галію якомога тоншою і в жінок, і в чоловіків. Жінки намагалися досягнути свого ідеалу з допомогою сукні особливого покрою та шнурівки. Від жінок не відставали й чоловіки. У XIV ст. чоловічі панчохи трансформувалися в штани сучасного типу. Крім того, майже кожен знатний чоловік починає носити вузький короткий *камзол*, застібнутий на всі гудзики. Поверх камзолу й довгих завужених штанів одягалось ще вбрання довільного крою з широкими рукавами або прорізами замість них. Такий верхній одяг шили, як правило, з оксамиту.

Селяни носили переважно дерев'яне взуття. Брудними міськими вулицями часто пересувалися в патінах — дерев'яних колодках із високими підборами. Інше взуття було переважно шкіряне, без підборів. Із XII ст. почали шити черевики з витягнутими носками. У XIV ст. в Бургундії з'являється особливий вид взуття знатних чоловіків — *пулені*. Моду на пулені запровадили рицарі, щоб підкреслити свою непричетність до фізичної праці. Потім взуття стали видовжувати й багаті бюргери. **83**

Брошка із зображенням Клеопатри. 1590 р.

Камея із зображенням орла. Мюнхен. 1230 р.

Членам королівської родини дозволялося носити тулени завдовжки до 70 см, рововитим дворянам — до 60 см, простим рицарям — до 45 см, городянам — до 30 см, а простолюдинам — до 15 см. Довгі носки таких черевиків підв'язували до колін або навіть до пояса.

Знала епоха Середньовіччя й рукавиці. Їхнє виникнення зумовили потреби селянського побуту. Але поступово рукавиці стали елементом розкоші й набули символічного значення: увійти в рукавицях у церкву вважалося непристойністю, потиснути руку приятелеві, не знімаючи рукавиці, сприймалося як образа. Вручення рукавиці означало визнання васальної залежності. Кинути її першим кому-небудь було способом виявлення презирства й виклику суперника на двобій. Рукавиці були невід'ємним атрибутом соколиного полювання, коли птаха тримали на руці. Виготовляли рукавиці з оленьчої, телячої та овечої шкіри.

Не лише жінки, а й чоловіки носили різноманітні прикраси: персні, браслети, намиста, ланцюжки, брошки, розшиті шовком гаманці, золотисті та сріблясті гудзики тощо. Представники знаті чимало уваги приділяли своєму тілу. За шалені гроші вони купували в торговців зі Сходу косметику, бальзами, ароматичну олію, парфуми.

Убрання мало не тільки практичну мету, воно визначало місце людини в суспільстві. Звідси й прагнення виразити себе в одязі, не шкодуючи коштів. Багаті городяни намагалися не відставати в розкоші від сеньйорів. Королівська влада вимагала від бюргерів носити вбрання з тканин темних відтінків, а їхнім дружинам під страхом покарань не дозволяли одягати шовкові сукні, довгі шлейфи та хутро. Однак ці укази не виконувалися, тому що тоді, як і нині, жінки йшли на все, аби лишень бути гарними.

8. Їжа та напої

Їжа в період Середньовіччя була доволі одноманітною. Прості люди — селяни й ремісники — найчастіше їли житній хліб, кашу, боби, ріпу, капусту чи зернову юшку, приправлену цибулею і часником. До звичних щоденних напоїв належали настоянки з лісових ягід і трав, а також пиво та вино. М'ясо їли рідко, хіба під час свят. Вряди-годи споживали й молочні продукти. Натомість досить часто їли рибу. Це пояснювалося тим, що майже половину днів у році люди дотримувалися церковних постів. Із солодощів знали лише мед. Цукор завезли в Європу зі Сходу тільки в XIII ст., але він був дуже дорогим і вважався не просто ласощами, а й ліками. Овочі і фрукти теж їли рідко.

Недостатню поживність їжі мешканці середньовічних міст і сіл компенсували її кількістю: вони вважали себе ситими, коли шлунок переповнювався. Прості люди їли двічі на день. Збереглася навіть давня приказка, що ангели потребують їжу раз на день, люди — двічі, а звірі — тричі. Усі члени селянської родини їли з однієї великої миски.

*Трапеза в жіночому монастирі.
Мініатюра. XV ст.*

*Робота
бернського майстра.
Танок Саломеї.
1495 р.*

● Яким був середньовічний столовий посуд? Що заміняли тарілки?

Суттєво відрізнялося харчування представників вищих кіл суспільства. Тут приготування їжі вважалося мистецтвом. У кулінарних книгах були рецепти, як приготувати для аристократів різну дичину, навіть журавлів і павичів. Їжу готували у великих казанах. Їх підвішували над вогнем каміна на спеціальних гачках, довжина яких регулювалася. Яйця, кури, м'ясо інших видів — усе варилося разом. Потім їжу приправляли гірчицею, кмином, кропом. Смак і аромат страв поліпшували східними прянощами: перцем, корицею, імбирем, мускатом, шафраном, гвоздикою. Однак такі прянощі були дуже дорогими і не кожен міг їх купити.

Манери поведінки середньовічної знаті за столом нам видалися б щонайменше дивними. Перш за все в жодної людини за столом не було власного посуду. Золоті та срібні тарілки, кубки були дорогими, а користуватися глиняним чи дерев'яним посудом вважалося негідним благородної людини. Тому кавалер і дама, які сиділи поруч, їли з однієї миски і пили з одного кубка. Було також прийнято пускати кубки по колу. При цьому надпивали з різних боків, щоб не торкнутися масних слідів від губ, залишених попередником.

М'ясо клали на скибки хліба замість тарілок. Після обіду такі хлібні «тарілки», просякнуті соусом, віддавали убогим або собакам. М'ясо їли руками, великі шматки відрізали ножем. Виделками користувалися тільки у Візантії та Італії. Кістки кидали прямо під стіл. Серветок тоді ще не знали. Правила етикету не забороняли витирати руки об скатертину, аби тільки не об одяг. Перед їжею і, звичайно, після їжі мили руки: до столу слуги підносили кожному чашу з водою.

*Н. Пеллінаріо, Д. Андреоллі.
Блюдо. Болонья. 1532 р.*

Вітраж, кодекс, стиль, калам, книгодрукування, донжон, алебарда, кольчуга, арбалет.

1. Які сільськогосподарські культури були традиційними й знами з часів Греції та Риму? Які нові сільськогосподарські культури з'явилися?
2. Назвіть основні споруди замка. Опишіть замок феодала. Чому замки були головною ознакою середньовічної Європи?
3. Як одяг допомагав визначити соціальну приналежність середньовічної людини?
4. Якою зброєю користувалися в епоху Середньовіччя?

5. Напишіть невеликий твір на тему за вибором:
 - Один день у замку Седріка Сакса;
 - Чому я не хочу (хочу) жити в справжньому середньовічному замку;
 - Якби в мене був замок, то я... (пам'ятайте, що ви у XII ст.).
6. Складіть меню святкового обіду в замку Седріка Сакса, весільного обіду в селянській родині, звичайного обіду селян або феодалів (на вибір).

Узагальнення за темою

«Народження середньовічного світу, особливості його розвитку»

Історія Середніх віків (476–1492)

Раннє Середньовіччя
Розвинене Середньовіччя
Пізнє Середньовіччя

Періодизація :

476 р. – X ст.
XI ст. – перша половина XIV ст.
друга половина XIV ст. – кінець XV ст.

Історичні джерела: • Писемні • Речові • Етнографічні

Франкське королівство:

481–486 – об'єднання салічних франків Хлодвігом з династії Меровінгів; майордоми і «дедачі королі»;
486 – битва при Суассоні;
близько 498 – хрещення Хлодвіга;
(742) 768–814 – Карл Великий;
843 – Вердєнський договір – розпад імперії Карла Великого.

Стани середньовічного суспільства

oratores
духовенство

bellatores
рицарі

laboratores
селяни

Основні повинності селян:

- панщина (відробіткова рента) — уся робота на феодала;
- натуральний оброк (натуральна рента) — певна кількість продуктів свого господарства або продукти ремісничого виробництва, які селяни віддавали феодалові;
- грошовий оброк (грошова рента);
- громадські роботи (ремонтування мостів, мурів; будівництво замків тощо).

Сеньйори і васали (феодална драбина)

Середньовічні міста

Причини виникнення:

- відокремлення ремесла від сільського господарства;
- розвиток ремесла та сільського господарства;
- розвиток торгівлі;
- формування християнських центрів.

Ремесло середньовічного міста:

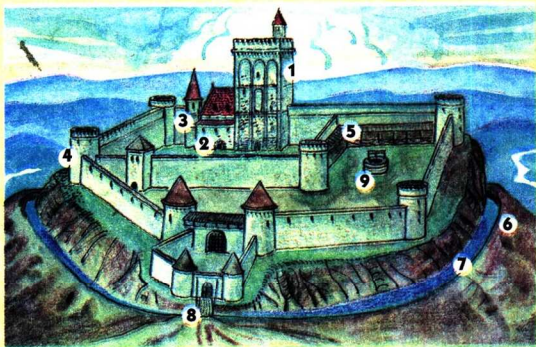
- цех — спілка ремісників однієї спеціальності;
- майстерня ремісника — застосування ручної праці, виготовлення виробу від початку до завершення, працюють — майстер, підмайстер, учні.

Торгівля: ринки, ярмарки, міняйли, ломбард, банк, Ганза.

Міське самоврядування: міста-комуни. «Міське повітря робить людину вільною».

Середньовічний замок

1. Донжон.
2. Житлові кімнати.
3. Каплиця.
4. Сторожові вежі.
5. Господарські споруди.
6. Вал.
7. Рів.
8. Підйомний міст.
9. Колодязь.

Матеріал цього розділу допоможе вам зрозуміти:

- як формувалася християнська церква й чому відбувся церковний розкол;
- чому утворювалися жєбрущі й чернечо-рицарські ордени; чому рицарі й простолюдннн йшли в хрестові походи;
- своерідність освіти середньовіччя;
- як розвивалася культура;
- значення понять і термінів: *церква, папство, єретик, інквізиція, хрестові походи, жєбрущі ордени, рицарсько-чернечі ордени, романська й готична архітектура, вітраж, мініатюра, гуманізм, Відродження.*

**РЕЛІГІЙНЕ
ТА КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ЄВРОПИ**

§ 7. Релігія та церква в V — першій половині XI ст.

1. Яку роль відіграло християнство в пізній Римській імперії?
2. Чим відрізнявся зміст раннього християнського вчення від християнства як державної релігії?

1. Релігія та церква в житті середньовічного суспільства

У середньовіччі християнська церква мала абсолютний вплив на духовне життя європейського суспільства. Вона формувала його релігійну свідомість, сприяла розвитку культури й зміцненню єдності Європи, проповідуючи її народам нові етичні цінності. Середньовічна людина вірила, що служителі церкви мають забезпечити прихильність небес як до кожного християнина, так і до суспільства в цілому.

Відносини церкви та світської влади не були однозначними. З одного боку, церква й держава не могли існувати одне без одного. Церква потребувала підтримки світських можновладців і своїм авторитетом освячувала владу правителів. Вона була частиною феодального суспільства, великим землевласником. Єпископи та абати були васалами королів і служили їм за отримані землі. З іншого боку, церква й держава зверталися до різних сфер буття людини. Церква — до духовного, а монархи — до матеріального. Невизначеність впливу світської й духовної влади приховувала в собі небезпеку конфлікту.

2. Християнство на початку епохи Середньовіччя

На початку епохи Середньовіччя християнство вже майже два століття було офіційною релігією Римської імперії. Підтримка, надана церкві з боку держави, сприяла її адміністративному та економічному зміцненню.

Із середини IV ст. спостерігається певна відмінність у відносинах церкви й держави на Сході та на Заході імперії, зумовлена особливостями політичного життя. На Сході зберігалася сильна імператорська влада, що призводила до підкореного статусу церкви. У той же час на Заході міжусобиці та постійні напади варварів послабили державну владу, внаслідок чого зріс вплив римських єпископів. Він зміцнювався кількома чинниками: по-перше, це авторитет Рима як давньої столиці великої імперії; по-друге, формувався переказ про Рим як про місце перебування, проповідницької діяльності та мученицької смерті апостолів Петра і Павла, визнаних свя-тими; по-третє, церква поширювала вчення

А. Дюрер.
Іоани і Петро.
1526 р.

А. Дюрер.
Марк і Павло.
1526 р.

про апостола Петра як самісника Ісуса Христа на Землі. Саме апостол Петро був першим римським єпископом. Уже в V ст. римські єпископи присвоїли собі титул глави церкви і їх почали називати папами (з грец. — батько).

ІСТОРИЧНА ПІКЛАВНИКА

Ознакою папської влади стали два схрещені ключі, золотий і срібний, апостола Петра, колишнього простого рибалки. Вони зображені на гербі Ватикану. Вважається, що саме Петрові Ісус Христос довірив ключі від Царства Небесного. Символами папської влади є тіара — трійчаста корона з хрестом, що одягається під час урочистих подій, посох і перстень рибалки. Основу тіари становить єпископська митра, на яку ніби покладено три корони, що засвідчують потрійну владу папи: суддя, законодавець, першосвященик.

Папи успадкували авторитет й апостольську благодать святого Петра. Це дозволило їм домагатися верховенства над світськими правителями. В утвердженні такої думки велике значення мало вчення єпископа *Августина Аврелія* (354–430). Це був видатний філософ-богослов, який у своїх працях заклад ідейні основи середньовічного західного християнства. Найпопулярнішою працею Августина є «Сповідь», у якій він аналізує свої вчинки й бажання з позиції **совісті** — нового морального християнського поняття, яке було невідоме людині Античності.

Августин Блаженний — автор теологічних праць, визнаний святий

1. Святий Августин із Гіппона
2. Мозаїка базилики св. Марка у Венеції
3. Передача св. Петру ключів від раю. Мініатюра. XI ст.

• Що спільного в різних за технікою виконання зображеннях Августина Аврелія? За якими ознаками можна визначити, що зображено єпископа?

ТРАКТАТ — наукова праця, де докладно розглянуто якусь окрему проблему.

СОБІВІСТЬ — усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку та вчинки перед собою, людьми, суспільством.

Своє бачення проблем держави, співвідношення церкви і світської влади Августин описав у *трактаті* «Про град Божий». У світобудові він розрізняв небесне і земне.

Град Божий, заснований на любові до Бога, — це небесний світ, Єрусалим; град земний — зло і пристрасті, місто диявола, Вавилон. Мета людства — створення на землі граду Божого, царства справедливості, але це стане можливим, коли людина перестане грішити, матиме добро в душі й досконалість у вчинках. Для Августина людина важливіша за державу, бо лише віра й удосконалення людини наближають її до граду Божого. Згодом Августина визнали святим і стали називати Августин Блаженний.

На Заході християнську церкву очолив Папа Римський, а на Сході — Патріарх Константинопольський. Між ними не вщухали безконечні суперечки й дискусії щодо першості та значимості в християнському світі, хоча обставини існування східної та західної церков відрізнялися. На Сході тривало фактичне одержавлення церкви, яка залежала від волі імператора, а на Заході папа намагався підкорити світських правителів своїй владі.

3. Християнізація Європи

У Європі на поширення християнства суттєво вплинуло Велике переселення народів. У ході частих сутичок із римлянами, обопільного захоплення полонених, а також у періоди мирного спілкування відбувалося навернення до християнської віри германських племен. Одними з перших християнство прийняли вандала, вестготи, остготи.

У V–VI ст. християнство поширилося серед лангобардів на півночі Італії та серед франків, які вторглися до Галлії. Упродовж цього періоду були християнізовані кельтські племена: бритти в Британії, пікти і скотти в Шотландії. Ірландія прийняла християнство в V ст. Її християнським просвітником був єпископ Патрик (бл. 389–461), визнаний згодом святим. Протягом VI–VII ст. християнізувалися вожді й королі англосаксонських племен.

У IX ст. Сербія і Болгарія прийняли християнство й підпорядкувалися Константинопольському Патріархові. Чехи та поляки визнали християнство й залежність від Папи Римського упродовж IX–X ст. Під духовну владу папи потрапили й угорці, які навернулися у християнство наприкінці X ст.

Благовіщення. Ікона з Македонії. XIV ст.

Майже на два століття затяглася християнізація народів Скандинавії. Вона охоплювала період із IX до XI ст. Протягом XII–XIV ст. були примусово охрещені полабські слов'яни, балтійські племена, прусси та литовці.

У середньовічній Європі християнство переважно насаджувалося державною владою. Спроби масового хрещення людей нерідко викликали більший чи менший супротив населення, яке продовжувало таємно вірити своїм поганським богам. Протест міг набувати доволі гострих, навіть трагічних форм. Таким, зокрема, було вбивство місіонера Боніфація, який поширював християнство серед германців.

XI ст. Монах Отлон про смерть 754 р. святого Боніфация

Коли місіонери розійшлися просторими володіннями фризів для проповідництва Євангелія і прийшли до річки Бортне... св. Боніфаций, йдучи в супроводі своїх учнів, наказав розбити шатри й очікувати на тому ж місці на прибуття людей, недавно похрещених, для здійснення над ними таїнства причастя. Визначений для цього день уже наближався. Та коли він настав і сонце піднялося високо над горизонтом, усі ті люди, на яких він чекав, як чекає батько на своїх дітей... зі страшним криком, озброєні, увірвалися в табір місіонерів... не як друзі, а як вороги, не як нові прихильники віри, а як нові кати.

Побачивши це, інші вірники, озброївшись, взялися захищати місіонерів від біснுவатого натовпу. Але св. Боніфаций звернувся до захисту до духовної сили, узяв святу мощі, які зазвичай носив із собою, потім, зібравши біля себе кліриків, вийшов із шатра, зупинив своїх прихильників, що готувалися його боронити, і сказав їм: «Прощу вас, діти мої, не вступати в сутичку з нашими противниками, бо Святе Письмо вчить нас не тільки не платити злом за зло, а, навпаки, за зло чинити добро». Не встиг св. Боніфаций закінчити проповідь, якою закликав своїх учнів гідно прийняти мученицьку смерть, як божевільний натовп язичників, озброєний мечами та іншою смертельною зброєю, знову накинувся на них, і їхні тіла вкрилися багрянцем, і вони прийняли блаженну смерть...

1. Чи свідомо сповідували недавно похрещені германці християнську віру?
2. Яким положенням зі Святого Письма керувався св. Боніфаций?
3. Чому смерть місіонерів названа «блаженною»?

Християнізація Європи була довгою та затяжною. Цей процес поєднував у собі як місіонерську діяльність церкви з наверненням у нову віру силою слова (проповідництвом), так і силою зброї.

4. Папство у VI–XI ст. Церковний розкол 1054 р.

На рубежі V–VI ст. відчутно посилювалися позиції папства, що стало наслідком послаблення державної влади в Італії, бо країна пережила завоювання остготами, візантійцями, лангобардами. У цій ситуації папи змогли зосередити у своїх руках не тільки духовну, а й світську владу.

Особлива роль тут належить Папі Римському Григорію I Великому (бл. 540–604). Він походив зі знатної римської родини. Його батьки були щирими християнами. Здобувши добру освіту, Григорій зайняв найвищу в Римі адміністративну посаду — префекта. Через рік він заснував у батьківському домі монастир Святого Андрія і став ченцем. На території колишніх родинних маєтків на Сицилії Григорій збудував ще шість монастирів. Невдовзі ерудованого монаха папа Пелагій призначив своїм представником при візантійському дворі. Повернувшись із Константинополя, Григорій став абатом монастиря Святого Андрія, а 590 р. був обраний Папою Римським.

Святий Григорій Великий

• Доведіть, що зображено Папу Римського.

ПОНТИФІКАТ
церковна влада, діяльність
і час правління Папи
Римського.

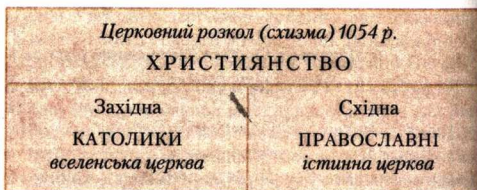
Початок його понтифікату припав на період, коли Італія переживала не найкращі часи. На неї звалилися всі можливі біди: стихійні лиха, голод, постійні набіги лангобардів. До того ж позиціям церкви загрожувала імператорська влада в Константинополі. Саме завдяки

мудрій і послідовній політиці Григорія багато з цих проблем було вирішено. Він, зокрема, домогся встановлення миру з лангобардами і, незалежно від візантійського імператора, призначив префектів. Його влада поширювалася на всій Центральній Італії. Авторитетне слово Григорія було вагомим на Заході. За його понтифікату особливо активно розгорнулася місіонерська діяльність римської церкви. Він вважав, що саме папство здатне згуртувати християнський світ. Григорій підтримував дипломатичні стосунки з багатьма європейськими правителями. Так формувалася світська влада пап.

Теза про верховенство пап у західному світі обґрунтовувалася грамотою про так званий «Константинів дар». Стверджувалося, що її склав у IV ст. римський імператор Константин I. Хоча насправді це була якісна підробка VIII–IX ст. Згідно з нею, перебираючись у нову столицю Константинополь, Константин передав папі світську владу над Римом і Західною Римською імперією. Цей документ викликав підозри уже в середньовічних учених, і тільки в XV ст. було доведено, що він є підробкою.

У X ст. церква опинилася в руках світських правителів. Німецькі королі, а потім імператори фактично самі призначали римських пап. Єпископства й парафії давали тим, хто міг більше заплатити за них. Це явище згодом назвали **симонією** — за ім'ям Симона Волхва, який пропонував апостолові Петрові плату за те, щоб той продав йому дар творити дива.

СИМОНІЯ — купівля і продаж церковних посад або духовного сану.

Дедалі більше поглиблювалися конфлікти між західною та східною церквами, які ще наприкінці IV ст. перебували в стані очікування неминучого поділу. Цілком закономірно, що згодом між ними почали виникати розбіжності щодо церковно-адміністративного устрою, віровчення, обрядів. Так, на Заході хрестилися п'ятьма складеними разом пальцями, проводили богослужіння латинською мовою, священники голилися, вибривали тонзуру, на Сході — хрестилися трьома пальцями, службу проводили грецькою мовою, священники носили бороду тощо.

Приводом до остаточного розриву між Римським Папою і Константинопольським Патріархом послужила суперечка через підпорядкування церкви в Південній Італії. Ця область тривалий час належала Візантії, але папа вважав її своїм володінням. Тривалі переговори не принесли успіху і **1054 р.** представники Риму й Константинополя розірвали відносини своїх церков й обмінялися церковними

прокляттями — *аніфемами*. Головними дійовими особами розділення з боку Константинополя був патріарх Михаїл Керуларій, а з римського — папа Лев IX та його посол Гумберт. Це розмежувало християнську церкву і весь християнський люд на православний і католицький світи. В історії християнства події **1054 р.** були витлумачені як **церковний розкол (схизма)**. З того часу західну церкву почали називати католицькою («вселенською»), а східну — православною («істинною»).

Влада світська, влада духовна, християнізація, понтифікат, симонія, анафема, схизма.

1. Середньовічне суспільство поділялося на три стани. Чи представляло духовенство окремий стан? Які він мав права, обов'язки, привілеї?
2. Які чинники посилювали роль церкви в Західній Європі?
3. Назвіть основну ідею вчення про світобудову Августина Аврелія.
4. Як, на вашу думку, краще «нести слово Господнє» — силою особистої віри чи «вогнем і мечем»? Відповідь обґрунтуйте.

5. Григорій I вважав, що кожен гріх має бути «знищений жертвою» — милостинею, дарунком на користь церкви. Підтвердіть або спростуйте думку про те, що церква потребувала великих грошей.
6. Заповніть таблицю:

1054 рік	(схизма)
↓	↓
?	?

§ 8. Церква в другій половині XI—XV ст.

1. Піднесення папства в епоху розвинутого Середньовіччя

Залежність від світської влади знижувала моральний рівень духовенства та церковну дисципліну. Не дотримувалися монастирські статuti, вироджувалося чернецтво, на ченців дивилися як на невігласів і нероб. Це підштовхнуло чернецтво до руху за реформу монастирів, підвищення ролі духовенства та звільнення церкви від світської залежності. Цей рух зародився в середині X ст. в абатстві Ключі в Бургундії й отримав назву *кльонійського*.

Одним із керівників кльонійського руху був монах Гільдебрант, за участі якого в 1059 р. було прийнято рішення, що папу повинні обирати *кардинали* без будь-якого втручання світської влади. Оскільки кардиналів міг призначати тільки діючий папа, то імператори втрачали можливість впливати на їхнє рішення.

У 1073 р. Гільдебрант став папою і прийняв ім'я Григорія VII. Новий папа почав здійснювати кльонійську програму на практиці. Він заборонив білому духовенству брати шлюб, а єпископам — приймати світську інвеституру. Григорій VII висунув також ідею про те, що духовенство на чолі з папою стоїть над королями і світською владою.

Через це виник конфлікт між Григорієм VII і німецьким імператором Генріхом IV.

У 1076 р. імператор оголосив Григорія VII недостойним папського сану. Натомість Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви, звільнивши його підданих від присяги. Так почалася боротьба за інвеституру. Імператор був змушений поступитися, адже відлучений від церкви монарх не міг правити державою. У січні 1077 р. Генріх IV прибув до замку Каносса, де тоді перебував папа. Імператор три дні стояв під стінами замку босоніж на снігу, вбраний у лахміття, і благав папу пробачити його. На четвертий день Генріха допустили до папи і він припав йому до ніг із криком: «Святий отче, помилуй мене!» Григорій VII дарував імператорові відпущення гріхів.

Імператор Генріх IV у замку Каносса. Мініатюра. XII ст.

1. Чи вдалося художнику зобразити розкаяння Генріха IV?
2. Як передано велич папи Григорія VII?

ИНВЕСТИТУРА

(від латин. *investio* — одягаю) — 1) церемонія введення васала у володіння земельним феодалом (світська інвеститура); 2) призначення на церковні посади (духовна інвеститура).

Папа Інокентій III.
Фреска. XIII—XIV ст.

Найвищої могутності папство досягло за понтифікату *Інокентія III* (1198–1216). Це був один із найвпливовіших римських пап епохи Середньовіччя. Він намагався зміцнити церкву, врегулювати відносини з імператорською владою та встановити зверхність над нею. Інокентій III відновив усі папські володіння в Італії. Якщо його попередники називали себе «намісниками св. Петра», то Інокентій III проголосив себе «намісником Бога на землі».

У 1274 р. за понтифікату Григорія X було прийнято новий порядок обрання пап конклавом кардиналів. Слово «конклав» у перекладі з латини означає «замкнена кімната». Тепер кардиналам належало проводити засідання в цілковитій ізоляції від зовнішнього світу. Якщо упродовж трьох днів кардинали не могли обрати папу, то їм подавали на обід і вечерю лише одну страву, а через п'ять днів — тільки хліб і воду. Такі умови повинні були сприяти прискоренню обрання папи.

КАРДИНАЛ
(від латин. *cardinalis* — «головний») — вищий, після Папи Римського, чин у католицькій церкві. Посада кардиналів існує з VI ст., коли папи почали розподіляти свої обов'язки з єпископами сімох невеликих містечок, розташованих біля Рима. Згодом кардинали стали першими радниками в церковних справах. Знак кардинальського достоїнства — червона шапочка є символом готовності пролити кров за церкву.

ІСТОРИЧНА І КАВАНКА

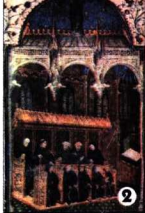
Після смерті Климента IV в 1268 р. в містечку Вітербо зібралися кардинали, щоб обрати нового папу. Але упродовж півтора року кардинали так і не змогли дійти згоди. Їхня гризня так набридла міській владі, що з вулиці було зачинено двері будинку, де засідали кардинали. Їм давали лише таку мізерну кількість харчів, яка б не дозволила померти з голоду. Це подіяло й 1 вересня 1271 р. кардинали обрали папою Григорія X. Щоб уникнути скандальних затримок під час виборів своєї кандидатури, Григорій X запровадив систему конклаву, яка, по суті, збереглася до наших днів.

На кінець XIII ст. папство, здавалося б, одержало рішучу перемогу. Але конфлікт світської й духовної влади вплинув на політичну і моральну свідомість європейців. Обидві влади, нещадно звинувачуючи одна одну, вносили в думки людей сум'яття, що затьмарювало ореол непогрішності як над папами, так і над імператорами.

2. Чернечі ордени

Важливу роль у зміцненні католицької церковної організації відіграло чернецтво. Ви пам'ятаєте, що батьком західного чернецтва в VI ст. став Бенедикт Нурсійський. Поступово утворилося багато монастирів, що керувалися статутом св. Бенедикта Нурсійського. Статут включав три обітниць: постійне проживання в монастирі, послух і стриманість. Для об'єднання цих монастирів в 530 р. виник *орден бенедиктинців*.

Наприкінці XI ст. виник *орден цистерціанців*. Його заснував у 1098 р. абат Робер у бургундському містечку Сіто, що латиною прочитується як «Цистерціум». **97**

1. Францисканці. 2. Бенедиктинці. 3. Св. Франциск Ассизький проповідує птахам. Фрагмент фрески Джотто. 4. Св. Домінік.

• Який одяг носили монахи?

Чи не суперечила зовнішність монахів їхнім проповідям?

Звідси й походження слова «цистерціанці». Мета створення цистерціанського ордену — повернення до суворих правил чернечого життя, запроваджених Бенедиктом Нурсійським. Цистерціанці заробляли на прожиття власною працею і харчувалися тільки рослинною їжею. Своїм розвитком цистерціанський орден багато чим завдячує абатові *Бернарві Клервобському* (1090–1153). Завдяки його діяльності нечисельний цистерціанський орден став одним із найбільших.

На початку XIII ст. виник новий тип чернечої організації — жезрущі ордени. Класичним зразком жезрущого чернецтва вважаються *францисканський* і *домініканський* ордени.

Засновником ордену францисканців був *Франциск Ассизький* (1182–1226). Він народився в місті Ассізі в багатій купецькій родині. Спочатку юнак займався торгівлею, але після полону й тяжкої хвороби присвятив себе релігії. Роздавши своє майно бідним, Франциск Ассизький проповідував серед знедолених і хворих. Він навчав любити не тільки людей, але й тварин, дерева, квіти, сонячне світло, вогонь і воду, вбачаючи в усьому Бога. Поступово навколо нього зібралася громада послідовників, які називали себе міноритами, тобто «меншими братами». За підтримки папства громада міноритів із часом утворила чернечий орден францисканців. Його правила передбачали дотримання ідеалів бідності, **аскетизму**, смирення та послуху.

АСКЕТІЗМ — релігійне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів життя, відлюдництва і приборкання земних бажань для досягнення моральної досконалості.

Домініканський орден виник у 1216 р. Його засновником був іспанський монах *Домінік де Гусман* (1170–1221), піднесений згодом до лику святих. Однак назва ордену походить від латинського вислову *domini canes* — пси Господні. Емблемою домініканського ордену був собака, який тримав у зубах смолоскип. Орден очолював генерал-магістр, а монахи вдягали чорний плащ із капюшоном. Особливу увагу домініканці приділяли просвітницькій діяльності, а також активно вивчали Святе Письмо. Вони стали надійною опорою пап у боротьбі з їхніми політичними противниками.

Зростання політичного впливу папства особливо яскраво проявилось в організації хрестових походів на Схід. Наприкінці XI ст. християнські паломники втратили можливість вільно відвідувати Грїб Господній у Єрусалимі, бо місто захопили турки-сельджуки, які сповідували іслам. Візантійський імператор *Олексій I Кїмнин* звернувся до Римського Папи з проханням надати допомогу в боротьбі проти нових ворогів християн.

У листопаді 1095 р. папа *Урбан II* (1088–1099) скликав у французькому місті Клермоні **церковний собор**. Після його закінчення він виступив із промовою, у якій закликав християн взятися за зброю і відвоювати Грїб Господній від «невірних». Усім учасникам походу було обіцяно відпущення гріхів, а душам тих, які загинуть, — рай. Відозва папи знайшла ширий відгук серед присутніх. Із вигуками «Цього хоче Бог!» вони стали дерти тканину й нашивати на свій одяг хрести. Звідси й пішла назва «хрестоносці». Усього з **1096 до 1270 р.** відбулося вісім хрестових походів.

Навесні 1096 р. першими вирушили в похід загони французьких і німецьких селян. Вони брали із собою сім'ї. Хаотичні, майже беззбройні юрби й численні вози заповнили дороги. Це був голодний і неорганізований натовп, до того ж цілком небоєздатний. Дорогою до селян приєднувалися жebraки й розбійники. Щоб якось вижити, учасники цього походу намагалися здобути їжу та одяг грабунками й погромами, під час яких загинуло багато євреїв. Пройшовши довгий шлях, вони нарешті прибули до Константинополя. Візантійці переправили цих злиденних вояків через Босфор у Малу Азію, де в першому ж бою їх перебили турки.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Абат Гюїбєр Ножанський про хрестовий похід селян

...Нїхто з бїдняків не думав про недостатність своїх засобів та про труднощі такого шляху. Кожний полишав свій дїм, виноградник, свій спадок, продавав їх за мїзерну цїну і з радїстю йшов у похід...

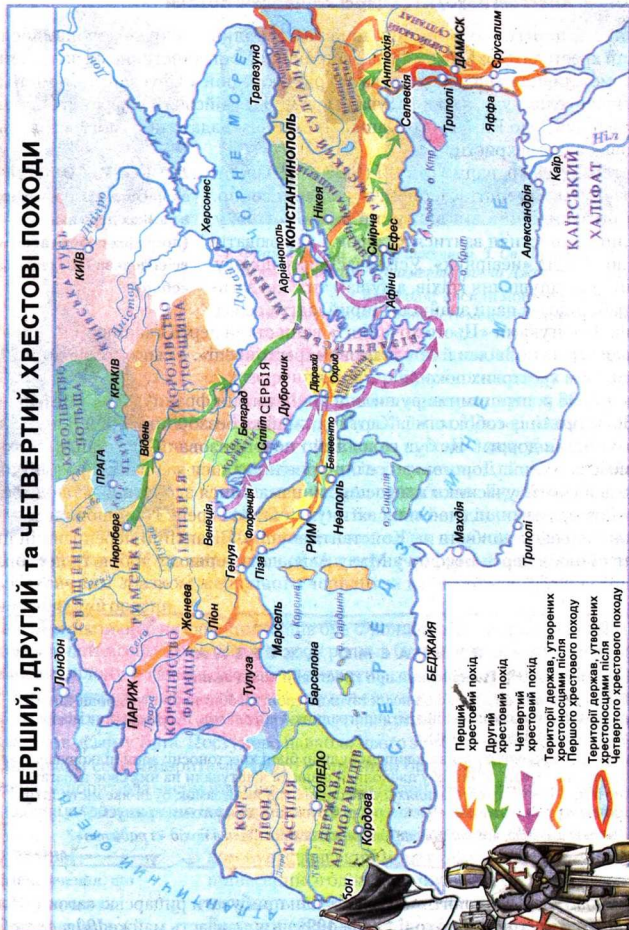
Неймовїрно зворушливим видовищем були ці бїдні хрестоносці: вони підковували биків, як коней, запрягали їх у двокїлісні вїзки та лаштували на них своє небагате майно й маленьких дїтей. На шляху, угледївши будь-який замок, будь-яке мїсто, дїти простягали руки й питали: «Чи не той це Єрусалим, до якого ми прямуємо?»

Як ви вважаєте, чому наголошується, що селяни йшли в похід «з радїстю»?

Восени 1096 р. до Константинополя почали прибувати рицарські загони. Усього в **Першому хрестовому поході (1096–1099)** взяло участь майже *100 тис.* добре озброєних воїнів. Переправившись за допомогою візантійців у Малу Азію, рицарі-хрестоносці завдали туркам кілька поразок і влітку 1099 р., після 5 тижнів виснажливого штурму, вдерлися в Єрусалим. Переможці жорстоко пограбували місто й по-звірячому перебили більшу частину його жителїв. Було винищено десятки тисяч мусульман та євреїв. Як розповідає очевидець, хрестоносці лютували в Єрусалимі так, що їхні коні йшли по колїна в крові.

ЦЕРКЇВНІ СОБОРИ — збори вищого духовенства в рамках держави (помісний собор) або всієї церкви (вселенський собор).

ПЕРШИЙ, ДРУГИЙ ТА ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. Із хроніки Фульхерія Шартрського
«Єрусалимська історія» про взяття Єрусалима

Мечі оголивши, нишпорять франки по місту.

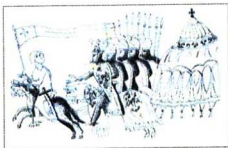
Нікого вони не щадять, навіть тих,
хто про милість їх просить...

Гинув невірців народ під ударами їх,

Як падають жолуді з дуба гнилі,

Коли трусять гілки його.

Чим церква виправдовувала таку нечувану жорстокість?

У результаті завоювань хрестоносці заволоділи значною частиною Східного Середземномор'я. На цих землях вони утворили чотири держави. Головну роль серед них відіграло *Єрусалимське королівство*. Завойовники ввели феодальні порядки, що побутували в Західній Європі. Місцеві селяни потрапляли в залежність до хрестоносців і були змушені віддавати їм частину врожаю.

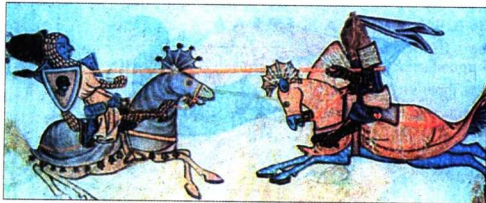
Хрестоносцям із великими труднощами вдавалося утримувати владу над підкореним населенням. Слабкість позицій хрестоносців на Сході спонукала папство створити там *рицарсько-чернечі ордени*. Рицарі, які вступали до них, давали три чернечі обітничі: бідності, послуху й безшлюбності. Їхнім головним завданням була боротьба з ворогами християнства. Для захисту християнських володінь ордени збудували мережу могутніх замків. Частина з них збереглася до наших днів. На чолі орденів стояли великі магістри, які підпорядковувалися тільки Папі Римському.

Найдавнішим серед рицарсько-чернечих орденів вважається орден *госпітальєрів*, або *іоаннітів*. Незадовго до Першого хрестового походу купці з Амальфи в Єрусалимі збудували притулок (госпіталь) для прочан, який отримав ім'я св. Іоанна Милостивого. Під час і після Першого хрестового походу там приймали й лікували поранених і хворих рицарів. Згодом ченці, які доглядали за пораненими, почали брати участь у бойових діях і в 1113 р. папа затвердив статут ордену госпітальєрів. Його офіційна назва — «Орден вершників св. Іоанна Єрусалимського». Поверх рицарського спорядження іоанніти одягали червоний плащ із білим хрестом. Пізніше вони отримали у володіння острів Мальту. Із того часу орден став називатися Мальтійським. Нині цей орден існує як релігійно-політична та благодійна організація.

У 1118–1119 рр. дев'ять французьких рицарів заснували в Єрусалимі орден *тамплієрів*, або *храмовників*. Резиденція ордену знаходилася на місці, де, як гадають, стояв легендарний храм, збудований ізраїльським царем Соломоном. Звідси й походить назва ордену: від французького слова temple (тамплъ), що в перекладі означає храм. Офіційно орден називався «Тамне рицарство Христове і храму Соломона». Символом тамплієрів став білий плащ із червоним хрестом. Печаткою ордену тамплієрів було

Печатка тамплієрів

Поєдинок Річарда Лавове Серце і Салах ад-Діна. Мініатюра

- Які деталі допомагають встановити особу воїнів?

Фрідріх Барбаросса

- Які ознаки королівської влади зобразив художник?

зображення двох рицарів зі списами в руках, які скачуть на одному коні. Це мало означати не лише їхнє братання, але й бідність. Утім, тамплієри досить швидко накопичили великі скарби. У європейських правителів багатство ордену викликало заздрість і стало головною причиною його загибелі на початку XIV ст.

У 1190–1191 рр. виник **Тевтонський**, або **Німецький** орден. Його повна назва – «Орден дому св. Марії в Єрусалимі». Він об'єднав переважно німецьких рицарів. Його члени вважали головним своїм завданням боротьбу з язичництвом і поширення ідей християнства. Тевтонські рицарі носили білий плащ із чорним хрестом.

Упродовж 1147–1149 рр. відбувся Другий хрестовий похід. У ньому взяли участь французький король Людвік VII та німецький імператор Кónрад III. Однак їхні армії були розбиті.

У другій половині XII ст. лідерство в мусульманському світі перейшло до султана Єгипту, талановитого полководця *Салах ад-Діна*. Він відібрав від хрестоносців значні території та захопив Єрусалим. Це послужило приводом до Третього хрестового походу, що відбувся в 1189–1192 рр. У ньому взяли участь німецький імператор

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Невдачі хрестоносців у боротьбі з «невірними» викликали своєрідну реакцію в народі: почали ширитися чутки, що Єрусалим можуть звільнити тільки невинні діти, виникла ідея дитячого хрестового походу. Улітку 1212 р. в Марселі зібралася

10 тис. дітей з різних областей Франції. Їх очолював 12-літній пастушок Етьєн. Юні хрестоносці повинні були відправитися на Схід морем. Однак частина дітей загинула під час шторму, а решту судовласники продали в Єгипті в рабство. Інша армія хрестоносців-підлітків, переважно з Німеччини, на чолі з 10-річним Ніколасом зібралася на півдні Італії. Вони хотіли сісти на кораблі, але були затримані місцевим єпископом. Майже всі діти загинули на зворотньому шляху від голоду й хвороб.

Вітраж «В'їзд у Єрусалим». Німеччина. XIV ст.

Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіпп II Август і англійський король Річард Левове Серце. Та попри таку кількість коронованих осіб, цей похід також виявився невдалим. Під час переправи через гірську річку в Сирії втопився Фрідріх Барбаросса. У свою чергу, Філіпп II Август та Річард Левове Серце пересварилися між собою і французи повернулися додому. Англійський король намагався взяти Єрусалим, але безуспішно. На зворотньому шляху в Європу Річард Левове Серце був захоплений у полон австрійським герцогом. Отже, Третій хрестовий похід не призвів до бажаної мети — визволення Єрусалима. Натомість він загострив відносини між європейськими державами.

Найбільш загарбницьким виявився Четвертий хрестовий похід (1202–1204), коли хрестоносці захопили й пограбували Константинополь.

У XIII ст. було організовано ще чотири хрестових походи, однак за масштабами вони не могли зрівнятися з попередніми.

Хоча політичної мети не було досягнуто, хрестові походи глибоко і всебічно вплинули на життя європейського суспільства. Крім нечуваних лих, загибелі людей, нищення пам'яток культури й ворожого ставлення Заходу до мусульманського Сходу, відбулося розширення контактів зі Сходом. Європейські купці освоїли нові торгові шляхи, люди стали споживати більше прянощів, цукру, культивувати лимони, абрикоси, гречку. Через арабський світ у Європу потрапила витончена індійська гра — шахи. У європейський побут увійшли нові елементи гігієни: відвідувати лазні, митися гарячою водою з милом, змінювати білизну. Щоправда, цього культурного поступу можна було досягти не ціною крові. Війна — не найкращий засіб переймати позитивний досвід.

4. Єресі та інквізиція

У XIII ст. в середньовічній Європі виникають єретичні рухи, які були пов'язані з появою та розквітом міст. Саме в містах збільшувалася кількість освічених людей, здатних читати релігійні книги та розмірковувати над їхнім змістом. Вони бачили, що служителі церкви нічим не нагадували Христа та його учнів-апостолів, які не мали ані влади, ані грошей.

Найвищого розквіту єретичні рухи досягли в другій половині XII–XIII ст. Їхнім центром стала Південна Франція, де зародилися єретичні вчення *катарів* (чистих) і *вальдєнців*. Звідси вони поширилися в інші європейські країни. Катарі стверджували, що у світі проходить вічна боротьба добра зі злом. У цьому двобою повинно перемогти саме добро. Цікаво, що до зла вони відносили й існуючу церкву на чолі з папою. Тому катарі створили свою церкву, яка не мала ієрархії духовних чинів. Катарі відмовилися від таїнства причастя, заперечували вшанування ікон, хреста і мощей, виступали проти церковного землеволодіння та десятини.

Особливого успіху церква катарів досягла в районі міста Альбі, що на півдні Франції. За назвою цього міста

ЄРЕСЬ (від *грец.* слова «гересіс» — особливе віровчення, секта) — релігійне вчення, що заперечує основи (догми) та організаційні форми панівної церкви.

ДЕСЯТИНА — податок, який платили християни на користь церкви. Десятина була трьох видів: десята частина врожаю зернових (велика), з урожаю плодів та овочів (мала), з приплоду худоби.

вий похід. У ході альбгойських воєн було жорстоко винищено багато мирного населення. Так, захопивши останню твердиню альбгойців замок-собор Монсегюр, переможці спалили живцем до двохсот людей, які відмовилися зректися своєї віри. Квітучий південь Франції перетворився на пустелю.

Одночасно з рухом катарів на півдні Франції поширювалося і єретичне вчення вальденсів, яке заснував багатий купець з Ліону *П'єр Вальдб*. Вальденси відкидали більшість християнських таїнств, молитви, ікони, культ святих і не визнавали церковну ієрархію. Вони відмовлялися сплачувати податки й *десятину*, нести військову службу, виступали проти смертних вироків. У Швейцарії та Італії донині існують невеликі угруповання послідовників цього вчення.

Церковній владі єретики здавалися набагато небезпечнішими, ніж люди іншої віри. Єретики вважалися ворогами всередині самої церкви. А з внутрішнім ворогом упоратися було куди складніше. Тому перш за все церква заборонила мирянам читати й тлумачити Біблію. Це дозволялося лише церковнослужителям.

У XIII ст. для суду й розправи над єретиками було створено *інквізицію* (з *латин.* — розшук, розслідування). Проведення інквізиції було доручено ченцям-домініканцям. Особи інквізиторів вважалися недоторканими й підпорядковувалися безпосередньо Папі Римському. Було створено цілу систему шпіонажу, заохочувалися доноси. Судочинство велося таємно, із застосуванням тортур. Жорстокими катуваннями зі звинуваченого витягували зізнання в ересі, чаклунстві та інших гріхах. Якщо він погоджувався принести покаяння, його зазвичай засуджували до позиттєвого ув'язнення, якщо відмовлявся — до спалення на вогнищі. Нерідко влаштовували церемонію проголошення та виконання вироку інквізиції над групою єретиків — *аудофафе* (з *ісп.* — «акт віри») на головній площі міста при великому скупченні народу, у присутності духовної та світської знаті, іноді й самого короля з родиною.

В Іспанії каральна діяльність досягла найбільшого розмаху під керівництвом великого інквізитора Томаса Торквемади (1420–1498). За його вирокami в Іспанії було спалено від 4 до 10 тис. осіб, звинувачених у ересі.

Папа Боніфачій VIII і посланці Філіппа IV Красивого в Анані. Могутній король не хотів ділитися владою з папою.

5. Церква в XIV–XV ст.

На початку XIV ст. політична ситуація в Західній Європі докорінно змінилася. Активізувався процес державної централізації. Почали формуватися національні держави. Королівська влада підпорядковувала собі феодалну знать — світську й церковну. Але папство, всупереч цим новим віянням, намагалося відстояти і навіть зміцнити свою владу над світськими правителями.

На цьому ґрунті розгорнулася жорстока боротьба між папою Боніфачієм VIII і французьким королем Філіппом IV Красивим. Король заборонив вивозити з королівства до Риму кошти, зібрані як церковна десятина. Боніфачій VIII готувався відлучити Філіппа IV від церкви. Але король направив в Італію загін на чолі зі своїм радником Гійомом де Ногаре, який взяв папу під

варту й поводився з ним дуже грубо. Як зазначено в окремих хроніках, Ногаре важкою рицарською рукавицею навіть вдарив Боніфація VIII по обличчю. Невдоволені городяни звільнили папу, але той не виніс такого приниження і незабаром помер.

Новий папа Климент V переніс резиденцію з Риму в Авіньйон. Хоча це місто не було підвладне Філіппові IV, але знаходилося у сфері його впливу. Так почався занепад папства, його так званій «авіньйонський полон», що тривав із 1309 р. до 1377 р.

За ці майже 70 років Рим занепавав. Більшість колишніх папських будівель і храмів перебувала у вкрай занедбаному стані. У місті вирувала боротьба за владу. Саме в такий нелегкий час папа Григорій XI вирішив повернути папський престол у Рим. Однак його раптова смерть 1378 р. призвела до неочікуваних наслідків. Колегія кардиналів, у складі якої були італійці та французи, не дійшла згоди: кожна зі сторін обрала свого папу. На чолі християнського світу постало відразу двоє пап і кожен із них вважав себе законним. Це призвело до *Великої схизми* західної церкви, що тривала упродовж 1378–1417 рр.

Схизма викликала неспокій як у церковних, так і у світських колах. Щоб припинити протистояння, у Пізі зібрався церковний собор. Він змістив обох пап та обрав нового. Але жоден із пап-суперників не визнав законності свого скинення. У результаті християнський світ раптом отримав трьох пап. Розколові поклав край Костянцький собор. На ньому 1417 р. папою був обраний Мартин V. Так з Великою схизмою нарешті було покінчено.

Клюнійський рух, кардинал, інвеститура, Вормський договір, чернечі ордени, жебруще чернецтво, францисканці, домініканці, рицарсько-чернечі ордени, іоанніти (госпітальєри), тамплієри (храмовники), хрестові походи.

1. Поясніть походження термінів *хрестові походи*, *хрестоносці*.
2. Що запозичили європейці від арабів унаслідок хрестових походів?
3. Які риси були спільними в різних чернечих орденів?
4. Про яку подію розповідається в такому уривку: «І тут, три дні, біля воріт... жалюгідний, просвітлений, у лахмітті, обливаючись безупинними сльозами благав він про допомогу і розраду апостольського нашого милосердя»?

5. Папа Урбан II, благословляючи хрестовий похід, сказав: «Хто тут знедолений і бідний, там буде радісний і багатий». Чи назвав він справжню мету походів?

6. Уявіть, що ви члени конклаву, кардинали, і обираєте нового папу. Якими якостями він має володіти (риса характеру, моральні якості або здатність вести господарську діяльність)?
7. Як би ви організували життя монастиря? Чим, крім молитов, були зайняті ченці? Чи так було завжди? Чи змінюються традиції монастирського життя з часом? Як? Чому?

§9. Середньовічна культура Західної Європи

Поміркуйте, які чинники впливають на розвиток культури.

1. Європейська культура на світанку середньовіччя

Ініціал
латинської літери *H*.
XIII ст.

В основі середньовічної культури — поєднання античної спадщини й традицій варварських народів. Християнство стало тією силою, що зуміла їх поєднати.

На межі V–VI ст. центром культурного та духовного піднесення стало Остготське королівство в Італії. Видатною постаттю «остготського відродження» був письменник і філософ, перекладач творів грецьких авторів *Северин Боєцій* (бл. 480–525). Він належить до найшанованіших учителів середньовіччя, є автором посібників з арифметики та музики, якими в школах Європи послуговувалися не одне століття. Боєцій був першим міністром остготського короля Теодоріха Великого.

Іншим визначним діячем «остготського відродження» був *Флавій Кассиодор* (бл. 490 — бл. 585). Потрапивши в немилість до короля, він заснував монастир під назвою Віварій, при якому виник один із ранніх скрипторіїв.

Вестготську Іспанію уславив єпископ *Ісидор Севільський* (бл. 570–636), який уклав першу середньовічну енциклопедію.

Із другої половини VII ст. культурне життя в Західній Європі зосереджувалося переважно в монастирях. Так, ірландські ченці збирали античні та християнські

Монах перепишує книгу.
Мініатор. XII ст.

Ж. Лор. Алкуїн показує манускрипти
Карлові Великому. 1831 р.

рукописи, тому в них були найбагатші в тогочасній Європі бібліотеки. У **скрипторіях** розвинулося мистецтво прикрашати рукописи мініатюрами, різнобарвними великими літерами-ініціалами, орнаментом, коштовним камінням. Ірландські ченці нерідко вирушали в мандри по Європі, беручи в дорогу найдорожче — книги.

Нова хвиля культурного піднесення, відома як «**каролінзьке відродження**», виникла в державі Карла Великого. Карл потребував освічених людей, тому вимагав, щоб у кожному монастирі та єпископстві були засновані школи для навчання світських осіб. Підручники написав відомий автор богословських творів і віршів англосакс **Алкуїн**. При дворі Карл зібрав учений гурток, який назвали Академією. До нього входили найосвіченіші люди, запрошені Карлом Великим із різних куточків Європи. Академію очолював Алкуїн. Один із учасників гуртка — молодий абат **Ейнгард** — написав твір «Життя Карла Великого».

Імператор і його академіки вели наукові диспути, розгадували інтелектуальні загадки, складали вірші латиною тощо. Вони називали себе уславленими іменами минулого: Карл — Давидом, Алкуїн — Флакком (Горацієм), Ангільберт — Гомером. У цьому поєднанні біблійних і античних імен яскраво виявилась суть Академії: її діячі були освіченими людьми, які знали на античності й водночас були християнами.

Зусиллями Карла здійснювалося будівництво палаців і храмів. Вони зводилися у візантійському стилі. Яскравим зразком каролінзької архітектури є **капела** (каплиця) в **Аахені**, яка збереглася до наших часів.

Невдовзі після смерті Карла Великого двір короля перестав бути культурним центром держави.

СКРИПТОРІЙ

(латин. *scriptorius* — писальний) — майстерня (VI–XII ст.), у якій переписувалися книги.

КАПЕЛА

(каплиця) — невелика, окремо розташована будівля або приміщення в церкві для моління однієї сім'ї.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Будівництво Карлової каплиці в Аахені було завершено 805 р. Це велична восьмикутна кам'яна двоповерхова споруда, висота якої сягає 32 м. Її перший поверх символізував земне життя і призначався для придворних імператора. Другий поверх, дещо менший, був утіленням життя небесного. Саме тут стояв імператорський трон, витесаний із білого мармуру, а також зберігалися зібрані Карлом Великим дорогоцінні християнські реліквії. У капелі було поховано й самого Карла, який помер 28 січня 814 р. У XII ст. Карла Великого було визнано святым.

Каплиця в Аахені — єдина споруда, що збереглася з імператорського замку

Слово «схоластика» походить від грец. «вчений» і означає напрям у філософії. Спочатку схоластиками (схоластами) називали людей, причетних до школи: тих, які вчать, або тих, які навчають. За часів Карла Великого слово «схоласт» означало «вчитель». З XI ст. ця назва поширилася на тих, хто займається наукою, особливо філософією.

БОГОСЛІВ'Я — вчення про Бога, система обґрунтування і захисту релігійного вчення про Бога, комплекс доведень істинності духовних цінностей, правил і норм життя віруючих і духовенства, встановлених тією чи іншою релігією.

Схоласти прагнули примирити між собою віру (релігію) і розум (науку). Учені були переконані, що віра в Бога не перешкоджає їхнім прагненням зрозуміти Всевишнього та досягнути його, усвідомити, як Бог створив світ, яку долю дав кожній людині, що чекає на людство в майбутньому. Це вчення передбачало дотримання двох основних правил: 1) не відступати від законів Святого Письма; 2) у своїх судженнях бути винятково точним. Досягти істини можна без жодної помилки в безконечному ланцюзі міркувань. Цьому навчала логіка — наука про закони і форми мислення.

До раних схоластів належав філософ **П'єр Абеляр (1079–1142)**. Він народився в родині рицаря. Батько мріяв, що син продовжить його справу, однак із дитинства в хлопчика виявився потяг до наук. Здобувши добру освіту, Абеляр переїжджає до Парижа і відкриває власну школу, де викладає логіку й богослов'я. Слава про неї швидко поширилася по всій Європі й кожен, хто бажав збагатитися знаннями, приїжджав послухати лекції вченого.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. З «Історії моїх страждань» П'єра Абеляра

...Юрми школярів до неї (школи) стікалися, що не вистачало ані місця для їх проживання, ані земель — для забезпечення пожитку. У школі, як і належить особі мого чину, я найбільше зосереджувався на богослов'ї; що ж до навчання світських мистецтв, до яких я й звичніший був, і попит на них мав найвищий, то їх я зовсім не закинув... Оскільки ж було видно, що Господь уділив мені дар до божественних писань не менший, ніж до світських, то завдяки обом цим наукам моя школа стала дуже швидко багатіти, а інші школи — бідніти. Цим я розпалював до себе заздрощі й ненависть наставників, які намагалися мене викрити, у чому лише могли... Діялося це, вочевидь, для того, щоб мені заборонили взагалі всілякі шкільні заняття...

Студенти середньовічного університету на лекції.
Рельєф. XIV ст.

Абеляр добре знав античну філософію, славився як неперевершений майстер диспуту й талановитий учитель. Головним інструментом у пошуку істини Абеляр вважав розум. А тому, опираючись на мудрість Святого Письма, був переконаний: будь-яке знання треба розвивати за допомогою власного розуму. Його правило було просте: «Пізнаю те, у що вірю». Такі вільнолюбиві судження викликали гнівний осуд із боку церкви, яка ставила віру вище за розум. Абелярові забороняли викладати, його постійно переслідували. Зрештою, П'єр Абеляр був змушений покаятися і доживати вік у монастирі Ключі.

Свої поневір'яння він описав у автобіографічному творі «Історія моїх страждань».

У XII ст. зростає зацікавлення творами античних філософів. У наукових колах Італії, Франції, Англії, Іспанії швидко здобуло визнання вчення Арістотеля. Перед церквою постала необхідність поєднати католицьке богослов'я з поглядами та ідеями Арістотеля. До виконання цього завдання були залучені ченці-домініканці — спочатку німецький схоласт *Альбért Великий*, а згодом його учень *Томá Аквінський* (*Томмазо Аквінат*).

Після завершення навчання Тома Аквінський став магістром Паризького університету. Викладав богослов'я в різних школах Італії та Паризькому університеті. Його вчення — *томізм* — поєднує християнську віру з природою та розумом, воно визнане офіційною філософією католицької церкви і разом із логікою є головним досягненням схоластики.

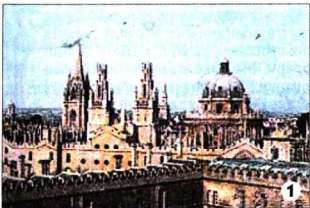

Тома Аквінський — найвизначніший середньовічний схоласт. Д. Гірландайо. Вітраж. XV ст.

3. Школи та університети

Першими навчальними закладами середньовіччя були монастирські, парафіяльні та кафедральні (при міських соборах) школи. Однак такі школи зазвичай мали тільки одного вчителя, або магістра, як називали його сучасники. Він проходив із кожним школярем увесь курс освіти.

У школах учні вивчали «сім вільних мистецтв». Це була система предметів, яка складалася з двох рівнів. Перший, початковий рівень, називався *трівіум*. Він передбачав засвоєння трьох предметів — *граматики*, *риторики* та *діалектики*. На заняттях із граматики учні отримували знання з латини. Вони вивчали алфавіт, визначення, правила, а також байки, приказки тощо. Після цього читали твори латинських авторів. Граматика була нелегким предметом і вважалася «матір'ю всіх наук». Можливо, тому її змальовували у вигляді грізної королеви з ножом для підчищування помилок у правій руці і з батогом — у лівій. Опановуючи діалектику, учні вчилися мислити, будувати докази й вести диспути. На заняттях із риторики привчалися чітко й виразно говорити, а також вести діловодство, писати твори, листи тощо.

Оксфорд (1) і Кембридж (2) — англійські університети, відомі з XIII ст.

Другий рівень називався *квадривіум* і передбачав вивчення чотирьох предметів *арифметики, геометрії, астрономії та музики*. На заняттях з арифметики навчали додавати й віднімати. Множенням і діленням займалися менше, бо римські цифри утруднювали ці дії. На уроках геометрії розглядалися поняття про фігури (трикутник, прямокутник тощо), а також окремі елементи географії. Астрономія вивчала рух небесних світил. На заняттях із музики засвоювали нотну грамоту, розвивали вміння складати та співати церковні пісні.

У XII–XIII ст. Західна Європа переживала економічне й культурне піднесення. Розвиток міст, розширення світогляду європейців, знайомство з культурою Сходу стали стимулами для вдосконалення середньовічної освіти. Швидко поширення знань і розвиток науки залишили позаду кафедральні школи. Освіта зосередилася в найбільших містах, де створилися світські школи. Вони давали знання з основ торгівлі й ремесла. Тривалий час навчання в школах велося латинською мовою. Лише в XIV ст. з'явилися школи з національною мовою викладання.

На базі декількох хороших шкіл виникали університети. Перші університети з'явилися у XII ст. в Болоньї (Італія) та Парижі (Франція). Пізніше виникли університети і в інших країнах: Оксфордський і Кембриджський в Англії, Саламанський в Іспанії, Празький у Чехії, Краківський у Польщі тощо. Наприкінці XV ст. в Європі було 79 університетів. Більшість із них активно діє й нині, свято зберігаючи свої традиції.

Університет мав юридичну, адміністративну та фінансову самостійність, які надавалися йому спеціальними грамотами монарха або Римського Папи. Учні середньовічних університетів називалися *студентами* (від латин. *studere* – «старанно займатися»). Університет поділявся на *факультети* (від латин. *facultas* – здатність викладати той чи інший предмет).

Початковим вважався *артистичний* факультет (від латин. *artis* – мистецтво), який мали закінчити всі студенти. Тут вивчали «сім вільних мистецтв». Випускник артистичного факультету отримував право викладати в школі або продовжувати навчання на одному з так званих вищих факультетів – юридичному, медичному, богословському. Слід зауважити, що богословські факультети існували не в усіх університетах, та й термін навчання на них був найдовшим. Наприклад, підготовка юриста або лікаря тривала 5–6 років, а богослова – 15.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1231 р. Із булли папи Григорія IX Паризькому університету

Ми визнаємо за вами право видавати постанови або розпорядження, що стосуються способів і часу читання лекцій і проведення диспутів, зовнішнього вигляду [членів університету], похоронів, а також розпорядження стосовно часу і предмету лекцій бакалаврів [студентів] і орендної плати за квартири. Ми також визнаємо за вами право справедливого покарання виключених із вашого товариства [університету] всіх тих осіб, які виступають проти згаданих постанов і розпоряджень.

І коли трапиться, що з вас [незаконно] стягують орендна плата за квартири, або... вам чи кому-небудь із вас завдадуть образи або непоправних збитків... то якщо протягом п'ятнадцяти днів після подачі відповідної скарги не буде відшкодування, вам дозволяється призупинити всі заняття в університеті до того часу, поки ви не отримаете відшкодування...

Ми надалі забороняємо від цього часу заарештовувати школяра [студента] за борги...

У 1257–1258 рр. духівник французького короля Робер де Сорбон відкрив колегію (гуртожиток), яка надала притулок 16 найбіднішим студентам богословського факультету Паризького університету. Невдовзі, завдяки пожертвам, колегію було розширено і до неї почали приймати студентів із заможних сімей за відповідну плату. Колегія не тільки надавала можливість проживання та стравування, але й стала місцем проведення занять. У XVII ст. на честь засновника цієї колегії Паризький університет почали називати Сорбонною.

Сорбонна — один із найстаріших європейських університетів

Заняття в університеті називалися *лекціями* (від латин. *lectio* — читання), які читали професори, а студенти слухали й записували. Лекції доповнювалися диспутами — суперечками на тему, що визначалася заздалегідь. Нерідко диспути проходили так бурхливо, що завершувалися бійкою.

Зрозуміло, що життя школярів було нелегким, особливо, якщо вони походили з бідних родин. Однак хлопці вміли веселитися, святкувати найрізноманітніші події свого життя з молодечим завзяттям. Найактивнішими з-поміж них були *ваганти* — мандрівні школярі, які проস্থвали від міста до міста, щоб відвідати лекції іменитих професорів або ж заробити на прожиття. Саме з їхнього середовища вийшло багато талановитих поетів. Ваганти вважаються авторами студентського гімну, що й нині виконується в усьому світі.

Університети мали великий вплив на культурне життя суспільства. Їхні випускники мали змогу влаштуватися на вигідні церковні або державні посади. Найкращі шанси для кар'єрного зростання давала юридична освіта, але й магістри богослов'я, медицини та вчителі не мали підстав нарікати на долю.

ВАГАНТИ (від латин. *vagantes* — бродячі люди) — у Середні віки так називали мандрівних школярів, священників без парафії, або збіглих монахів, які заробляли на прожиття складанням віршів та пісень.

4. Роджер Бекон і поява дослідних знань

Схоластичний підхід до пізнання навколишнього світу підтримувався не всіма середньовічними вченими. Адже схоластика закликала вірити авторитетам і пізнавати світ через книгу. Починаючи з XIII ст., спостерігається поглиблений інтерес до дослідження природи та її явищ.

Одним із перших на необхідності дослідного вивчення природи наполягав професор Оксфордського університету францисканський монах *Роджер Бекон*. Для сучасників він був загадковою особистістю, а дехто навіть вважав його чарівником. Монах, обкладений книгами і приладами, цілодобово знаходився у своїй келії в монастирській вежі. Не один рік проводив Р. Бекон хімічні досліди, намагався сконструювати мікроскоп і телескоп. Він перший пояснив появу веселки після дощу, обґрунтував необхідність отримання знань шляхом дослідів і математичних

розрахунків. Дивує прозорливість Бекона: він був переконаний, що можна створити самохідні судна й вози, літальні та підводні апарати тощо.

Роджер Бекон був переконаний, що існують три джерела знань: авторитет, розум і досвід. Авторитету замало, якщо він не підкріплений розумними доказами. Але й розум потребує підтвердження його висновків дослідом.

Учення англійського мислителя сприяло розвитку та поширенню наукових знань. Численні задрісники звинуватили Бекона у зв'язках із нечистою силою. Ученого ув'язнили в монастирській тюрмі, де він провів майже 14 років свого життя. Бекон був звільнений уже зовсім старим.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Із творів Роджера Бекона XIII ст.

Усі науки пов'язані між собою і взаємно одна одну підтримують: успіх однієї допомагає всім іншим, як око, наприклад, керує рухом усього тіла...

Математику помилково вважають наукою складною, а іноді навіть підозрілою — тільки тому, що вона мала нещастя бути непізнаною отцями церкви. Проте якою вона є важливою, якою корисною!

...Можна побудувати пристрої для плавання без веслярів так, щоб найбільші кораблі, морські та річкові, приводилися в рух силою однієї людини, рухаючись, притому зі значно більшою швидкістю, ніж якби на них було повно веслярів. Так само можна зробити вози без будь-якої упряжі, які зможуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні апарати, сидячи в яких, людина зможе приводити в дію крила, які розтинають повітря, подібно до пташиних.

Які сучасні винаходи передбачив Бекон? Яка наука, на думку вченого, найважливіша для винахідника?

Потяг до пізнання заповнив європейське суспільство. Так, у Сицилійському королівстві розгорнулася діяльність перекладачів філософських і природничих творів грецьких і арабських авторів. У медичній школі в Салерно вивчали, описували й випробовували лікувальні властивості рослин, досліджували отруту різних видів та засоби протидії отруті.

Середньовічні *алхіміки* досліджували природні властивості речовин. Головним їхнім завданням було віднайдення «філософського каменю», здатного перетворити звичайні метали в золото. При пошуках цього каменю одночасно вивчали особливості окремих сполук і сплавів, способи дії на них різних речовин. Були створені та вдосконалені прилади для проведення дослідів.

Суттєво розширилися географічні уявлення європейців. Ще в XIII ст. брати Вівальді з Генуї спробували обігнути західне узбережжя Африки. А венеціанець Марко Поло, як відомо, здійснив багаторічну подорож у Центральну Азію та Китай, про що детально та яскраво написав у своїй «Книзі». У XIV–XV ст. з'являються описи різних земель, зроблені мандрівниками. Суттєво вдосконалили карти, склали географічні атласи. Усе це мало величезне значення для підготовки Великих географічних відкриттів.

5. Героїчний епос і рицарська культура

Наприкінці раннього Середньовіччя з'являються перші записи героїчного епосу, який досі побутував тільки в усній творчості. Героями народних оповідей були переважно воїни, які відважно боронили свою землю і народ. У цих творах переплелися два світи: реальний і казковий. Герої часто перемагали з допомогою чарівних сил.

У X ст. записали стародавній германський епос «*Поема про Беовульфа*». Головний герой — хоробрий витязь Беовульф — перемагає лютого велета і звільняє від нього Данію. Після цього він повертається на батьківщину і здійснює ще чимало подвигів. Упродовж 50 років Беовульф справедливо править племенем геатів, але на його землі нападає вогненний дракон. Беовульф убив чудовисько й загинув. Казковий мотив тут вдало переплетено з реальними історичними подіями, що відбувалися в Північній Європі.

Вершиною французького героїчного епосу є «*Пісня про Роланда*». В основі розповіді — невдалий похід Карла Великого в Іспанію, коли загин його війська було розбито басками. В епісі невідомий автор реальні події переплітає з художнім вимислом: загоном франків командує Роланд, басків замінено на мусульман-сарацинів (арабів), а іспанський похід зображено як тяжку семилітню війну.

*Середньовічні танцюристи.
Мініатюра
з рукопису 1109 р.*

Ріг Оліфанта, подарований Роландові Карлом Великим

Рукавичка — один із символів васальної залежності

Ілюстрації сучасного українського художника С. Якутовича до епосу «Пісня про Роланда»

У кожного народу є герої-богатири, возвеличений у епосі: у іспанців — Сід («Пісня про мого Сіда»), у німців — Зігфрід («Пісня про Нібелунгів»), у сербів — Марко Королевич (цикл пісень про Марка Королевича) тощо.

У героїчному епосі відтворено й збережено історію, думки та помисли народу. Найкращі риси героїв — мужність, відважність, патріотизм, вірність — були сучасникам зразком для наслідування і водночас уособлювали воїнський кодекс честі, притаманний рицарській культурі.

На XI–XIII ст. припадає розквіт рицарської літератури. Так, на півдні Франції в Провансі набула поширення лірична поезія *трубадурів*. Серед трубадурів було багато рицарів, які жили при дворах могутніх сеньйорів. Тому цю поезію ще називають куртуазною (придворною). В її основі — культ Прекрасної дами. Згідно з ним, рицар звеличує даму свого серця, оспівує її вроду та чесноти і зобов'язується їй служити. На честь благородної дами вершили ратні подвиги, влаштовували турніри тощо.

До нас дійшли імена багатьох трубадурів. Визнаним майстром з-поміж них вважається *Бернарт де Вентадорн*. Цікаво, що куртуазну поезію складала й жінки: серед майже п'яти сотень поетів-трубадурів було тридцять жінок.

Куртуазна лірика швидко поширилася по всій Європі. На півночі Франції її творили *трувері*, у Німеччині — *мінезінгери*, званою вона була в Італії та на Піренейському півострові.

У XII ст. з'являється ще один літературний жанр — рицарський роман. Його типовим героєм є мандрівний рицар, який свідомо йде на подвиги й пригоди заради слави, морального вдосконалення та на честь своєї дами. Спочатку виникають віршові романи, а згодом — прозові.

Перші романи такого типу виникли під впливом кельтських легенд і переказів про мужнього короля Артура та його хоробрих рицарів Круглого столу. До найпопулярніших у середньовіччі належить рицарський роман «*Трістан та Ізольда*», у якому зображено трагічне кохання королівського небожа Трістана та королеви Ізольди Золотокосої.

Рицарська література сприяла розвитку світської середньовічної культури.

6. Міська культура

У середньовічних містах зародилася і сформувалася демократична культура світського характеру, тісно пов'язана з народною творчістю. Найяскравіше вона проявилася в міській літературі, створеній народною розмовною мовою, а не книжною латиною.

Здавна в народі були популярними веселі розважальні оповідки, байки, притчі, які в період розквіту міст зазнали літературної обробки. Так з'явився найпопулярніший жанр міської літератури — невелике оповідання комічного або сатиричного змісту, спочатку — віршоване, а потім — прозове, яке у Франції називалося *фабліо*, а в Німеччині — *шванк*. Головним героєм такого твору був веселий, кмітливий чоловік, який завжди перемагав життєві незгоди й прикрі ситуації. Наприклад, у *фабліо* «Лікар мимоволі» розповідається, як одному селянинові наказали вилікувати королівську доньку, яка вдавилася кісткою. Селянин зумів розсмішити принцесу і кістка вискочила з її горла. Усі хворі міста вирішили, що селянин володіє даром зцілення і почали вимагати, щоб він вилікував і їх. Щоб не осоромитися, мудрий селянин запропонував найбільш німичному принести себе в жертву: сердегу кинуть

у вогонь, а всі інші будуть зцілені його поделом. Почувши це, усі хворі заявили, що вони цілком здорові.

У міській літературі розвивалися й інші жанри: сатиричний епос («Роман про Лиса»), алегоричний епос («Роман про Троянду»), морально-дидактична поезія («Видіння про Петра Орача», «Книга про звичаї») тощо.

До міської літератури відносять і поезію вагантів. Її творили мандрівні школярі, а також ченці, що порушували обітницю осідлості та священники без парафії. Свої вірші вони писали латиною. Тематика творів була досить широкою: сатиричне висміювання хабарництва й аморальності духовенства, оспівування веселих розваг, кохання, хвалебні вірші на замовлення тощо. Традиції вагантів продовжив надзвичайно талановитий поет **Франсуа Війон**, який жив у XV ст. Іноді його називають «останнім вагантом», хоча він творив не латиною, а французькою мовою.

Поезія Війона насичена суперечностями, вона відображає кінець епохи Середньовіччя і початок Відродження. Ліричний герой його творів прагне зрозуміти себе — і не може, шукає шляхів — і не знаходить.

*Успразі гину біля водограю,
Зубами біля вогнища січу,
Чужинцем в рідному краю блукаю,
Німую криком, мовчки я кричу...*

(Із «Балади поетичного змагання в Блу»)

Духом новизни пронизана творчість ще одного визначного митця — англійського письменника **Джэфрі Чосера** (1340–1400). Він написав «*Кентерберійські оповідання*», у яких глибоко та правдиво відтворено життя тогочасної Англії.

Жителі міст дуже любили різні театральні вистави: грандіозні містерії, які іноді тривали кілька днів; повчальні міраклі й мораліте, що виникли спочатку як доповнення до церковних богослужінь; веселі фарси, сповнені переодягань, бійок, сварок.

Велику роль у розвитку театального мистецтва відігравали мандрівні актори — *жонглери*. Це були переважно бідні, бездомні люди, які пішки чи на возах мандрували шляхами середньовічної Європи. Вони поєднували ремесло співця-музиканта й актора. Жонглери виступали на перехрестях великих доріг, у містах і селах, були незмінними учасниками ярмарків, народних і релігійних свят.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. Настанови середньовічного трубадура жонглерові

Ти повинен грати на різних інструментах; обертати на двох ножах м'ячі, перекидувати їх з одного лева на інше; показувати маріонеток; стрибати через чотири обручі; придбати собі руду приставну бороду і костюм, щоб... лякати дурнів; привчати собаку стояти на задніх лапах; знати мистецтво вожака мавп; викликати сміх у глядачів дотепним висміюванням людських вад; бігати і стрибати по линві, натягнутій від однієї вежі до іншої.

Які сучасні циркові професії відображають уміння середньовічного жонглера?

Франсуа Війон —
поет-буїтівник.
Гравюра на дереві.
1497 р.

Портрет Данте Аліґ'єрі.
Фрагмент фрески «Рай».
Флоренція. XIV ст.

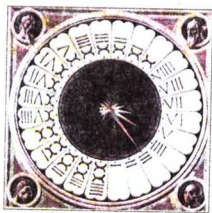
Увінчує культурні здобутки епохи Середньовіччя творчість геніального поета і мислителя **Данте Аліґ'єрі (1265–1321)**. Усесвітньо відомого флорентійця вважають творцем італійської літературної мови. Славу і безсмертя принесла Данте філософська поема «*Божественна комедія*», у якій автор намагається осмислити людину як частину Всесвіту.

7. Картина світу і спосіб життя середньовічної людини

Для кожної історичної доби характерне особливе сприйняття і розуміння довкілля. Ідеться про такі поняття, як час, простір, стосунки людей та їхнє ставлення до природи, релігії тощо. В епоху Середньовіччя неписьменні люди сприймали світ не так, як освічені. Вони покладалися на чутки, засвоювали знання з розповідей старійшин роду, легенд і переказів. Іноді їм було важко відрізнити правду від домислів і байок. Про інші країни відомо було небагато. Рідко хто бував за межами свого села чи міста. Розповіді купців і прочан про те, що вони бачили в далеких країнах, обростали вигад-

ками й прикрашалися фантазією. Знання багатьох людей про світ не сягали далі рідних обширів, які було видно з найвищої споруди — дзвіниці місцевої церкви.

Швидкість пересування була невеликою. Так, шлях із Рима до Лондона займав майже сім тижнів. Час для людей протікав повільно, неквапливо. Знати точний час для них не було необхідності, а хвилину як частину години взагалі ніхто не брав до уваги. До XIII–XIV ст. за ясної днини користувалися сонячним годинником. Тільки в монастирях і в будинках знаті можна було побачити водяні та піщані годинники, однак вони були швидше іграшкою, ніж приладом для вимірювання часу. Час визначали за розташуванням сонця, швидкістю згорання смолоскипа або свічки. Для більшості людей головним показником часу був церковний дзвін, який закликав до молитви.

Циферблат годинника
Санта-Марія дель Фйоре.
Флоренція. 1430 р.

За віком населення європейського суспільства залишалося досить молодим, а середня тривалість життя була короткою. Сорокарічних зараховували до людей похилого віку. Надзвичайно високою була дитяча смертність. Деколи в родині дітей помирало більше, ніж живало, і це сприймалося як неминучість.

Мірилом духовності життя середньовічної людини була християнська релігія. Але в народній культурі разом із християнськими уявленнями використовувалися давні поганські вірування та звичаї (гадання, поклоніння воді й вогню тощо), що яскраво виявлялося в обрядових святах: колядках, щедрівках, обжинках тощо. У середньовічних містах на проводи зими та вітання весни влаштовували карнавали. Замість того, щоб засуджувати або забороняти карнавали, духовні

особи радо брали в них участь. На час карнавалів скасовували всі заборони: люди веселилися і висміювали навіть релігійні обряди. Дозволялося робити пародії на всіх, влаштовувати свята дурнів, переодягатися тощо. При цьому учасники карнавального дійства чудово розуміли, що після його закінчення безжурні веселощі та різні безчинства припиняться і життя повернеться у звичне русло.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Як відомо, у наш час футбол має всенародне визнання. У XII ст. в середньовічній Англії ця гра тільки розпочинала свій шлях. В англійських містах у футбол грали на ринкових площах і навіть на вузьких кривих вуличках, а кількість гравців сягала ста і більше осіб. Грали з обіду й до заходу сонця, майже без правил. Можна було грати руками й ногами, хапати гравця, що вів м'яч, і збивати його з ніг. В азарті гри натовп налітав на торгові ятки, розбиваючи їх на друзки. Сповнені жаху, до стін будинків притискалися поважні городяни, ченці чи рицарі. У селах навіть ріки не були перешкодою для гравців... Футболісти були в синцях, ламали руки, ноги і хребти, вибивали очі, розбивали носи... Проти футболу об'єдналися церква, феодала й купці. У 1313 р. король Едвард II заборонив гру в Лондоні, називаючи її «біснуванням із великим м'ячем».

У XIV–XV ст. у способі життя європейців спостерігаються важливі зміни. З'являються нові уявлення про суспільство. Саме в цей період утверджуються такі поняття, як державний кордон, народ, нація, патріотизм.

8. Архітектура. Мистецтво

У перші століття епохи Середньовіччя (приблизно до часів Карла Великого) будівельна справа була дещо занедбана, що спонукало тогочасних майстрів до вивчення архітектурних здобутків стародавніх римлян. Як наслідок, у X ст. в Західній Європі починає формуватися *романський* (римський) архітектурний стиль. Це був перший загальноєвропейський стиль, який поширився в XI–XII ст.

Християни почали засвідчувати свою любов до Господа в будівництві розкішних храмів. Матеріалом для них був витесаний білий і рожевий камінь. Храми були такі великі й міцні, що при необхідності могли витримати ворожі набіги й дати прихисток парафіянам і прочанам.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. Із праці «П'ять книг історії свого часу» ченця Рауля Глабера

По настанні третього року, що йшов за тисячним, майже всі землі, а надто Італія та Галлія, стали свідками перебудови церковних споруд; хоча більша частина з них була ще цілком придатною для вжитку й не потребувала цього. Справжнє суперництво спонукало ледь не кожную християнську громаду звести пишнішу церкву, ніж у сусідів. Світ ніби скидав із себе лахміття й повсюдно одягав білі шати церков. У цей час майже всі єпископські та монастирські церкви, присвячені різним святым, і навіть малі сільські каплички було перебудовано й зроблено ще більш ошатними.

Поміркуйте, чому громади активно будували церкви.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МИСТЕЦТВО

АРХІТЕКТУРА

У X–XII ст. у європейській архітектурі панував романський стиль. Характерні споруди — замки, храми — були схожі на фортеці. Їхню масивність замінили легкість, стрімкість готичних будівель: соборів, палаців, ратуш, житлових будинків тощо.

Мистецтво готики (XIII–XV ст.) було ближчим до життя і почуттів людей.

Собор у Вормсі. XI–XII ст.

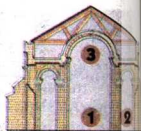

Схема романського собору:

- 1 – центральний неф;
- 2 – бічні нефи;
- 3 – склепіння.

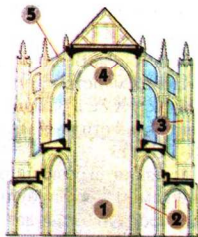
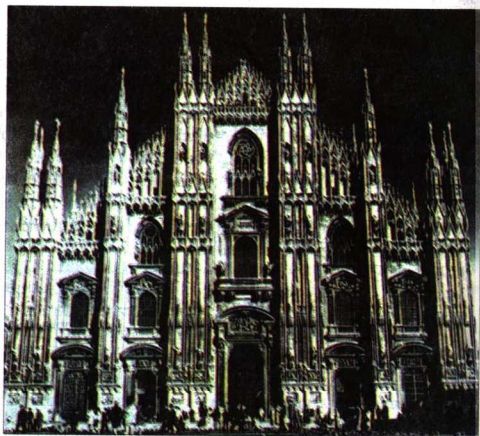

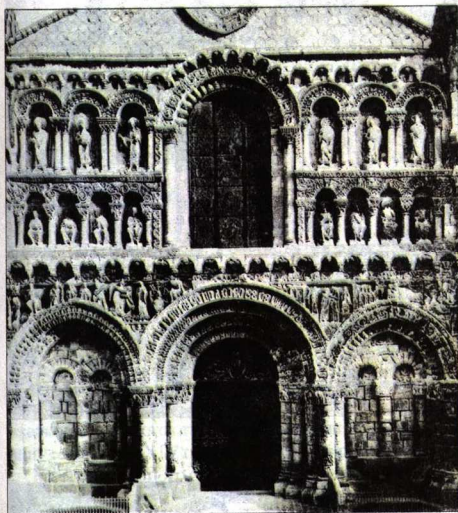
Схема готичного собору:

- 1 – центральний неф;
- 2 – бічні нефи;
- 3 – контрфорси;
- 4 – склепіння;
- 5 – аркбутан.

Міланський собор.

Основна частина собору збудована в XIV–XV ст.

Храм Богоматері в Пуатъє. XII ст.

Середньовічні храми Західної Європи нерозривно пов'язані із скульптурою. Готичні фігури були невіддільні від стіни. Майстри ніби оживляли камінь, передаючи в зображеннях внутрішню красу, сильні почуття і зовнішню чарівність.

*Валаам і ангел.
Скульптура капітелі.
Собор у Маастріхті. XII ст.*

*Герцог Еккергард і його дружина Ута.
Собор у Мейсені. XIII ст.*

ЖИВОПИС

Час зберіг для нас численні пам'ятки середньовічного мистецтва: ікони, фрески, мозаїки, мініатюри, гравюри тощо. Продовжуючи готичні традиції, художники пізнього Середньовіччя проявили поглиблений інтерес до духовного світу особистості. Це сприяло появі в живописі пейзажу, портрета.

*Джотто. Поцілунок Іуди.
Фреска. XIV ст.*

К. Кривеллі. Марія Магдалина. 1470 р.

А. Дюрер. Автопортрет з пейзажем. 1498 р.

1100 р., коли в абатстві Клоні була зведена найбільша в Європі романська церква. Крім монастирських комплексів і храмів, у романському стилі споруджувалися численні замки, забудовувалися міста.

Романські храми зводилися за зразком базилік. Так стародавні римляни називали великі громадські будівлі з кількох частин, де засідали суди й велася торгівля. Храми, збудовані в романському стилі, мали, як правило, такий вигляд: продовгуваті приміщення, поділені колонами опорних стовпів на три або п'ять частин. Зверху колони прикрашали капітелі (різьблений скульптурний орнамент). У західній частині храму будували *портал* (головний вхід), а в східній — *вівтар* (місце богослужіння). Романські храми мали товсті стіни, масивні кутові вежі й невеликі вузькі вікна, тому вони нагадували фортецю. Усередині приміщення стіни прикрашали *фресками* — розписом фарбами по свіжій, ще вологій штукатурці.

Саме в цей час з'являються рельєфи, які іноді розфарбовували, що надавало зображенням чіткості, виразності.

Малі вікна, порівняно невисокі стіни робили романські храми-похмурими, наче сповитими мороком. Зодчі прагнули наповнити будівлі світлом, це стало можливим за законами нового стилю, який назвали *готичним* (від назви племені готів). Він розвинувся в XIII–XIV ст. і, на противагу романському стилю, вважався варварським.

Розквіт готичного стилю припадає на період перемог міських комун. У містах, що здобули право на самоуправління, артілі ремісників зводили *ратуші*. Тут знаходилися органи міського самоврядування. Ратуша була великою кам'яною спорудою, над якою здіймалося вістря вежі — своєрідний символ незалежності міста.

Міська ратуша. Брюссель.
1402–1449 рр.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Класичним зразком готичної архітектури є міська ратуша в Брюсселі. Цю триповерхову будівлю було зведено в першій половині XV ст. Над нею підноситься вежа, висота якої сягає 90 метрів. На вершині вежі розміщується п'ятиметровий флюгер із зображенням святого Михайла, який вбиває дракона. В основі вежі споруджено широкі овальні ворота. Їхні виступи прикрашають скульптури, що символізують Правосуддя, Обережність, Мир, Закон, Стриманість і Силу.

Але найвеличнішою будівлею готичної архітектури є *собор* — символ багатства й могутності міста. Готичні собори були величними, спрямованими до висоти небес. Якщо в романському храмі склепіння спиралося на товсті стіни, то в готичному соборі — на арки, які трималися на стовпах. Це робило споруду просторішою і світлішою. Цьому сприяли й велетенські вікна. Для підсилення гри світла використовували кольорове скло. Із нього викладали розмаїті вітражі із зображенням людей і рослин. Окрасою готичних соборів були портали, арки, статуї, кам'яне різьблення, орнаменти, химери (фантастичні фігури звірів), живописні полотна.

Однією з чудових архітектурних готичних пам'яток Франції є кафедральний собор у Реймсі, де коронувалися французькі королі. Він будувався з 1212 по 1311 р. Собор зведено на місці паломництва, де ще в поганські часи протікало священне джерело. Нижній ярус головного фасаду (зовнішнього боку) складається з трьох порталів. Усередині другого ярусу розміщено величезне кругле вікно, кам'яне сплетіння якого за формою нагадує квітку. Це — знаменита готична «троянда», через яку в собор вливається потужний потік світла. По обидва боки від «троянди» розміщені високі вузькі вікна. Весь другий ярус прикрашають статуї біблійних царів, які вважалися предками Ісуса Христа та його матері Діви Марії. Собор увінчують дві вежі-дзвіниці.

9. Ранній гуманізм і Відродження

У XIV ст. в культурному житті багатих італійських міст почали простежуватися тенденції, які засвідчили прихід нової епохи, названої пізніше Відродженням.

Підґрунтям культури Відродження став *гуманізм* (з латин. — людський), який зародився в XIV ст. в Італії, а упродовж XV–XVI ст. поширився в інших країнах Європи. Послідовників цього руху називали гуманістами. Вони утверджували право людини на земне щастя, боролися проти церковних обмежень.

Гуманісти були щирими християнами, але центральне місце в їхніх поглядах на життя посідала людина — вільна, незалежна, яка сама творить свою долю і може досягти всього власними зусиллями за допомогою знань. Саме тому вперше в європейській історії *еліта*, тобто сукупність кращих, найшанованіших і найосвіченіших людей, формувалася не за походженням і соціальним становищем, а за здібностями. Важлива роль у її вихованні відводилася культурі, яка після «тисячолітнього занепаду» цілковито переосмислювалася. Досягнення античних учених, філософів, поетів, архітекторів, скульпторів стали орієнтиром для творців культури Відродження.

Гуманісти були всебічно обдарованими людьми; особистість, яка поєднувала в собі кілька талантів, вважалася універсальною. Класичним прикладом універсальної людини Відродження є Леонардо да Вінчі — живописець, скульптор, архітектор, поет, інженер, винахідник.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. Із праці Франческо Петрарки «Про засоби від мінливостей долі»

1. Про благородне походження. Кров завжди одного кольору. Але якщо вона світліша від крові іншої людини, це свідчить не про благородство, а про фізичне здоров'я. Істинно благородна людина не народжується з великою душею, але сама себе робить такою чудовими своїми справами.

2. Про багатство. У багатого більше задрісних почуттів, ніж радості. Великі багатства набуваються важко, зберігаються з клопотом, витрачаються з прикрістю. Якщо ти скупої — перетворюєшся на сторожа, і багатство володіє тобою, а не ти багатством.

Що, згідно із судженнями Петрарки, робить людину по-справжньому благородною?

Петрарка (1304–1374). Він виступив проти середньовічної схоластики і став творцем нової системи культурних цінностей, у центрі якої була Людина. Петрарка є основоположником нової європейської лірики, визнаним майстром найскладнішої поетичної форми — сонета, автором знаменитої «Книги пісень» та низки праць гуманістичного характеру.

Визначним гуманістом, талановитим письменником і вченим був сучасник Петрарки — *Джованні Боккаччо* (1313–1375). Він увійшов у літературу як талановитий майстер оповіді, звеличувач краси людини та критик суспільних вад: скупості, зажерливості, нещирості, невігластва. Боккаччо був першим біографом Данте, саме він назвав знамениту «Комедію» флорентійського поета божественною і написав коментарі до першої частини твору.

*Джованні Боккаччо.
Фреска. XV ст.*

«Острготське відродження», енциклопедія, «каролінзьке відродження», академія, схоластика, томізм, тривіум, квадривіум, університет, факультет, лекція, ваганти, героїчний епос, трубадури, трувери, мінезингери, фабліо, шванк, жонглери, романський стиль, готичний стиль, гуманізм, Відродження.

1. Поясніть значення понять і термінів: *культура*, «остготське відродження», «каролінзьке відродження», *схоластика*, *томізм*, *тривіум*, *квадривіум*, *скрипторій*, *романський стиль*, *готичний стиль*, *гуманізм*.

2. Чим уславилися Роджер Бекон, П'єр Абеляр, Данте Аліґ'єрі, Джованні Боккаччо, Франсуа Війон, Марко Поло?
3. Опишіть споруду романського стилю, готичного стилю. Назвіть складові частини будови.

4. У чому полягають основні відмінності архітектурних споруд романського і готичного стилю: за технікою виконання, зовнішнім виглядом і внутрішнім оздобленням?
5. Чим, на вашу думку, сучасні школи відрізняються від середньовічних?
6. Поясніть, чому для вчених і митців епохи Відродження центром всесвіту стає людина.
7. Мовою освіти тривалий час залишалася латина. Як цей факт впливав на розвиток і поширення освіти?

8. Уявіть себе студентом середньовічного університету й вирішіть, які лекції вам потрібно слухати обов'язково. Чому?
9. Намалуйте в зошиті споруду романського стилю, готичного стилю (схематично).

756 — заснування Папської держави з центром у Римі

Схизма (церковний розкол) 1054 — поділ церкви на католицьку (Рим) і православно (Константинополь)

Клонійський рух і реформаторська діяльність

Папи Римського Григорія VII:

- обрання Папи Римського конклавом кардиналів;
- введення обітниці безшлюбності для священиків (целібат);
- скасування світської інвеститури

Хрестові походи — завойовницькі походи європейців на Схід з метою врятування Гроба Господнього в Єрусалимі. Привід — прохання візантійського імператора Олексія I Комнина надати допомогу в боротьбі проти ворогів християн — турків-сельджуків

Мета

Захоплення нових територій на Сході, прагнення церкви посилити вплив католицизму на Сході, здобуття багатства; намагання селян отримати землю і особисту свободу

Наслідки

Втрата популярності хрестового руху; погіршення відносин між християнською церквою і мусульманством; знищення пам'яток історії та культури Сходу; захоплення і зруйнування Константинополя; значні жертви серед населення; ознайомлення європейців із новими сільськогосподарськими культурами, ремеслами, позитивні зміни в побуті

Хрестові походи

Перший — 1096–1099

Другий — 1147–1149

Третій — 1189–1192

Четвертий — 1202–1204

П'ятий — 1217–1221

Шостий — 1228–1229

Сьомий — 1248–1254

Восьмий — 1270

виникнення держав хрестоносців

Фрідріх I Барбаросса, Річард Левове Серце, Філіпп II Август

взяття хрестоносцями Константинополя

*Свята Софія та Блакитна мечеть у Стамбулі.
Сучасне фото*

<i>Перші чернечі ордени</i>	<i>Жебруці ордени</i>	<i>Рицарсько-чернечі</i>
530 — бенедиктинці	1208 — францисканці	1113 — госпітальєри (іоанніти), «Орден вершників шпиталю св. Іоанна Єрусалимського»
1098 — цистеріанці	1216 — домініканці	1118–1119 — тамплієри, «Таємне рицарство Христове і храму Солімона»
	з XI ст. в ісламських країнах — дервіші	1190 — Тевтонський (Німецький) орден, «Орден дому св. Марії в Єрусалимі»

Середньовічна культура Західної Європи

<i>Галузь культури</i>	<i>Досягнення</i>
Освіта	школи при церквах і монастирях, університети (Болонський, Сорбонна, Оксфорд, Кембридж); «Сім вільних мистецтв» — тривіум, квадривіум; факультети юридичні, медичні, богословські; схоластика ваганти — мандрівні студенти
Наука	поява дослідного знання; Р. Бекон; алхімія географія, подорож Марко Поло
Література	хроніки, героїчний епос — «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про мого Сіда», «Поема про Беовульфа» Данте Аліґ'єрі, Франсуа Війон, Джефрі Чосер
Рицарська культура	рицарські романи — «Трістан та Ізольда», романи про короля Артура та ін. трубадури, трувери, мінезингери — поети-рицарі
Міська культура	міська література — байки, фабліо, тваринний епос, алегоричний епос, драматичні жанри; жонглери
Архітектура	романський стиль — X–XII ст.: базиліки — товсті стіни, приземкуваті споруди, маленькі вікна, напівкругла арка готичний стиль — XII–XV ст. «Біблія в камені» — стрільчаста арка, високі ажурні вежі, вітражі
Мистецтво	книжкова мініатюра фрески, рельєфи, скульптури, вітражі
Ранній гуманізм і Відродження	Італія: Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Леонардо да Вінчі

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- основні події історії держав Європи й арабського світу (Столітню війну Англії й Франції, правління Капетингів і Плантагенетів, утворення Священної Римської імперії, Арабського халіфату, держав Скандинавії, Іспанського королівства);

- появу органів станового представництва, риси правової системи й судочинства;

- завойовницькі походи та їхні наслідки;

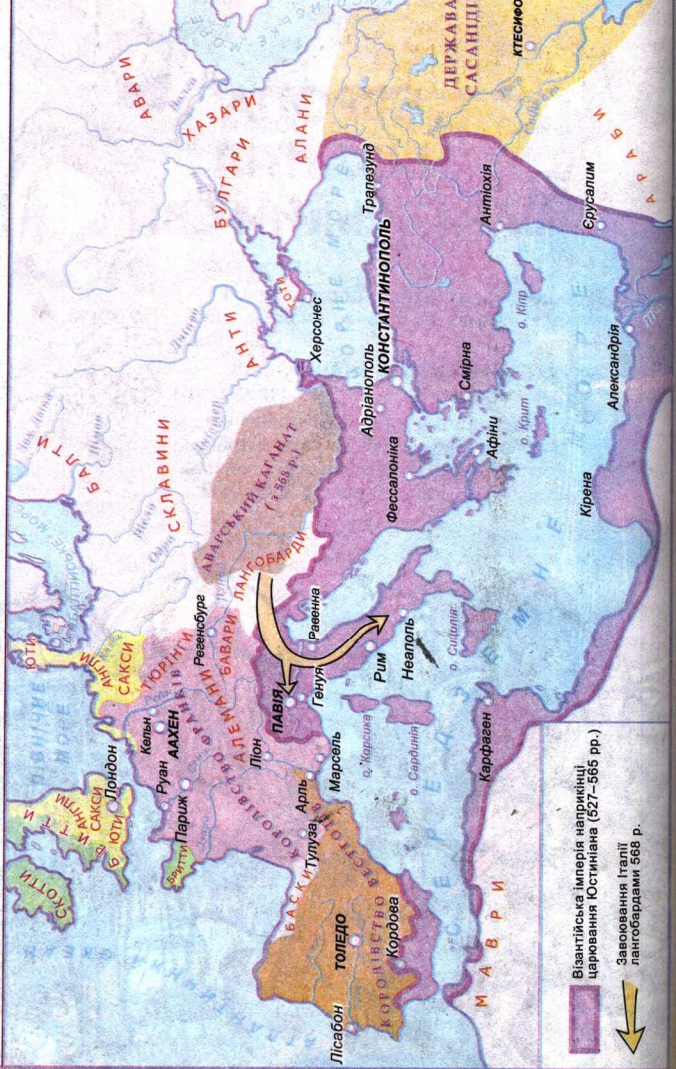
- значення понять і термінів: *станова монархія, парламент, Генеральні штати, халіфат, Реконкіста, «наступ на схід», іслам, руни, домен, Денло, «нове дворянство».*

ЄВРОПА ВІЗАНТІЯ АРАБСЬКИЙ СВІТ

ЄВРОПА в другій половині VI ст. ВІЗАНТІЯ за ЮСТИНІАНА

Візантійська імперія наприкінці царювання Юстиніана (527–565 рр.)

Завоювання Італії лангобардами 568 р.

§ 10. Візантійська імперія

Згадайте, яка подія відбулася в Римській імперії в 395 р.

1. Народження Візантії

Упродовж 324–330 рр. Константин I Великий збудував на Сході нову столицю Римської імперії. На високих пагорбах європейського берега Босфору, де колись була розташована давньогрецька колонія **Візантії**, із вражаючою швидкістю виросло велике місто, укріплене з суші та моря неприступними стінами. Спочатку воно мало горду назву Новий Рим, а пізніше на честь свого засновника стало Константинополем. Місто прикрашали розкішні палаци й храми, акведуки й широкі вулиці з багатими будинками знаті.

Древній Візантії дав назву Східній Римській імперії — Візантія, хоча самі візантіїці називали себе римлянами, по-грецьки — *ромéями*, а свою імперію — Ромéйською.

Рання Візантія по праву вважалася країною міст. У цей час в імперії налічувалося понад тисяча міст. Тоді як у Західній Європі міста занепадали, у Візантійській імперії вони продовжували розвиватися й ставали центрами ремесел і торгівлі. Вироби візантійських майстрів залишалися взірцем для ремісників багатьох країн.

Наявність зручних гаваней і панування над протоками сприяли розвитку мореплавства й торгівлі. Упродовж раннього Середньовіччя Візантійська імперія залишалася великою морською державою.

2. Правління Юстиніана I

Найвишого розквіту в ранній період своєї історії Візантія досягла за правління імператора **Юстиніана I (527–565)**, який народився в сім'ї бідного македонського селянина. У житті Юстиніана велике значення мав його дядько по матері Юстин, малоосвічений селянин, який пройшов шлях від простого солдата до імператора. Завдяки дядькові Юстиніан підлітком потрапив до Константинополя, отримав добру освіту, а в 45-річному віці став імператором.

Юстиніан був невисокого зросту, білолиций, приємної зовнішності. У його характері поєднувалися найсуперечливіші риси: прямота й доброта межували з підступністю й обманом, щедрість — із жадібністю, рішучість — із боягузством. Юстиніан, наприклад, був байдужим до розкоші, але витрачав чималі кошти для розбудови та оздоблення Константинополя. Багата архітектура столиці та пишність імператорських прийомів вражала варварських правителів і послів. Але коли в середині VI ст. стався землетрус, Юстиніан скасував святкові обіди при дворі, а заощаджені гроші віддав на допомогу постраждалим.

Із початку свого правління Юстиніан плекав мрію відродити Римську імперію. Цьому він присвятив усю свою діяльність. За рідкісну працездатність Юстиніана прозвали «імператором, який ніколи не спить». Вірною помічницею йому була дружина *Теодора*. Вона походила з простої родини, у молодості працювала цирковою акторкою. Врода й надзвичайна привабливість дівчини спонукали Юстиніана навперекір багатьом недобророзумцям одружитися з нею. Ця жінка непохитної

вони мали право на свій власний вибір: або залишитися в імперії, або стати дипломатичне листування.

Юстиніан намагався збільшити багатство держави, тому активно підтримував ремесло й торгівлю. Так, за його правління візантійці налагодили власне виробництво шовку, продаж якого приносив чималі прибутки. Імператор також прагнув зміцнити систему управління. Будь-яка людина, навіть незнатного походження, проте справжній фахівець, могла отримати високу державну посаду.

У 528 р. Юстиніан сформував комісію з видатних юристів для перегляду та систематизації всього римського права. Вони систематизували закони римських імператорів II – початку VI ст. (від Адріана до Юстиніана). Цей збірник отримав назву «Кодекс Юстиніана». Він став основою багатотомного зібрання, яке у XII ст. під назвою «Звід цивільного права» поширилося в Західній Європі.

Для влади Юстиніана критичним був початок 532 р., коли в Константинополі спалахнуло велике повстання «Ніка!» (грец. — «Перемагай!»). Саме з таким часом

ВИБЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VI ст. Із праці Прокопія Кесарійського «Війна з персами»

Імператор Юстиніан і наближені до нього радилися, як краще вчинити: залишитися тут чи втекти на кораблях. Немало було мовлено на користь як першої, так і другої думки. І ось імператриця Теодора сказала таке: «Зараз, я гадаю, не на час розмірковувати, чи гідно жінці проявляти стійкість перед чоловіками й виступати перед розгубленими з юначим запалом... Мені видається, що втеча... є негідним вчинком. Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти, однак тому, хто колись володарював, бути втікачем ганебно. Я не хочу позбутися цієї багрянини і дожити до того дня, коли піддані не назвуть мене своєю володаркою! Якщо ти бажаєш порятувати себе втечею, імператоре, то це не важко. У нас багато грошей, і море поруч, і кораблі є. Однак дивися, щоб тобі, врятувавшись, не довелося потім вибрати смерть, аніж такий порятунок. Мені ж подобається давня приказка, що царська влада — чудовий саван». Так сказала імператриця Теодора. Її слова надихнули присутніх і... вони знову почали міркувати над тим, як їм варто боронитися...

Які аргументи знайшла Теодора, щоб переконати імператора і придворних продовжувати боротьбу?

БАГРЯНИЦЯ — довгий верхній одяг із дорогої тканини багряного кольору, що його колись носили монархи.

Урочистий вихід Юстиніана. Імператор несе чашу для богослужіння. Мозаїка з церкви Сан-Вітале в Равенні. VI ст.

випустили на свободу в язнів. Перемога схилилася на бік повсталих. Юстиніан у відчай готувався до втечі зі столиці. Тільки завдяки рішучості Теодори, яка змогла переконати чоловіка вжити необхідних заходів, удалося придушити повстання.

Позбувшись грізної внутрішньої небезпеки, Юстиніан приступив до реалізації своєї заповітної мрії — відновлення імперії на Заході. Йому вдалося відвоювати колишні римські володіння від вандалів, остготів, вестготів, і територія Візантії збільшилася майже вдвічі.

Непосильні податки, які збиралися для ведення воєн, привели візантійців до повного зубожіння, тож після смерті Юстиніана народ зітхнув із полегшенням. Постраждало населення й від жахливої епідемії чуми 541–542 рр., яку в народі прозвали «юстиніановою». Вона забрала майже половину населення Візантії. Могутність держави, досягнута за правління Юстиніана, була нетривкою, а відновлення кордонів Римської імперії виявилось штучним.

3. Візантія в VII–XI ст. Іконобóрство

На рубежі VI–VII ст. Візантія швидко втратила частину своїх володінь як на Заході, так і на Сході.

На середину VII ст. територія Візантії скоротилася вдвічі порівняно з епохою Юстиніана. Тепер вона дедалі більше набувала вигляду середньовічної держави. Замість римського титулу «імператор» починає вживатися грецький — «*василéвс*». Офіційною державною мовою стала грецька. Зменшилася кількість міст, у всіх сферах життєдіяльності країни спостерігався занепад.

Певна стабілізація візантійської держави відбулася за правління перших василевсів Ісаврійської династії. Її засновник Лев III Ісáвр урятував імперію від натиску арабів, які в 717 р. взяли в облогу Константинополь. Арабський флот з 1800 бойових кораблів увійшов у Босфор. Завдяки невтомній енергії Лева III та мужності захисників міста напад арабів було відбито, а їхній флот спалено «грецьким вогнем».

У VII ст. серед візантійського духовенства почало ширитися вчення, прихильники якого виступали проти шанування ікон і святих мощей. Це вчення відкрито підтримав Лев III. У 726 р. він указом звелів повсюдно замінити розп'яття на звичайний хрест, згодом наказав забилити образи всіх святих, передусім Діви Марії. Так у Візантії розгорівся тривалий конфлікт, відомий як *іконобóрство*.

Найвірогідніше, виступ імператора проти шанування священних зображень був пов'язаний із збагаченням монастирів. Ажте, незважаючи на глибоку повагу візантійців до ченців та священнослужителів, кричуща розкіш монастирів викликала невдоволення в суспільстві, а ікони символізували це багатство.

Урочистий вихід Теодори. Мозаїка з церкви Сан-Вітале в Равенні. VI ст.

- Які символи імператорської влади має Теодора?

Уперше візантійці використали «грецький вогонь» у 70-х рр. VII ст. Це була метална запалювальна суміш, яку виготовляли з нафти, смоли, селітри та сірки. Її винайшов візантійський учений Каллінік. За допомогою спеціальних труб що суміш викидали на ворожі судна або облогові механізми, перетворюючи їх на попіл. Урятуватися не можна було навіть уплав, бо суміш горіла й на воді. Грізна зброя неодноразово приносила візантійцям перемогу. Секрет її виготовлення суворо оберігався.

«Грецький вогонь».
Мініатюра. XIII ст.

Поміркуйте,
чи узгоджені два
зображення винаходу:
словесне й живописне.

Протистояння між іконоборцями та іконошанувальниками тривало понад 100 років і охопило всі верстви населення. Воно супроводжувалося нищенням ікон, катуваннями, стратами, вигнаннями іконошанувальників, а головне — конфіскацією церковних і монастирських угідь. Нарешті у 843 р. іконошанувальники одержали перемогу. Культ ікон було відновлено, а іконоборців відлучено від церкви. Однак ця внутрішня боротьба спричинила послаблення Візантії.

Вагомі зрушення в житті Візантійської імперії спостерігаються в період панування **Македонської династії** (середина IX — середина XI ст.), який часто називають «золотим віком» візантійської державності. У цей час формується розкішний етикет візантійського двору та строгий церемоніал прийому іноземних послів.

Виняткова роль у зміцненні міжнародного становища Візантійської держави належить імператорові **Василеві II (976–1025)**. Упродовж тривалого часу він вів війну

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

X ст. Розповідь Ліутпранда, посла італійського короля Беренгара, про придворний церемоніал у палаці василевса

У Константинополі до імператорського палацу безпосередньо прилягає зала дивовижної пишноти і краси, яку греки називали Магнавра, або Золота палата... Перед імператорським тронном стояло дерево з позолоченого заліза і на його гілках сиділи найрізноманітніші птахи, теж із позолоченого заліза, і кожен птах щось виспівував. Сам трон було сконструйовано так, що він то видавався низьким, то здіймався високо вгору. З обох боків трон стерegli велетенські леви з позолоченого металу чи дерева, що били хвостами по підлозі й ревіли, роззявляючи пащі й ворущачи язиками...

У тій залі два євнухи підвели мене до імператора. Коли я ввійшов, леви заревли, а птахи заспівали... Коли я втретє простерся перед тронном і підвів голову, то побачив імператора, що спершу сидів трохи вище від мене, уже майже під самою стелею зали і вбраного в інші шати. Як вони це зробили, я не знаю...

1. Що вразило італійського посла понад усе під час імператорського прийому? 2. Що підтверджує високий рівень розвитку техніки? 3. Для чого влаштовувався такий пишний церемоніал? 4. Як посол мав вітати імператора? Чому?

з болгарами. Вирішальну перемогу над ними василевс отримав у 1014 р. Візантіяці оточили армію болгарського царя. Значна частина болгарського війська загинула, а ще більша — потрапила в полон. Василій II наказав осліпити майже 14 тис. полонених. Тільки кожному сотому було залишено одне око. Ці поодинокі поводирі мали провести своїх незрячих товаришів до болгарського царя. За цей бузувірський вчинок Василій II отримав прізвисько Болгаробоець.

Чудотворна ікона Божої Матері «Нікопея» — покровителька Константинополя

Зусиллями Василя II до Візантії було повернуто увесь Балканський півострів, частину Сирії, Месопотамії, Малої Азії і Закавказзя. За його правління Візантія знову стала могутньою державою в Східному Середземномор'ї.

Із середини IX ст. починається піднесення візантійських міст, що сприяло розвитку ремесел. Центром виготовлення предметів розкоші, головним посередником у торгівлі між Азією та Європою був Константинополь. Могутні стіни, розкішні палаци, церкви й монастирі, арки та статуї, повна кораблів гавань «Золотий Ріг», різномовний строкатий натопв — усе це надавало Константинополю особливої привабливості, передусім для іноземних гостей із багатьох країн середньовічного світу. А вже поруч із палацами знатних осіб на вузьких, позбавлених сонця вуличках, із непрохідною багнюкою чи їдкою курявою, тулилися халупки бідняків. Ніде не було так багато шовку й золота, воїнів і священників, вельмож і сановників, як у візантійській столиці, але ж ніде не було й такої кількості злидарів, калік і злодіїв.

4. Візантія у XII–XV ст.

Зовнішньополітичні невдачі посилили внутрішні смуту в Візантійській імперії. У ході боротьби за владу перемогла військова аристократія, яка звела на трон **Олексія I Комнина (1081–1118)**. Він став засновником династії **Комнінів**, яка керувала державою до 1185 р. Правління Комнінів було блискучим періодом в історії Візантії.

ІСТОРИЧНА ІКАВІНКА

На відміну від правителів Західної Європи у візантійському імператорові його піддані вбачали володаря з необмеженою владою, священну особу. Ці уявлення підтримувалися досить складним церемоналіом. Перед появою василевса треба було впасти долілиць, у його присутності не дозволялося сидіти. У 1096 р. ватажки хрестоносців не тільки відмовилися виконувати ці вимоги, але один із них, граф Роберт Паризький, на очах у всіх усівся на трон Олексія Комнина. Коли його попросили встати, роз'яснивши, що піддані не можуть сидіти поруч із василевсом, а тим більше — на його троні, Роберт відповів: «Що за дикунство! Один сидить, коли довкола нього стоїть стільки славних воїнів».

Олексій I Комнин зумів вивести імперію з тяжкої кризи, перемогти бунтівних вельмож і небезпечних зовнішніх ворогів. Для боротьби з турками-сельджуками Олексій Комнин звернувся до європейських правителів із листом по допомогу, що стало приводом для початку Першого хрестового походу. Василевс добився від ватажків хрестоносців васальної присяги за ті землі, які вони здобудуть, і навіть передачі частини з них Візантії.

На початку XIII ст. у Візантії посилилася династична боротьба. Це стало приводом до втручання в її внутрішні справи рицарів під час Четвертого хрестового походу. У квітні 1204 р. хрестоносці ввірвалися в Константинополь і спустошили його.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. Із хроніки Жоффруа де Вільлардуена «Завоювання Константинополя»

У цю ніч... хтось підпалив квартал, що відділяв нас від греків. І місто почало страшенно горіти: і горіло всю цю ніч аж до вечора наступного дня. Це була третя пожежа в Константинополі з часів прибуття франків, і при цьому згоріло будинків більше, як їх було на той час у трьох найбільших містах Франції.

...Інші (крім тих, які були зайняті захопленням палаців) розбрелися містом і збирали здобич; цієї здобичі було так багато, що ніхто не міг визначити кількості знайденого золота, срібла, глеків, каштовностей, оксамиту, шовкової тканини, хутра та інших речей...

Кожен обирав для себе будинок, який тільки бажав, і таких будинків вистачало всім.

Захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р.

- Чи узгоджуються дії рицарів з метою хрестових походів?

ТЮРБАН

(з *турец.* — тканина з кропиви) — головний убір у вигляді полотнища, яким обгортають голову.

МАНУСКРІПТ

(з *латин.* manus — «рука» і scribere — «пишу») — рукопис на папірусі, пергаменті, папері, написаний від початку до кінця однією людиною. Робота над створенням манускриптів тривала

134 роками.

Візантійська імперія на деякий час припинила своє існування. На її території утворилася Латинська імперія хрестоносців із центром у Константинополі, а також кілька візантійських державок, найсильнішою серед яких була Нікейська імперія. У 1261 р. нікейському імператорові Михаїлові VIII Палеологу пощастило повернути Константинополь і відновити Візантійську імперію. Але вона вже ніколи не піднімалася до вершин колишньої слави та могутності. Тим часом дедалі сильнішим ставав натиск турків.

Візантійці почали пошуки союзників. Частина знаті шукала союзу та допомоги на Заході. За це вона була

навіть прийняттям католицтва. Інша частина була переконана в релігійній віротерпимості і вважала, що ліпше вже терпіти **турбан** султана, аніж шапку кардинала.

У **1453 р.** молодий та енергійний турецький султан Мегмед II Завойовник зібрав величезне військо й виступив проти Константинополя. Місто було взято в облогу, але воно героїчно боронилося. І ось **29 травня 1453 р.** турки штурмом взяли візантійську столицю. Більшість захисників Константинополя загинула. Турки вчинили в місті жахливий погром.

Того ж дня Мегмед II проголосив Константинополь султанською столицею і цим змусив вояків припинити розбій. У вогні пожеж загинули дивовижні пам'ятки мистецтва й цінні **манускрипти**. Храм Святої Софії було збережено, але перетворено на головну султанську мечеть. Константинополь було перейменовано на Істамбул (Стамбул), який став столицею Османської імперії.

*Султан Мегмед II.
Миніатюра. XV ст.*

5. Візантійське суспільство, державне управління

За своїм складом візантійське суспільство було надзвичайно строкатим: аристократи, чиновники, інтелігенція, духовенство, купецтво, ремісники, селяни і раби.

Аристократи виконували певні суспільні обов'язки в поєднанні з приємним відпочинком. Розумовою працею займалися службовці державних і церковних установ, тобто чиновництво. Середнє й вище чиновництво жило не так з державної платні, як за рахунок хабарів і крадіжок. Вищі й середні чиновники отримували від василевсів дарунки та різні привілеї. Викладачі, студенти, науковці, цілителі, астрологи тощо становили меншість.

Головним джерелом існування духовенства були прибутки з церковних земель, майстерень і крамниць, а також пожертви та плата мирян за культові послуги. Кожне село подвірною виплачувало спеціальний податок грошима, зерном, борошном, худобою, вином і домашньою птицею.

Візантійське купецтво багатіло завдяки посередницькій торгівлі. Центрами обміну були ярмарки, що влаштовувалися у святкові дні в містах, великих селах і біля стін найбільших монастирів. Тут можна було придбати найрізноманітніші товари. Особливо славилися ярмарки, що відбувалися в Константинополі, Фессалоніці, Трапезунді та інших містах. Сюди з'їжджалися купці з Русі, Італії, Іспанії, Єгипту.

Основну масу продукції, що надходила на ринок, виготовляли ремісники. У кожного з них була невелика майстерня, у якій працював сам господар-майстер і двоє-троє помічників. Така ремісничая майстерня одночасно була й крамницею. Торгівці й ремісники об'єднувалися в корпорації. Належність до корпорації була не повинністю, а привілеєм. Ремеслом можна було займатися і поза корпорацією. Але тоді ремісники перебували в дуже важких умовах: із них збиралося підвищене мито, вони не мали права продавати свої вироби доти, поки не будуть продані товари корпорацій.

В імперії на розвиток ремесел і торгівлі впливали загальна зневага й негативне ставлення, що культивувалися в середовищі знаті щодо цих видів діяльності. Імператор Теофіл (829–846) дуже розгнівався, коли довідався, що його дружина є власницею вантажного корабля, має прибутки від торгівлі і покриває ганьбою василевса як «жалогідного торгаша». І корабель було спалено разом із товарами.

Основними годувальниками суспільства були селяни. Вони жили в селах невеликими общинами, де всі мали рівні права й виплачували податки за користування землею та виконували різноманітні повинності на користь держави.

У Візантії були також раби, якими ставали переможені іноземці.

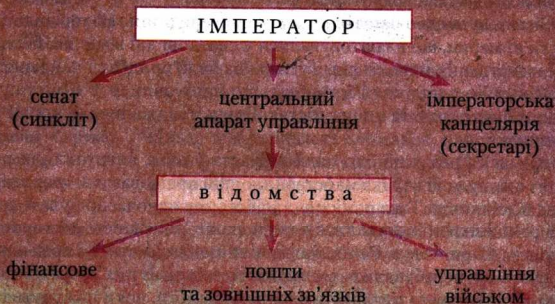
Верховна влада у Візантійській імперії належала василевсові, який був оточений почестями й розкошами. Проте утриматися на троні у Візантії було нелегко: більшість імператорів втратила владу через змови та заклоти. Якщо змовники перемогли, то їх не судили. За 1122 роки існування імперії в ній змінилося 90 василевсів, тобто тривалість правління кожного з них у середньому становила 12–13 років.

Іноді імператор скликав сенат (синкліт), який складався з вищих світських і духовних сановників. Членів синкліту було тисячі, але збиралися тільки найголовніші, які жили в столиці.

Для виконання військових або цивільних обов'язків імператор призначав довіреного йому чиновника, якому присвоював почесний титул. Кожному носієві титулу, крім зарплатні, надавалася руга — певна щорічна сума грошей і парадний одяг. Титули не успадковувалися.

Центральний апарат управління у Візантії складався з кількох відомств — логофесій, або секретів. Серед них найголовнішими були фінансове відомство, відомство пошти та зовнішніх зв'язків і відомство управління військом. На чолі

Державне управління у Візантії

кожної логофесії (секрету) знаходився логофет, який мав у своєму підпорядкуванні багато підлеглих. В імператорській канцелярії невтомно трудилися секретарі. Міське управління Константинополя очолював сановник, який називався *epárx* Працю сановників і чиновників оплачували за рахунок податків.

Із VII ст. всю територію Візантійської імперії було поділено на військові округи — фέми. У них поселили воїнів, які отримали ділянки землі за службу у війську. У мирний час вони обробляли землю, а на випадок війни вирушали в похід зі своєю зброєю та кіньми. Фемами управляли воєначальники фемних військ — стратиги, згодом цивільна влада у фемах була передана преторам (суддям).

Візантійський державний апарат страждав від багатьох хвороб, притаманних бюрократії, і перш за все — від корупції й хабарництва.

6. Візантійська культура

За багатовіковий період свого існування візантійці створили яскраву й різноманітну культуру, яка стала своєрідним містком між Античністю та Середньовіччям. Цьому сприяла система освіти в країні.

Діти починали вчитися в 6–9-літньому віці. Упродовж двох-трьох років вони навчалися читати за церковними книгами, передусім за Святим Письмом, а також

**ЖИТТЯ, ЖИТІЙНА
ЛІТЕРАТУРА —
розповіді про
духовних і світських
осіб, канонізованих
християнською церквою.**

*У скрипторії Константинополя.
Мініатюра. XII ст.*

ознайомлювалися з азами лічби та грецької граматики. Школи були як державними, так і приватними. Діти продовжували навчання в середніх школах, переважно в Константинополі. Із вищих шкіл найвідомішою була Магнавська, відкрита в IX ст. зусиллями видатного вченого Лева Математика. Її так назвали, бо вона знаходилася в залі Магнавра в імператорському палаці. Однак Магнавська школа проіснувала всього кілька років. Тож університету як такого у Візантії більше не було.

До будь-якої освіти, знання і науки візантійці ставилися з надзвичайною повагою, хоча й сприймали науку дещо інакше, ніж сучасники. Усі науки об'єднувалися під загальною назвою філософія. Сюди зараховували богослов'я, математику, природознавство, етику, політику, правознавство, граматику, риторику, логіку, астрономію, музику.

Розвиток природничих наук, а також математики й астрономії, був підпорядкований потребам практичного життя: ремесла, мореплавства, торгівлі, 131

Храм Святої Софії в Стамбулі — шедевр мистецтва Візантії

Інтер'єр храму з ісламськими символами

військової справи, сільського господарства. Значних успіхів досягли візантіїці і в галузі медицини. Потреби медицини, а також ремісничого виробництва стимулювали розвиток хімії, про успіхи якої свідчило, зокрема, винайдення візантіїцями «грецького вогню».

У Візантії з усіх наук найбільшого розквіту досягла історія. Найвизначнішим візантіїським істориком вважається *Проконій Кесарійський*, який жив у VI ст. і був учасником багатьох воєн і походів у період правління імператора Юстиніана. Він прославляв імператора, його перемоги у війнах і масштабне будівництво. Але у віднайденій пізніше праці «Таємна історія» Проконій викривав жадливі вчинки Юстиніана, його дружини Теодори та найближчого оточення.

У XI–XII ст. до видатних візантіїських істориків належали *Михайл Пселл*, *Анна Комніна*, *Нікіта Хоніят* та ін.

У візантіїській літературі були поширені світські жанри, що продовжували традиції античної культурної спадщини, і церковні, що спиралися на християнське вчення. Найпопулярнішим жанром церковної літератури були «житія святих». Для цих творів характерний детальний опис різних фактів із життя святих і мучеників, а також побуту середньовічної Візантії.

Найзначнішою архітектурною пам'яткою Візантії став храм Святої Софії (Премудрості Божої) в Константинополі. Його споруджували протягом **532–537 рр.** за наказом імператора Юстиніана. Будівельними роботами керували два видатні архітектори — Ісидор із Мілета та Анфімій із Трал. Храм увінчує величезний купол діаметром понад 30 м. Сорок вікон, прорізаних в основі купола і в стінах, наповнюють храм Святої Софії світлом. У середині він вражає незвичайною пишністю й багатством. Храм оздоблений найкращими сортами мармуру, сріблом, золотом, слоновою кісткою, коштовним камінням. Сучасникам, враженим красою храму Святої Софії, здавалося, ніби цей «дивний витвір... збудований не на камінні, а спущений на золотому ланцюгові з висоти небес».

Велике визнання здобув візантіїський живопис, передусім *фресками*, *мозаїками* та *іконами*. Фрески (розписи на стінах) та мозаїки (зображення, викладені із різнокольорових камінців чи скла) здебільшого прикрашали церковні храми.

ікони — живописне зображення на дерев'яних дошках ліків Христа, Діви Марії та інших святих можна було побачити не лише в церквах і монастирях, але й в оселях візантійців.

Юстиніан (527–565), василевс, синкліт, «Кодекс Юстиніана», іконоборство, фреска, мозаїка, ікона, стратиг.

1. Покажіть на карті, які території входили до складу Візантійської імперії.
2. Скільки часу існувала Візантійська імперія?
3. Що об'єднує дати 1204 р. і 1453 р.?

4. Коли Київська Русь підтримувала активні дипломатичні відносини з Візантійською імперією? Хто тоді був князем?
5. Встановіть відповідність між особою та подією, із нею пов'язаною:

1. Ромеї	А) Юстиніан
2. Кодекс законів	Б) Прокопій Кесарійський
3. Ісидор та Анфимій	В) Храм Святої Софії
4. Таємна історія	Г) Самоназва мешканців Візантії

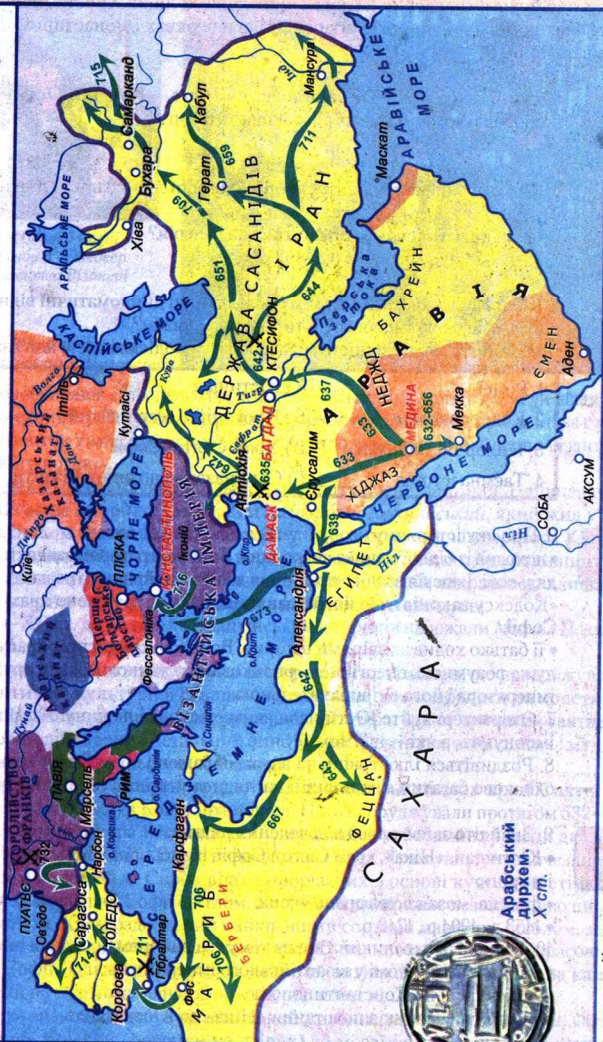

6. Про яку історичну особу йдеться в поданих описах:
 - походив із бідної селянської родини. Став імператором завдяки своєму дядькові. Імперія за його правління досягла найвищого розквіту. Автор «Кодексу законів». За його правління було споруджено храм Святої Софії;
 - її батько ходив за звірами в цирку. Вона була рідкісною красунею та дуже розумною, енергійною, ризикованою жінкою. Стала дружиною імператора і його співправителькою.
7. Охарактеризуйте Юстиніана як імператора і людину. Які риси вам імпонують, а які — ні? Чому?
8. Роздивіться ілюстрації, на яких зображено храм Святої Софії. Чи однаково багатим є зовнішній вигляд і внутрішнє убранство храму?

9. Знайдіть зайве слово в наведених рядках:
 - Юстиніан, «Ніка», храм Святої Софії, іконоборці, «Кодекс», «Таємна історія»;
 - фреска, мозаїка, акварель, ікона;
 - 1453 р., 1204 р., 1240 р.
10. Напишіть невеликий твір на тему (за вибором):
 - «Посли на прийомі у візантійського імператора»;
 - «Експерсія по Константинополю»;
 - «Вимоги учасників повстання «Ніка» до Юстиніана».

АРАБСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ В VII — IX СТ. УТВОРЕННЯ ХАЛІФАТУ

1. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Схизма

а) церковний розкол;

2. Інквізиція

б) церемонія введення васала у володіння феодам;

3. Хрестові походи

в) судовий і каральний орган католицької церкви, створений для боротьби з ерессю, переслідування противників папської влади тощо;

4. Інвеститура

г) походи рицарів для захисту християнства й відвоювання Гробу Господнього.

2. За картою визначіть природні та кліматичні умови Аравійського півострова. Які моря омивають півострів?

3. Як вплинули на заняття населення природні умови?

4. Знайдіть на карті міста Мекку та Медину.

1. Аравійський півострів і його населення

Великий півострів Аравія, площа якого становить 3 млн кв. км, із давніх-давен був заселений арабами. Основна територія Аравії складається з пустель, напівпустель і сухих степів. Тож тільки невеликі ділянки землі придатні для обробітку. Природні умови зумовили поділ Аравії на кілька областей, а її населення – на осілих землеробів і кочовиків-скотарів.

Найрозвиненішою була південно-західна область – Ємен (щаслива Аравія). Тут ще в I тис. до н. е. обробляли землю, будували міста, вирощували ячмінь, виноград, фруктові дерева, фінікові пальми. Ємен славився також виробництвом зброї, обробкою шкіри, видобуванням золота. Він був посередником у торгівлі країн Середземномор'я з Індією та Ефіопією.

Значну територію в центрі Аравійського півострова займало слабо зрошене плоскогір'я *Неджд*. Тут проживали кочовики-скотарі, яких називали *бедуїнами* (степовиками). Вони випасали в степах стада верблюдів, отари овець і кіз.

Уздовж Червоного моря простягалася довга смуга півострова Хіджаз (кордон). Землеробством тут можна було займатися лише в окремих оазах. Через Хіджаз проходив караванний шлях з Ємена в Сирію. На цьому шляху виникло кілька міст: Мекка, Ясриб, Таїф. Найбільшою була Мекка, населення якої займалося торгівлею. Багаті жителі міста скуповували чужоземні товари й споряджали каравани, відправляючи їх двічі на рік у Сирію та Ємен. Торговий караван нерідко налічував до 300 верблюдів.

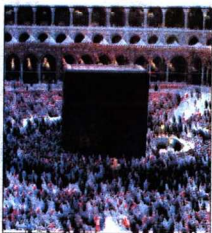

Аравійський караван у Мекку. Мініатюра. XIII ст.

обмінювали продукти скотарства на виробі миських ремісників і продукти землеробства. Під час ярмарку в Мецці та її околицях проголошувався мир, заборонялися сварки та збройні сутички. У середині V ст. Мекку завоювало кочове плем'я курейшитів, яке стало правити в цьому місті. Із курейшитів складалася рада старійшин, а єдиного правителя Мекка не мала.

2. Доісламські вірування арабів

Арабські племена тривалий час залишалися прихильниками поганської віри і поклонялися багатьом богам. Для них священними були природні й витесані кам'яні брили та стовпи (бетілі), що вважалися місцем проживання богів або самими богами. У південній і південно-західній частині півострова було чимало християн та іудеїв.

Кааба. Сучасне фото

Головною арабською святинею вважався храм *Кааба* (з араб. — куб), що знаходився в центрі Мекки. Це була кам'яна будівля кубічної форми. У північну стіну храму був вмурований великий Чорний Камінь. Походження каменю загадкове. Одні вважають, що це метеорит, а інші переконані, що його винесла з підземних надр вулканічна лава. За переказом, Чорний Камінь був переданий ангелом або Адаму, або Аврааму, спільному праотцеві арабів і євреїв. Цьому каменеві поклонялося багато осілих і кочових племен. Щоб заохотити якомога більше людей відвідувати ярмарки в Мецці, навколо Кааби були розставлені ідоли всіх (понад 300) племінних божків.

3. Мухаммед і виникнення ісламу

У V–VI ст. серед населення Аравії спостерігається прагнення подолати племінну роздробленість і створити єдину арабську державу. Воно знайшло своє вираження в проповіді поклоніння одному Богу. У різних районах Аравії почали з'являтися проповідники однієї віри. У Мецці таким проповідником став **Мухаммед**, який тут народився в сім'ї курейшитів близько **570 р.** Його батьки займалися торгівлею, але рано померли. Сироту взяли на виховання родичі. Проте вже підлітком Мухаммед сам заробляв на себе як погонич верблюдів. Можливо, він ходив із караванами до Сирії та плавав на торгових кораблях Червоним морем.

Невдовзі розумний юнак привертає увагу Хадіджі, вдови багатого купця, яка доручає йому вести її торгові справи. Через п'ять років, очевидно, переконавшись у його надійності, Хадіджа пропонує Мухаммедові одружитися з нею. Ця пропозиція була надзвичайно вигідною для молодого чоловіка, що не мав на той час необхідних коштів для ведення серйозних справ. Ігноруючи суспільну думку, адже женихові було 25, а нареченій — 40 років, 595 р. вони одружуються. Відповідно до свого нового статусу, Мухаммед посідає належне місце в торгових колах Мекки, веде спокійне, неквапливе життя.

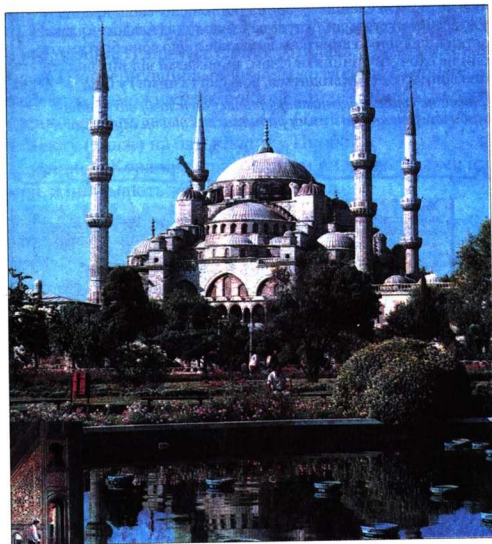
Із молодих літ Мухаммед був схильним до роздумів. Він полюбляв усамітнюватися, молився і притримувався посту, розмірковуючи над сенсом життя. В одну з таких, наповнених роздумами, ночей 610 р. перед Мухаммедом постав архангел Джебраїл (у християн — архангел Гавриїл) і повідомив, що Бог (Аллах) обрав його своїм Пророком (посланцем). Сумніваючись у істинності свого призначення, Мухаммед вирішив усе розповісти Хадіджі. Мудра жінка розвіяла його сумніви і разом зі своїм двоюрідним братом Варакою першими увірували в божественну сутність Мухаммеда. Саме Варака, нібито, вимовив слова: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — Пророк його».

Тоді Мухаммед отримав нові одкровення, які вразили його до глибини душі. Він повірив у свою пророчу місію. Згодом навколо Мухаммеда почали збиратися прихильники. Мухаммед закликав зректися поганських богів і прийняти повну покору Аллахові. Звідси й походить назва нової релігії — **ісла́м**, тобто «покірність». Прийнята в Європі назва **мусульманство** походить від арабського слова «муслим», що означає «покірний Богові».

Сміливі проповіді Мухаммеда та його заклики прийняти нову віру викликали невдоволення знаті, яка отримувала чималі гроші від паломництва в Каабі. Ситуація була настільки напруженою і небезпечною, що **622 р.** Мухаммедові з родиною та одновірцями довелося тікати з Мекки в сусіднє торгове місто Ясриб.

*Мухаммед ремонтує Каабу.
Мініатюра. XIV ст.*

Мечеть у Медині

*Блакитна мечеть
у Стамбулі.
Сучасне фото*

Сучасна Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам (Священної) поруч із джерелом Земзем. Це кубічна кам'яна споруда без вікон, заввишки майже 10 м і завширшки близько 8 м із плоским дахом. Зовнішні стіни Кааби покриті чорною парчею, на якій вишито пророцтва Мухаммеда. Підлога Кааби викладена мармуром, жодних меблів у ній немає. У східному кутку стіни вмуровано Чорний Камінь у срібній оправі. За переказами мусульман, цей камінь є «зіницею Аллаха». Паломники йшли до нього, щоб довідатися про свою долю після смерті. Через Чорний Камінь грішники бачили пекельні тортури, а праведники — розкішне райське життя.

Ця подія — *хіджра* (з *араб.* — «переселення») — вважається в ісламі початком нової ери, початком мусульманського літочислення.

У Ясрибі Мухаммед проповідував дуже успішно. Жителі Ясриба вирішили дати своєму місту нову назву — Медина (місто Пророка). Саме тут Мухаммед відкрив

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

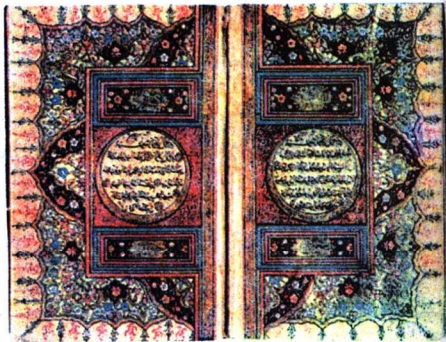
VIII ст. Із «Життя посланця Божого» арабського письменника й богослова Ібн-Ісхака

Зейд, вирушаючи в дорогу, отримав від Мухаммеда такі настанови: вимагай від ворогів, щоб вони прийняли іслам і, або переселилися до Медини, — у такому випадку вони матимуть право й обов'язки переселенців, — або залишилися у своїй країні і, у такому разі, вони, подібно до арабів-мусульман, будуть перебувати під владою Аллаха, але не отримуватимуть частки в здобичі, за винятком випадків, якщо вони братимуть участь у поході. Якщо вони не схочуть прийняти іслам, то вимагай від них сплати поголовного податку. Якщо вони й на це не згодяться, вступай (з ними) у бій.

1. Чим відрізнялося економічне становище нововернутих до ісламу від арабів-мусульман? 2. Які способи навернення до ісламу радив застосувати Мухаммед?

МЕЧЕТЬ

(від *араб.* — місце поклоніння) — релігійна споруда в мусульман, у якій відбуваються богослужіння й виголошуються проповіді.

Обкладинка священної книги мусульман — Корану

перший мусульманський храм — мечеть, запровадив порядок мусульманського богослужіння. Згодом він став правителем Медини і почав війну з Меккою. У 630 р. Мухаммед підійшов із військом під стіни Мекки і, не зустрівши опору, вступив у місто переможцем. Він сім разів обійшов Каабу, двічі поклонився і наказав викинути ідолів усіх божків, які прикрашали храм. Із того часу Кааба стала святилищем мусульман. Іслам переміг.

Із підкоренням Мекки Мухаммед став утверджувати нову віру в усій Аравії. Це поклало початок об'єднанню аравійських міст і кочових племен у єдину державу. Але 632 р. Мухаммед занедужав і пішов із життя. Його могила в Медині, поряд із Каабою, стала другою великою святиною мусульман і місцем паломництва.

Недовзі після смерті Мухаммеда його учні та однодумці по пам'яті записали пророцтва й одкровення свого вчителя. Ці записи стали основою священної книги мусульман — **Корану** (від *араб.* «ал-куран» — читання вголос напам'ять). Він поділяється на окремі частини — сурі. Доповненням до Корану є **Сўна** — збірник висловлювань Мухаммеда.

Згідно з Кораном, Мухаммед є останнім Пророком з-поміж цілої плеяди Господніх посланців, про яких мовиться в Старому Завіті та Біблії. До Мухаммеда такими пророками були Адам, Ной, Авраам, Мойсей та Ісус Христос. Послання Мухаммеда містять знання попередників і нові одкровення, а тому, на думку його послідовників, лише вони є істинними. Мухаммед не відкидав іудаїзм та християнство, однак стверджував, що прихильники цих релігій так і не зрозуміли глибини даного їм одкровення. Тому він вважав їх «невірними», а мусульман — «правовірними». Обов'язок мусульман — поширювати іслам, мужньо проповідувати його засади й навіть брати участь у джихаді (газаваті) — священній війні з «невірними».

Нова релігія Мухаммеда приписувала кожному мусульманинові дотримувати п'яти правил: 1) вірити в єдиного Аллаха; 2) п'ять разів на день проказувати молитву (намаз), повернувшись обличчям до Мекки; 3) тримати місяць посту (рамадан), під час якого не можна їсти, поки не заїде сонце; 4) творити милостиню і сплачувати спеціальний податок на користь бідних; 5) хоч раз у житті здійснити паломництво в Мекку (хадж) на батьківщину Пророка.

Згідно з Кораном, правовірним не дозволяється їсти свинину, грати в азартні ігри, жінки мають закривати обличчя.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VII ст. Із Корану

Не в тому благочестя, щоб вам звертати свої обличчя на схід і на захід, а благочестивий той, хто повірив у Аллаха, в останній день, у янголів, у писання, у пророків, і дав їм майно, незважаючи на любов до багатства, близьким, і сиротам, і біднякам, і подорожнім, і жебракам, і рабам...

А коли закінчаться місяці заборони, то бийте багатобожників, де їх знайдете, захоплюйте їх, беріть у облогу, влаштовуйте засідку проти них у всякому прихованому місці! Якщо вони навернулися, і помолилися, і очистилися, то звільніть їм дорогу: адже Аллах всепрощаючий, милосердний!

1. Про які правила йдеться в уривку? 2. Як, згідно з Кораном, потрібно ставитися до іновірців? 3. Чи обов'язково воювати з невірними?

Зі смертю Мухаммеда постало питання про його наступника. Оскільки, згідно з вченням ісламу, після Мухаммеда не могло бути інших пророків, то новий керівник мусульманської общини й арабської держави отримав титул **халіф**, що означає «заступник Пророка». Перші халіфи обиралися із соратників і родичів Мухаммеда. Таких виборних правителів було чотири: Абу Бекр, Омар, Осман та Алі. Вони правили один за одним у період з 632 до 661 р.

З-поміж них найпомітніший слід в історії арабів залишив другий халіф **Омар (634–644)**. Він об'єднав під своєю владою всю Аравію і взявся проводити активну загарбницьку політику за межами півострова. Араби відвоювали від Ірану значну частину його західних земель аж до Закавказзя, а від Візантії — Палестину, Сирію, Лівію, Єгипет.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Кутець у пустелі. Мініатюра. XIII ст.

Щоб навести лад у завойованих візантійських областях, Омар приїхав у Палестину в плащі з грубої тканини на звичайному верблюді. До зношеного сидла було причеплено дерев'яне горнятко й мішечок з кількома черствими ячмінними коржиками та в'яленими фініками. Суворий халіф наказав припинити гру на музичних інструментах, з якими вийшли зустрічати його місцеві жителі. На арабських воєначальників, які прибули до нього, він подивився суворо і з презирством: на них був коштовний шовковий та парчевий одяг. «Подумайте про те, що вас чекає після смерті!» — дорікнув Омар і жбурнув на розкішний одяг зняковілих воєначальників жменю пилу.

Завоювавши Єгипет, халіф Омар наказав знищити славнозвісну Александрійську бібліотеку. Як свідчить переказ, він сказав: «Усе, що в стародавніх книгах відповідає Корану, у ньому є, а те, що не відповідає, — мусульманам не потрібне».

Отже, перші халіфи завершили об'єднання Аравії й заклали основи велетенської імперії — Арабського халіфату.

5. Халіфат за Омейядів і Аббасидів

У другій половині VII ст. внаслідок чвар між прихильниками халіфа Алі, зятя Мухаммеда, та представниками сильного мекканського роду Омейядів в ісламі відбувся розкол. У 661 р. халіф Алі був убитий. Престол захопив виходець із роду Омейядів, намісник Сирії — *Муавія*. Він став засновником нової династії **Омейядів**. Муавія переніс столицю халіфату з Мекки в Дамаск, головне місто Сирії. Халіфат Омейядів проіснував близько 90 років (661–750). За цей час він суттєво розширив свої володіння. На середину VIII ст. під його владою опинилися землі в Азії, Африці та Європі з населенням 70–80 млн чоловік. Омейяди стали набирати на державну

службу переважно арабів. Усе діловодство тепер велося арабською мовою. Омейяди почали карбувати власну монету.

Однак вони не зуміли припинити міжплеменні чвари. У 750 р. воєначальник Абул-Аббас позбавив Омейядів трону й заснував нову династію — **Аббасидів**. Столицею халіфату стало славне місто Багдад («Богом даний»). Воно засноване 762 р. за правління халіфа Мансура. Нині це столиця Іраку.

Халіфат Аббасидів був особливо сильним у VIII–IX ст. Деякі халіфи того періоду були настільки визначними особистостями, що їхні імена стали легендарними навіть у Західній Європі. Так, халіф *Гарун ар-Рашид* (786–809) здобув популярність як надзвичайно обдарований правитель, дуже багата людина; він став одним із героїв казок збірки «Тисяча й одна ніч». За правління Аббасидів запроваджується давньосхідний палацовий ритуал. Раніше доступний для спілкування чи не з кожним мусульманином, тепер халіф відділив себе від підданих великим палацом та охороною. Поруч із халіфом знаходився візир — перший міністр і глава судової системи.

Аббасиди не проводили активної завойовницької політики. Тому мир і безпека, що на деякий час установилися в халіфаті, зумовили його економічний розквіт.

Завдяки зрошувальній системі великих успіхів досягло землеробство. Високими були врожаї рису, бавовни, цукрової тростини. Араби стали приділяти значну увагу садівництву й квітникарству. Із трояндових пелюсток виготовляли особливу речовину для виробництва парфумів. Крім того, араби розводили рідкісні породи коней та овець.

У халіфаті існувало багато великих міст, у яких зосереджувалися торгівля і ремесла. Повсюди славилися персидські килими, ювелірні прикраси, зброя із знаменитої дамаської криці. У деяких містах халіфату проживали сотні тисяч жителів. Великим і розкішним містом була столиця держави — Багдад.

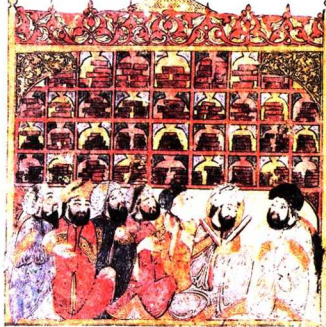
Проте наприкінці IX ст. влада Аббасидів почала занепадати. Вони втрачають деякі території, що раніше входили до складу халіфату: Іспанію, Марокко, Закавказзя, Середню Азію, Вірменію, Єгипет. У 945 р. Багдадом заволоділо іранське військо. Із цього часу халіфи були позбавлені світської влади й зберегли за собою лише повноваження вищої духовної особи над усіма мусульманами як намісники Пророка. Так Аббасиди протрималися ще понад три століття. У 1258 р. монголи захопили Багдад і вбили останнього халіфа з династії Аббасидів. Арабська держава перестала існувати. Однак іслам зберігся та розвинувся на значній території колишнього халіфату. З'являється поняття «арабський світ».

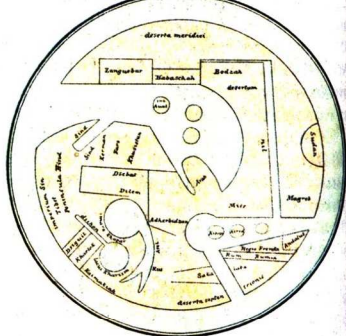
Арабська золота монета
динар. VII–VIII ст.

6. Культура арабського світу

Культуру країн, які входили до складу халіфату, переважно називають арабською. Це не зовсім правильно, бо вона включала також культуру сирійців, єгиптян, іранців, народів Середньої Азії. Однак мовою цієї культури була арабська, а об'єднуючим елементом — іслам. До того ж араби використовували культуру й

Сирійська бібліотека. XIII ст.

Карта всесвіту
Абу Ісхака аль Фарсі аль Істахрі. 950 р.

практичні надбання підкорених народів, які часто знаходилися значно вище за них у господарському й культурному розвитку. На основі цього різномірного й оригінального сплаву араби створили своєрідну і багату культуру.

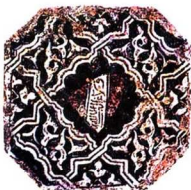
Найбільшого розквіту арабська культура досягла у VIII–XII ст. У цей час було записано багато текстів доісламської арабської усної поезії. Нова арабська поезія продовжувала зберігати старі традиції: опіувала військову звитягу, кохання, радість життя. Визначною пам'яткою ірано-арабського епосу є героїчна поема *Фірдоусі «Шахнамé» («Книга царів»)*. Головні прозові жанри: повчальні та пригодницькі оповідання, казки. Першою пам'яткою арабської писемності став Коран, написаний римованою прозою. У XIII ст. створено першу редакцію знаменитої збірки казок «Тисяча й одна ніч».

МУЛЛА

(від *араб. mulla* — пан, володар) — в ісламі нижчий сан служителя релігійного культу. Часто виконував також функції вчителя та судді.

Бурхливо розвивалася й система освіти. Її основу становили *медресі* (релігійні навчальні заклади), де можна було здобути середню та вищу освіту. Разом із Кораном і мусульманським богослов'ям тут також вивчалися точні й природничі науки. У великих містах початкову освіту давали приватні вчителі. У селах і дрібних містечках цю функцію виконував місцевий *мулла*.

Араби зробили значний внесок у розвиток науки. Про їхнє ставлення до науки свідчать такі прислів'я: «Чорнило вченого повинно цінуватися подібно до крові мученика», «Той не помирає, хто віддає життя науці». Місцями концентрації освіти, науки й культури були ісламські бібліотеки, наповнені різножанровою літературою: від фахової до художньої. У країнах Арабського халіфату книги були відносно недорогими.

Східний орнамент.
Середина XIV ст.

Альгамбра. «Левиний двір»

• Які схожі деталі використані архітекторами обох споруд?

При бібліотеках активно трудилися переписувачі. Особливо цінувалися ті, які мали хист писати вишукано. Їх називали *каліграфі*. Тексти наносилися на папірус, пергамент чи папір. Виробництво паперу було запроваджено у VIII ст. Мусульмани виробили систему різних почерків, залежно від думки, яку мав донести текст. Символічні написи виводилися також на стінах мечетей, на посуді, зброї тощо. Рівень оволодіння красою письма вважався показником освіченості й духовної досконалості особи. Як святиня й коштовність у мусульманському світі цінувалася рукописна книга, прикрашена орнаментом і оригінальними мініатюрами.

Араби досягли найдивовижніших результатів у математиці, медицині, астрономії, географії. Арабські вчені створили алгебру (від *араб.* аль джабр — «порядок», «упорядкування») і вдосконалили індійську цифрову систему, запровадивши використання нуля. І хоча сучасні цифри зародилися в Індії, у Європі вони стали відомі через посередництво арабів, тому й називаються арабськими.

Вражають також успіхи арабів у галузі медицини та астрономії. Арабські підручники з медицини були досить популярними в країнах Західної Європи. Світилом середньовічної медицини вважають **Ібн-Сіну** (бл. 980–1037), уродженця невеликого поселення поблизу Бухари. Європейці називали його **Авіценною**. Головна праця Ібн-Сіни «Медичний канон» у латинському

Мечеть у Кордові. VIII ст.

Альгамбра — фортеця-палац, споруджена арабськими емірами в XIII–XIV ст. біля Гранади. Займає площу 3,5 кв. км.

Численні дворики, зали, галереї, павільйони, вежі розташовані біля двох дворів: «двору мирт» і «левиного двору».

Катля з Альгамбри. Середина XIV ст.

перекладі була настільною книгою лікарів середньовічної Європи майже до XVI ст.

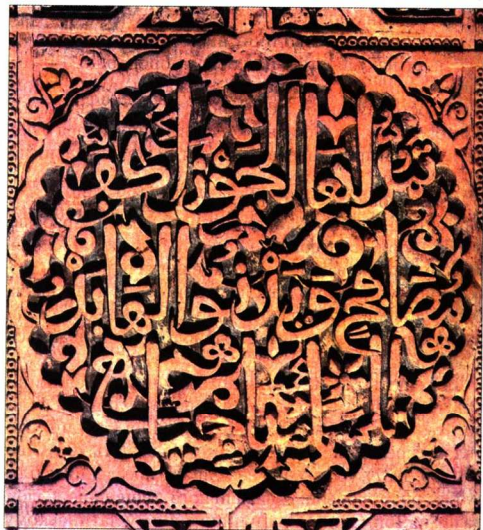
У багатьох містах халіфату існували обсерваторії. У IX ст. в Багдаді було створено «Дім мудрості», у якому розмістилися бібліотека та колегія перекладачів. Тут перекладали на арабську мову наукові тексти з філософії, математики, медицини, астрономії давньогрецьких, іранських та індійських учених. Цікаво, що у XII–XIII ст. твори античних учених Архімеда, Птоломея, Гіппократа, Платона, Арістотеля європейці відтворювали не з оригіналів, а з арабських перекладів.

Тогочасне арабське мистецтво було представлене насамперед архітектурою. Араби зводили монументальні споруди: мечеті, палаци, лазні. Мечеть була головною спорудою міста. Вона складається з двох частин: широкого двору з колодязем для ритуальних дійств і молитовної зали. Двір оточувався галереями на стовпах або колонах. Із боку, зверненого до Мекки, до двору прилягала простора молитовна зала, розділена декількома рядами колон. У спеціальній ніші в стіні зберігався Коран. Зовнішній вигляд мечеті доповнював **мінарет** — висока вежа, з якої мусульман закликали до молитви. Мистецьки довершеним витвором є мечеть у Кордові, що знаходиться на території сучасної Іспанії.

У іспанському місті Гранаді зберігся розкішний середньовічний палац Альгамбра (з *араб.* — червоний). Про походження його назви оповідає давня легенда, згідно з якою будівельники зводили палац безперервно, вдень і вночі, розпалюючи величезні вогнища, полум'я від яких відбивалося на його стінах. Він був збудований у XIII–XIV ст. і є окрасою мусульманської архітектури. Правителі Гранаді намагалися надати Альгамбрі справжньої східної розкоші, засліпити її блиском увесь світ.

Авіценна з учнями.
Мініатюра. XIV ст.

Декор зали Двох сестер
у Альгамбрі.
Деталі поеми Ібн Зумрука.
XIV ст.

Палац оточений зеленню садів, з-поміж яких виблискують струменями фонтани і грають сонячними променями прозорі басейни. На території Альгамбри знаходиться чимало внутрішніх двориків для відпочинку, а також для гостей і послів. Особливо вражає витонченістю Левиний двір. У його центрі розташований фонтан, оточений 12 мармуровими левами. Згідно з легендою, 12 левів тримали на собі трон царя Соломона. Розповідають, що коли до Гранади підійшла іспанська королівська армія, 16-літній правитель, глянувши на Альгамбру з віддаленого гірського перевалу, розплакався. Йому було боляче споглядати, як над палацом піднімається прапор християнського короля. Гіркоти додали й слова матері: «Ти оплакуєш, як жінка, те, що не зміг захистити як воїн».

Кааба, Мухаммед (бл. 570–632), іслам (мусульманство), мечеть, Коран, халіф, Арабський халіфат, Омейяди, Аббасиди, мулла, медресе.

1. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Іслам	а) війна за віру;
2. Коран	б) мусульманський храм;
3. Мечеть	в) одна з трьох світових релігій, в основі якої — культ Аллаха;
4. Джихад	г) титул феодального правителя, що об'єднував світську владу з духовною;
5. Халіф	д) головна священна книга мусульман.

2. Порівняйте мусульманські та християнські моральні чесноти.
 3. Чи можна назвати халіфа Омара вандалом? Чому?
 4. Що спільного й відмінного в правлінні династій Омейядів і Аббасидів?
 5. У Стародавній Греції проголошували мир на час проведення Олімпійських ігор, в арабів — на час проведення мекканського ярмарку. Про що це свідчить?

6. У Корані сказано: «Жінка — це верблюд, який має перенести чоловіка через пустелю його життя». Прокоментуйте цей вислів.
 7. Мухаммед стверджував: «Кожна людина народжується муслимом і тільки батьки роблять його іудеєм, християнином або поганцем». Як ви розумієте цей вислів?
 8. Опишіть одну з архітектурних пам'яток (на вибір) арабської культури.

ЄВРОПА В ІХ–ХІ СТ. ПОХОДИ НОРМАНІВ

Вікінг

1. За картою визначте природні й кліматичні умови Скандинавського півострова.
2. Які моря омивають півострів?
3. Як природні умови впливають на зайнятість населення?

1. Нормани

Скандинавський півострів завдовжки майже 2000 км — найбільший у Європі. Здавня його заселяли північні германські племена, яких у Західній Європі називали норманами, тобто «людьми Півночі». З-поміж них виокремилися данці, шведи та норвеги, які згодом утворили свої держави.

Більшу частину Скандинавського півострова займали ліси та гори. Земля була малоприсадною для землеробства, тому в житті скандинавів велике значення мало море, а їхніми головними заняттями були мореплавство, рибальство, скотарство та мисливство.

Мореплавство було відоме жителям Скандинавського півострова з давніх-давен. Вони добре вивчили морські шляхи та вправно пересувалися вздовж берегів вузькими й звивистими затоками — фіордами. Нормани були чудовими суднобудівниками, а їхні кораблі на той час вважалися найкращими. Із VIII ст. скандинави будували вже вітрильні багатовесельні кораблі, довжина яких сягала 20 і більше метрів, а ширина — від 4 до 5 метрів. Такі судна вмщували до 150 осіб. У разі потреби їх можна було перенести на руках. Корма й ніс корабля мали загострену форму, тому для зміни курсу досить було тільки переставити весла. Корабель мав вітрило чотирикутної форми, яке часто фарбували в червоний колір.

Самі нормани з гордістю називали свої кораблі «кіньми моря». Ніс корабля прикрашали вирізьбленою з дерева головою дракона або змія. За тогочасними віруваннями, це надавало кораблю магічної сили, боронило його від злих духів і відлякувало ворогів. Коли нормани приставали до берега й витягували корабель на сушу, то голову звіра знімали, щоб не розгнівати місцевих богів. Жителі Півночі давали кораблям імена («Дракон», «Великий змій»), дорожили ними й берегли їх.

Ніс корабля
норманів. 850 р.

Скандинавське судно IX–X ст.
Малюнок невідомого автора.
XIV ст.

чи за обриси землі.

На світанку епохи Середньовіччя нормани жили племенами, кожне з яких очолював *ярл*, або *конунг*. Це був військовий вождь, який мав добре озброєну дружину, і кожен воїн давав йому клятву вірності.

Наприкінці VIII ст. в Скандинавії налічувалося не більше 2 млн жителів. Однак із початку IX ст. населення починає зростати. Цей приріст, а також пов'язана з ним нестача засобів до існування, спонукали скандинавів здійснювати набіги на сусідні землі. Із насиджених місць їх гнала також жадоба пізнання і пригод. Такі походи організовували та очолювали вихідці зі знатних родин. Так, у VIII ст. з'явилося чимало «берегових вождів», які були безземельними, але мали хоробрі серця. Навесні вони лаштували кораблі та зброю, набирали загін відважних воїнів і вирушали в далеке плавання. Часто перед відплиттям догори підкидали спис і за напрямком його падіння визначали шлях майбутнього походу.

2. Походи вікінгів

Напади скандинавів тривали з перервами, починаючи з кінця VIII до другої половини XI ст. У Франції «північні люди» були відомі під ім'ям норманів, в Англії їх називали данцями, у Візантії — варангами, на Русі — варягами. У самій Скандинавії воїнів, які здійснювали походи в інші країни, іменували *вікінгами*. Слово «вікінг» походить від давньоскандинавського слова «вік», що означає «затока», «бухта», тобто місце, де базувалися учасники походів.

У 793 р. вікінги на своїх кораблях пристали до східного узбережжя Англії, грабували і спалили тамтешній монастир. Так почався майже трьохсотрічний період походів норманів, який увійшов у історію Північної Європи під назвою «*епоха вікінгів*». Як правило, вікінги здійснювали свої набіги влітку. Уночі або вранці вони запливали в гирла річок, а потім проникали вглиб країни.

Побачивши кораблі з головами драконів і зміїв на носі, що неслися під червоними або смугастими вітрилами, перелякані жителі прибережних територій тікали й ховалися в найближчих лісах із домашнім скарбом і худобою. Ті, які не встигли цього зробити, гинули або ж ставали полоненими. Разом із награбованим добром їх вантажили на судна й везли в Скандинавію. Усе, що не могли забрати із собою, вікінги знищували: худобу вбивали, оселі спалювали.

З-поміж вікінгів найбільшою жорстокістю в бою відзначалися воїни-звірі, так звані *берсерки*. Це слово в перекладі означає «подібний до ведмеда». Крім воїнів-ведмедів, були також воїни-вовки. Можливо, це різні назви тих самих воїнів — багато берсерків мали прізвисько Вовк або Ведмідь. Під час атаки вони ніби перетворювалися в хижаків. Берсерки відмовлялися від захисного спорядження й оборонної зброї. Стародавні перекази розповідають, як воїни йшли в бій без кольчуг, охоплені божевіллям, неначе скажені пси й вовки. Вважають, що берсерки жували отруйні гриби — мухомори, і це викликало в них якусь гіпнотичну одержимість. Багато хто вірив, що берсерки володіють чаклунською

Вікінг перед битвою.
Шахова фігурка. XII ст.

сильно і тому були невразливі. Різноманітні джерела стверджують, що воїна-звіра не могли вбити в бою.

Спроби чинити опір вікінгам спочатку були безуспішними. Приголомшені жителі країн, на які постійно нападали вікінги, тривалий час залишалися беззахисними перед цією загрозою і вбачали в ній Божу кару за гріхи. Підтвердженням страху європейців перед людьми з Півночі стала молитва, що вперше пролунала 888 року і була введена в усі церковні та монастирські богослужіння: «...і від лютої норманів вбережи нас, Господи!»

Із другої половини IX ст. набіги норманів набувають нових форм. Вікінги стають дедалі більш незалежними від своїх поселень у Скандинавії і не повертаються туди на зимівлю. Натомість вони починають споруджувати укріплення в прибережних районах Англії та Франції і використовувати їх як бази для довготриваліших грабницьких походів і захоплення земель.

Один із опорних пунктів норманів знаходився в гірській Сени. Саме звідти данські вікінги періодично нападали й плюндрували безборонні міста Північної Франції та навіть чотири рази брали в облогу Париж. Своїми набігами скандинави тероризували населення Німеччини, Іспанії та Італії.

Європейські правителі були змушені збирати зі своїх підданих та виплачувати норманам у якості відступного чималі суми грошей. Цей вид податку став називатися «данські гроші». Інколи при сплаті данини з ватажками вікінгів укладалася угода, згідно з якою вони нібито зобов'язувалися надавати населенню допомогу при обороні від інших скандинавських нападників. Однак усі ці заходи були безрезультатними й набіги тривали.

На початку X ст. вікінги захопили частину території Північної Франції. Верховодив ними ярл Родлон. У 911 р. французький король Карл III Простакуватий в обмін на мир віддав йому ці землі в ленне володіння. Так виникло фактично незалежне герцогство Нормандія.

*Вікінги. Шахові фігурки.
XII–XIV ст.*

• Чи передав автор
войовничий дух вікінгів?

Сцени із життя скандинавів XI ст.

Норманські війни. XI ст.

- Яку зброю мали нормани?

Проте походи вікінгів мали не лише завойовницький характер. Норвезькі вікінги відкрили й колонізували Ісландію («країна льоду») і Гренландію («зелена земля»). На рубежі X–XI ст. Лейф Щасливий досяг берегів Північної Америки і дав їй назву «Вінланд» («країна винограду»). Однак там норманам не вдалося закріпитися, тому шлях в Америку було надовго забуто. Тільки через 500 років для європейців Америку ще раз відкрив Христофор Колумб.

Вікінги здійснювали свої походи також у Східну Європу. У цьому напрямку переважно діяли шведи, відомі на Русі як варяги. Вони брали участь у торгово-грабіжницьких походах до Білого моря і Північної Балтики, доходили до Волги і спускалися до берегів Каспійського моря. Тут шведи торгували з арабськими купцями. Дніпром вони запливали в Чорне море і добиралися до Константинополя. Це був шлях «із варя у греки», який згадується в давньоруських літописах.

На початку XI ст. напади вікінгів пішли на спад, а в другій половині століття припинилися.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Наслідком варязьких походів стали тісні політичні, торгові й культурні зв'язки давньої Скандинавії з Київською Руссю. Ярослав Мудрий та інші руські князі охоче надавали притулок вигнаним зі своєї батьківщини скандинавським королям і принцам. У Новгороді наприкінці X ст. жив норвезький король-вікінг Улав Трюгтвасон. У Києві знайшов гостинний прихисток хреститель Норвегії Улав II Святий (правив до 1028 р.). На Русі виріс також його син і спадкоємець Магнус Добрий. При дворі князя Ярослава деякий час жив і норвезький король-вікінг Гаральд Суворий. Він навіть одружився з донькою Ярослава Мудрого — Єлизаветою. Після смерті Гаральда Єлизавета Ярославна вдруге вийшла заміж. На цей раз її обранцем став данський король Свен Естрідсен. Сам Ярослав Мудрий був одружений з Інгігердою, донькою шведського короля Улава Скотконунга. Згодом внук Ярослава Мудрого, великий київський князь Мстислав I Володимирович, узяв за жінку шведську принцесу.

3. Виникнення скандинавських держав

Основу економічного й політичного життя Скандинавії в добу вікінгів становили вільні люди — *бонди*. Вони мали власне господарство, користувалися правом носити зброю та звертатися в судові органи. Це були землероби, скотарі, мисливці й рибалки. Усі вони вважалися рівними між собою, але часто їхні права залежали від давності роду та кількості землі чи худоби, якою володіли. Землю не можна було продати або купити. Вона переходила в спадок від батька до старшого сина. Інші сини були змушені самі подбати про себе, що й призводило до загарбницьких походів. Більшість вільного населення Скандинавії жило відокремленими хуторами чи невеликими селами.

До вільних людей у скандинавському суспільстві належали також торговці й ремісники. Серед ремісників особливо шанували ковалів, столярів і теслярів, бо вони створювали найнеобхідніші речі для норманів — зброю і кораблі. Загарбницькі походи сприяли зростанню могутності знаті, яка зосереджувала у своїх руках землю, худобу, торгівлю та рабів. Рабами ставали полонені, а також колишні вільні люди, позбавлені своїх прав через борги або злочини.

Усі життєвоважливі питання населення Скандинавії вирішувало на зборах, які називалися *тинг*. Вони відбувалися 1–2 рази на місяць і збиралися на них передусім звичайні господарі-бонди.

В епоху вікінгів у Скандинавії окреслюються ознаки державної влади й утворюються три королівства — Данія, Норвегія та Швеція. Держава на землях данів утвердилася за правління короля *Гаральда Синьозубого* (940–986). На початку XI ст. в основному було завершено об'єднання Норвегії. Остаточне оформлення Швеції в єдину державу припало на період правління короля *Улава Скотконунга* (995–1022).

У завойованій вікінгами Ісландії знать зуміла зберегти свою незалежність. Саме з-поміж родової знаті обиралися старійшини — *годи*, які водночас були жрецькими та суддями. Верховним органом правління в Ісландії були народні збори — *альтинг*, де приймалися закони й вершився суд. Зборами керував «законопромовець» — всеісландський старійшина, який обирався на три роки.

4. Духовний світ північноєвропейських народів

Релігією скандинавів було язичництво. Усе починалося зі звичайного обожнювання явищ природи. Поступово створилася багата міфологія, складена з історій про вайовничих героїчних богів, які жили в *Асгарді* — скандинавському Олімпі.

В Асгарді володарювали три головні боги — *Один*, *Тор* і *Фрейр*. Із-поміж них верховним богом був Один — бог війни та мудрості. Він був однооким, бо віддав друге око в заклад, щоб набратися мудрості і знань. Скандинавські народи уявляли, що Один проноситься над світом на восьминогому коні з вірними супутниками-воронами — *Думкою* і *Пам'яттю*. Ці ворони щоднини облітали світ і сповіщали йому про все, що побачили й почули. Дружиною Одина була богиня-красуня *Фрігт*, яка славилася своїм милосердям. Вона піклувалася про здоров'я дорослих і дітей, була покровителькою шлюбів, утіленням родючості.

Тор — бог грому й блискавки — був сином Одина й пересувався небом на колісниці, у яку було запряжено двох цапів. Він обороняв світ людей від велетів, злих духів, різних чудовиськ, а також від голоду й холоду.

Кам'яна голова Тора. IX ст.

Кам'яна голова Фрейра. IX ст.

Рунічне письмо. VIII ст.

Його зображували кремезним рудоборидом чоловіком із бойовим молотом, що нібито викресує блискавку.

Фрейр був богом достатку й родючості. Його сестра Фрейя, богиня краси, очолювала армію войовничих амазонок — *валькірій*. Саме їх Один відсилав на землю для того, щоб довідатися про мужність і силу воїнів-вікінгів. Вважалося, що після закінчення битви саме валькірії супроводжували загиблих у бою героїв до Вальгалли — розкішного палацу Одина, де на них чекало вічне блаженство.

Крім головних, у скандинавів були й інші боги, а також ельфи, добрі та злі духи тощо. Особливо цікавими

є легенди про потворних маленьких тролів, які оберігали заховані в скелях або під землею скарби.

За однією з легенд, саме з підземного царства бог Один приніс *ру́ни* — оригінальні знаки-символи, специфічні літери, які стали основою писемності скандинавських народів. Деякі літери нагадували латинські, а інші мали таку форму, яка дозволяла легко вирізати їх на дереві чи кістці. Рунічні тексти викарбовували також на спеціальних каменях і використовували в релігійних церемоніях. Час від часу рунічними написами прикрашали вироби з дорогоцінних металів. Перші шість літер рунічної писемності утворювали слово *футарк*, тобто те, що в українців називається абеткою. Повністю скандинавський футарк складався з 16 рун. Із поширенням християнства його було витіснено латинським алфавітом.

Релігійні ритуали стали важливим елементом повсякденного життя північноєвропейських народів. Місця, у яких вони поклонялися богам, вважалися священними. Як правило, це відбувалося під відкритим небом — у гаю чи на узгір'ї, на галявині чи біля скелі, на луці чи біля потічка. Мали скандинави також святилища — освячені храми. Проте вони не збереглися до наших днів, бо внаслідок християнізації були повністю знищені.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Із праці монаха Одда «Сага про Улава Трюгватона» про християнізацію Норвегії

Конунг Улав вирушив зі своїм військом у Трандхейм... і наказав скликати народ на тинг. Після відкриття тингу слово взяв конунг і став вимагати, щоб народ прийняв християнство. Від імені бондів говорив Скегті Залізний... «Ми хочемо, конунг, щоб ти здійснив жертвоприношення, як це робили конунги до тебе». Після його промови люди схвально загомоніли... Тоді конунг сказав, що він хоче поїхати в храм і подивитися на їхні звичаї, коли вони здійснюватимуть жертвоприношення...

І ось конунг Улав іде до храму... Коли конунг прийшов туди, він побачив зображення Тора, прикрашене золотом і сріблом. Конунг Улав підняв позолочену палицю... і вдарив по Торіві так, що статуя упала з підвищення. Після цього вбігли люди конунга і зіштовхнули з підвищення решту богів. Поки конунг перебував у храмі, ззовні, перед дверима, що ведуть до храму, було вбито Скегті Залізного... Це зробили люди конунга.

Коли конунг прийшов до народу, він запропонував бондам вибирати одне з двох: або вони повинні прийняти християнство, або повинні битися з ним... Було вирішено підкоритися конунгові і прийняти те, чого він вимагав...

1. Чому норвеги прийняли християнство? 2. Пригадайте, як відбувалося охрещення русичів у 988 р.

Навернення народів Скандинавії до християнської віри розпочалося на зламі X–XI ст. Цей процес тривав майже два століття. Активною діяльністю щодо впровадження християнства займалися місіонери. Знесилена жорстокістю вікінгів, християнська Європа сподівалася, що нова віра якось умиротворить і покладе край безкочним загарбницьким походам. Скандинави приймали християнство дуже важко. Навіть повернувшись до Христа, вони тривалий час продовжували таємно поклонятися язичницьким богам.

Довгі зимові вечори скандинави проводили біля домашнього вогнища, слухаючи цікаві оповіді про походи й битви, про богів і героїв. Ці розповіді століттями передавалися від покоління до покоління і називалися *сагами*. У XII–XIII ст. ісландські монахи записали саги на пергаменті, врятувавши їх від забуття. Яскравим зразком поетичного та прозового мистецтва є міфологічний скандинавський епос «Едда». Поезії складала й *скальди* («піднесені»). Спочатку скальди були співцями у військових дружинах конунгів, а згодом стали професійними придворними поетами. За переказами, поетичним хистом їх наділив бог Один і призначив їм покровителя бога Брагі — чудового співця й оповідача. У творах скальди прославляли королів і героїв.

5. Скандинавські країни у XII–XV ст.

Починаючи з XII ст., населення Північної Європи швидко збільшувалося. Із припиненням походів вікінгів головним джерелом прибутків знаті стає сільське господарство, тому вона починає активно привласнювати землю. Частина вільних селян опинилася в поземельній залежності. Селянам землю роздавали в тимчасове користування, за що потрібно було сплачувати оброк продуктами. Проте багато селян все-таки зберегли за собою право власності на землю. Вони були зобов'язані сплачувати податки на користь держави.

Першість серед країн Скандинавії належала Данії. У данського короля було більше підданих, ніж у шведського і норвезького, разом узятих. Переваги Данії були також у тому, що вона володіла великими земельними угіддями, протоками, які з'єднували Атлантику, Північне й Балтійське моря. Досить швидко в Данії зростали міста. Так, **1167 р.** було засновано Копенгаген — майбутню столицю країни. Із другої половини XII ст. важливою опорою данського короля стає рицарське військо.

У міру зміцнення королівської влади кожна з трьох північних держав вдавалася до загарбницької зовнішньої політики. У XII ст. Данія спрямувала свої завойовницькі війни проти балтійських і поморських слов'ян, проводячи їх під гаслом хрестових походів. Слов'ян було

Рунічний камінь
Гаральда Синьозубого.
Розр'яття. X ст.

Могильний камінь
із зображенням сцен із
життя вікінгів. VIII ст.

Таллінн —
столиця Естонії.
Сучасне фото

• Які деталі
зображення
нагадують
про середньовічне
минуле міста?

підкорено, насильно похрещено й обкладено даниною. На початку XIII ст. Данія завойовала Північну Естонію.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

У 1219 р. естонці скорилися данському королеві Вальдемарові Переможному, який хотів їх охрестити. Та як настала ніч, естонці рушили на данський табір, убили єпископа й погнали хрестоносців до моря. За легендою, доля битви змінилася тільки тоді, коли з небес упала червона короґва з білим хрестом і пролунав голос, закликаючи данців зібратись навколо неї. Вальдемар одержав перемогу і заснував місто Таллінн («Данський замок»), а червону тканину з білим хрестом данці прийняли за свій національний прапор. Нині Таллінн є столицею Естонії.

Швеція підкорила частину Фінляндії, владу норвезьких королів визнали Гренландія та Ісландія.

Із середини XIV ст. в країнах Скандинавії посилився вплив німецької Ганзи. Особливу небезпеку засилля ганзейського купецтва становило для Данії. Спроба данського короля Вальдемара IV (1340–1375) скинути торгове панування Ганзи призвела до війни, що закінчилася поразкою Данії.

Для захисту від натиску Ганзи та північнонімецьких князів три скандинавські країни вирішили об'єднатися. У 1397 р. Данія, Норвегія і Швеція уклали **Кальмарську унію**. Свою назву вона отримала від шведського міста Кальмар, де була підписана. Натхненницею унії виступила данська королева *Маргарета*, донька Вальдемара IV. Згідно з умовами унії, на всі три країни поширювалася влада одного короля, але в кожній із держав зберігалися свої закони та установи. Першістю об'єднанні належала Данії, а всю повноту влади перебрала на себе королева Маргарета, королем став її родич Ерік Померанський. Проте вже наприкінці XV ст. Швеція та Норвегія розпочали активну боротьбу за розрив унії та власну незалежність.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1397 р. Із договору про унію Данії, Швеції й Норвегії

[1] Передусім, віднині вказані три королівства повинні мати одного короля, а саме короля Еріка, упродовж його життя. Потім ці три королівства навічно повинні мати одного короля, і не більше, над усіма трьома королівствами, щоб ті, якщо на це буде воля Господня, ніколи більше не розділялися. Потім, після смерті цього короля, над усіма трьома королівствами має бути вибрано і проголошено одного короля і не більше, і жодне королівство не сміє проголошувати короля без повної згоди і схвалення всіх трьох королівств...

[2] І всі три королівства мають жити в любові і злагоді, так, щоб одне не відходило від іншого через якісь непорозуміння або чвари. Однак якщо в одному з королівств розпочнеться війна, будь-який напад іноземців, то це буде стосуватися всіх трьох; кожне має допомогти іншому з усією відданістю і всіма силами, таким чином, щоб королівство залишалося у власному законі і праві.

1. Поясніть, що таке унія. 2. Що було спільного для трьох держав? 3. Якою була процедура проголошення короля? 4. Що свідчить про збереження ознак суверенітету (незалежності) у трьох державах?

Нормани, вікінги, тинг, альтинг, Один, Тор, Фрейр, руни, саги, Кальмарська унія (1397).

1. Як називали мешканців Скандинавії в різних країнах?
2. Покажіть на карті напрямки походів вікінгів, нововідкриті землі.
3. Князь Олег прибув до Києва річковим шляхом. Як називався цей шлях? Що він з'єднував?
4. Як вплинула Скандинавія на розвиток Англії, Київської Русі?
5. Яку державу було створено внаслідок підписання Кальмарської унії? У чому полягає особливість монархічної влади? Що зберігали держави створеної унії?

6. Заповніть таблицю:

Скандинавські боги	Боги Стародавньої Греції	Слов'янські боги
Один	Зевс	
Тор		
Фрейр		
Фрігт		Лада

7. Уявіть себе вікінгом, який повертається з походу. Ви захопили багато полонених і длитимете здобич. Кого б із військовополонених ви хотіли залишити собі? Про що доцільно спитати в полоненого?

**АНГЛІЯ та ФРАНЦІЯ
в XII ст.**

Середньовічний герб Англії

Середньовічний герб Франції

**АНГЛІЯ та ФРАНЦІЯ
в XIII — на початку XIV ст.**

§ 13. Франція

1. Поясніть походження назви династії Каролінгів.
2. Пригадайте, що називається *доменом*.
3. Поясніть, що таке *ересь*.
4. На які стани поділялося середньовічне суспільство?

1. Посилення королівської влади

У 987 р. після смерті короля Людовіка V Ледачого припинилося правління династії Каролінгів. Правителі герцогств і графств обрали нового короля. Ним став представник роду Робертинів — граф **Гуго Капет**. Прізвисько він отримав від назви чернечого капету, який носив як світський абат монастиря св. Мартина. Гуго став родоначальником нової королівської династії **Капетингів** (987–1328).

Проте в ті часи наявність королівського титулу не свідчила про справжню силу та владу. Гуго Капет володарював тільки у своєму спадковому домені, що простягався вузькою смугою з півночі на південь і включав міста Париж та Орлеан. Наприкінці X ст. ці землі дедалі частіше починають називати **Францією**.

Проголошення
Гуго Капета королем.
Художник Ж. Алокс. XIX ст.

ІСТОРИЧНА ІНТЕРЕСНА І КАВАНКА

За правління третього представника династії Капетингів короля Генріха I (1031–1060) трапилася подія, що становить для нас особливий інтерес. Наприкінці 40-х років XI ст. Генріх I відправив до великого київського князя Ярослава Мудрого посольство з проханням видати за нього заміж доньку Анну. Прибувши до Франції, Анна написала батькові: «До якої жадливої країни ти мене віддав. Тут звичаї потворні, житла похмурі, церкви жадливі». Генріх I одружився з Анною Ярославною і вона стала королевою Франції. У шлюбі Анна народила трьох синів. Проте стати французьким королем судилося тільки старшому — Філіппові. У 1059 р., ледве Філіппові минуло 7 літ, як Генріх його коронував і проголосив співправителем. Приблизно через рік після коронації сина Генріх I помер, залишивши опіку над Філіппом його матері Анні Ярославні. До нашого часу збереглися її власноручні підписи на французьких документах.

Саме за правління **Філіппа I** (1060–1108) поступово починає посилюватися королівська влада. Король вів уперту боротьбу з феодалами, замки яких межували з його володіннями. Син і наступник Філіппа I, внук Анни Ярославни, король **Людівік VI Товстий** поклав край свавіллям феодалів на землях свого домену, зруйнувавши їхні замки.

Значний крок в об'єднанні Франції був зроблений за правління Людовіка VII. Завдяки шлюбу з Альєнорою, єдиною спадкоємицею герцогства Аквітанія, Людовік VII

АКВІТАНІЯ — велика територія на південному заході Франції, розташована між Піренеями і річкою Луарою. Із XIII ст. називається Гієнь. Південна частина Аквітанії, що складала окреме герцогство, називалася Васконія. Звідси її пізніша назва Гасконь.

Король Людовік IX зі своєю сім'єю вирушає в хрестовий похід. Мініатюра. XIV ст.

приєднав цю велику й багату область до своїх володінь. Шлюб, однак, виявився нетривалим. Після розлучення Альєнора вийшла заміж за **Генріха Плантагенета**, який у 1154 р. став англійським королем. Усі його французькі володіння, що простягалися від Ла-Маншу до Піреней, перейшли до Англії. Капетинги втратили вихід до моря, який вдалося відвоювати **Філіппу II Августу (1180–1223)**. Територіальні приєднання Філіппа II збільшили королівський домен майже в 4 рази. Однак Аквітанія залишилася в руках Плантагенетів.

У зв'язку з розширенням домену королівська влада мала упорядкувати органи загальнодержавного управління. Верховним органом управління стала **Королівська рада**. Це була постійна установа, до якої входили наближені до короля феодалі і знавці законів. Із Королівської ради виокремився **Паризький парламент** і фінансове відомство — **Рахункова палата**. У минуле поступово відходила васальна служба й запроваджувалася державна.

У сфері внутрішнього управління найважливіші реформи були проведені зусиллями французького короля **Людовіка IX Святого (1226–1270)**. Так його звали за глибоку віру в християнські ідеали та прагнення втілювати їх у життя. Передусім король рішуче заборонив міжусобні війни у своєму домені. Королівський суд, центральним органом якого був Паризький парламент, став загальнодержавною установою. Часто король особисто вислуховував скаржників, які шукали справедливості.

Людовік IX виступив організатором Сьомого й Восьмого хрестових походів. Під час Восьмого він і помер від епідемії чуми.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. 3 «Історії Людовіка IX Святого» хроніста Жана де Жуанвіля

Не раз улітку після меси король, обіпершись об дуб, сидів у Венс... тому лісі (поблизу Парижа) і наказував присісти біля нього всім, хто бажав поговорити з ним віч-на-віч, а не посередництвом прево (королівського чиновника). І тоді він питав: «Чи є тут хто-небудь зі скаргою?» І ті, у кого вона була, піднімалися. І тоді він кликав радників і казав одному з них: «Викладіть мені суть справи».

І коли він бачив, що можна щось виправити... то втручався у справу сам. Я бачив якось улітку, як він шов до паризького саду, одягнений у сорочку з камлота, камзол без рукавів, шарф з чорної тафти, обвитий довкола шиї, акуратно причесаний, у шапочці з білим павиним пером на голові, для того, щоб вершити суд.

1. Які риси короля найбільше приваблювали Жана де Жуанвіля? 2. Які добрі справи, на думку хроніста, вершив король?

Поступово утверджувалася віра у священне походження королівської влади. Людовік IX почав видавати загальнодержавні закони і запровадив єдину монетну систему. Сучасники вважали правління Людовіка IX земним втіленням біблійних ідеалів справедливості й миру, «золотою добою» спокою та добробуту. Тому король ще за життя став святою людиною в очах своїх підданих. Упродовж його тривалого правління Франція перетворилася на велику європейську країну.

*Людовік IX Святий
приймає скарги.
Мініатюра. XIV ст.*

2. Правління Філіппа IV Красивого

Королівська влада зміцнювалася і за правління **Філіппа IV Красивого (1285–1314)**. Він прагнув розширити свої володіння. Перший шлюб Філіпп IV узяв із Жанною, королевою Наварри і графинєю де Шампань, у такий спосіб приєднавши ці території до Франції. Головною ж метою Філіппа було захопити Гієнь і Гасконь, які все ще належали Англії, а також підпорядкувати своїй владі велике графство Фландрію.

Війська Філіппа IV вторглися у Фландрію, але 1302 р. ополчення фландрських ремісників і селян завдало неочікуваної поразки рицарському війську французького короля в битві під Куртрé. За свідченням сучасників, вцілілі французькі рицарі не могли навіть їсти від пережитого страху. Півтисячі позолочених острогів, знятих із взуття вбитих рицарів, на знак перемоги розвісили в місцевому соборі, а тому ця сутичка отримала назву «битва острогів». Французи були змушені покинути Фландрію. Проте згодом Філіпп IV зумів встановити владу над Фландрією завдяки шлюбу з Марією Брабантською і приєднати до свого домену кілька її міст.

Війна з містами Фландрії спонукала Філіппа IV до проведення реформ. Так, було розширено повноваження королівського суду і Паризького парламенту, закладено основи державної податкової системи. Реформування зазнала також армія: феодалне ополчення було замінено найманим військом, бо Філіпп IV прагнув створити вірну армію із суворю дисципліною.

Однак реформи та постійні війни з васалами потребували дедалі більших коштів. Тому Філіпп IV постійно шукав нові способи отримання грошей, проявляючи при цьому велику винахідливість. Він вдавався до «псування» монети, яке через зменшення в ній вмісту коштовного металу призводило до знецінення грошей. За це Філіпп IV отримав у народі прізвисько «король-фальшивомонетник». Філіпп IV також позичав гроші в італійських банкірів, брав податок із священників, конфіскував майно євреїв-лихварів.

*Філіпп IV Красивий.
Портрет художника
Базара. XIX ст.*

Король заборонив вивозити з королівства до Риму кошти, зібрані як церковна десятина. Це викликало протест у папи Боніфація VIII. Між Філіппом IV і папою розгорівся відкритий конфлікт. Щоб заручитися широкою підтримкою своїх підданих у протистоянні з Римським Папою, Філіпп IV у 1302 р. скликав збори представників трьох станів — духовенства, дворянства і жителів міст. Так у Франції виник орган станового представництва — *Генеральні штати*.

Генеральні штати

Духовенство

архієпископи
єпископи
абати

Дворянство

середні
та дрібні
феодала

Представники міст

ремісники,
багаті городяни

У французьких Генеральних штатах усі три стани розподілялися на палати й засідали окремо. Палата першого стану — *духовенства* — складалася з архієпископів, єпископів, абатів. Палату другого стану — *дворянства* — презентували середні та дрібні феодала. Герцоги і графи не входили до жодної з палат: на засіданнях штатів вони з'являлися з королем. У третій палаті засідали *представники міст*. Кожна палата мала лише один голос. Генеральні штати не стали постійно діючим органом. Їх скликали лише за ініціативи короля. Генеральні штати не обмежували владу короля, а тільки надавали його рішенням всенародного характеру.

Генеральні штати схвалили рішення, згідно з яким церковна десятина мала залишатися у Франції, й зобов'язали Філіппа IV всіляко відстоювати інтереси країни в суперечках із папою. Тому Філіпп IV вийшов із конфлікту з папою переможцем.

У 1307 р. Філіпп IV отримав від папи Климента V згоду на знищення ордену тамплієрів. Як відомо, у XIII ст. тамплієри з дозволу Людовіка IX оселилися у Франції. Володіючи незліченними багатствами, орден часто позичав гроші правителям. Тамплієри вважалися скарбниками церкви, а тому їхній вплив на політику був величезним. Філіпп IV, який на той час немало заборгував ордену, не хотів мати в країні таку могутню силу. З іншого боку, він плекав думку про привласнення скарбів тамплієрів. За наказом Філіппа IV, більшість членів ордену, які перебували у Франції, було заарештовано. Їх звинуватили в ересі, чаклунстві та корисливості. Слідство тривало сім років. Поставлені в безвихідне становище, після тривалих і жорстоких катувань тамплієри «визнали» свої провини. Орден було ліквідовано, а більша частина його майна перейшла в королівську казну.

Процес над тамплієрами завершився в березні 1314 р. спаленням великого маістра ордену Жака де Молле. За легендою, огорнутий полум'ям Жак де Молле прокляв короля і папу. Він нібито сказав, що смерть забере папу Клементя через 40 днів, а короля — через рік. «Пророцтво» справдилося швидше: папа помер через 33 дні, а король — через неповних дев'ять місяців. У пам'яті сучасників Філіпп IV Красивий, онук Людовіка Святого, залишився королем, який мав гарну зовнішність та огидну душу.

Після смерті Філіппа IV Красивого французький трон протягом 15 років належав трьом його синам. Однак жоден із них не залишив спадкоємців і 1328 р. правління династії Капетингів припинилося. На трон зійшов представник її молодшої гілки *Філіпп VI Валуа*. Свої претензії на французьку корону висунув також англійський король *Едвард III*. Він був сином доньки Філіппа IV Красивого принцеси Ізабелли, яка вийшла заміж за англійського короля Едварда II. Щоб віднайти Едварда III від зазіхань на трон, французькі вельможі звернулися до «Салічної правди». Це звичаєве право унеможливило участь доньки та її нащадків у поділі батькової спадщини.

Династичні претензії Едварда III стали офіційною причиною початку війни між Англією та Францією, яку історики пізніше назвали **Столітньою**. Вона тривала з перервами впродовж **1337–1453 рр.** Справжні причини цього нескінченного воєнного протистояння були значно глибшими і впливали з давніх англо-французьких суперечок: французькі королі прагнули ліквідувати англійське панування в Гієні, обидві держави бажали володіти Фландрією.

У 1337 р. Філіпп VI сповістив про приєднання Гієні до свого домену, звинувативши Едварда III в невиконанні васальних зобов'язань. Натомість Едвард III оголосив війну Франції. Однак рішучі дії англійці розпочали в 1340 р., майже знищивши

*Битва біля мису Слейс.
Мініатора з «Хроніки»
Франциска. XV ст.*

Шоломи рицарів

СТОЛІТНЯ ВІЙНА (1337 – 1453 рр.)

Жанна д'Арк на чолі французьких військ вступає в Орлеан

	Володіння англійського короля на 1337 р.		Місця та роки найважливіших битв		Дії англійських військ
	Район повстання на чолі з Уотом Тайлером в Англії 1381 р.		Міста, що залишилися під владою Англії		Дії французьких військ
					Облога англійцями Орлеана (кінець 1428 – середина 1429 рр.)

французький флот біля мису Слейс. У цій битві французи втратили 200 суден і двох адміралів. Англійці, за свідченням хроніста, тоді досить зневажливо підняли французів на кпини: «Якщо б Господь дав рибі дарговорити, то вона заговорила б саме французькою, бо з'їла багатеньку французів».

Після цієї перемоги англійський король переніс бойові дії на сушу. Його військо захопило Нормандію і вирушило у Фландрію, розраховуючи за її підтримки розпочати наступ на Париж. Основу англійської армії становила добре вишколена наймана піхота, гордістю якої були вправні стрільці-лучники. Зі своїх майже двометрових, але порівняно легких луків вони випускали по шість стріл за хвилину. Ці стріли пробивали рицарський обладунок на відстані близько 200 метрів. Французьке військо вирушило на північний схід, щоб зустріти англійців біля кордонів Фландрії. Майже все французьке військо складалося з розрізаних рицарських загонів, якими командували сеньйори. Французькі найманці-піхотинці були озброєні арбалетами, що випускали за хвилину не більше чотирьох стріл.

У 1346 р. англійська та французька армії зустрілися у великій битві під містечком **Кресі**. Французькі рицарі загрузли в болоті і стали легкою мішенню для англійських лучників. У битві загинуло 1500 французьких рицарів і лише три англійських. Після перемоги під Кресі англійський король повів свою армію на місто *Калé* — важливий порт на північному узбережжі Франції. Його мешканці чинили запеклий опір численному війську ворога. І тільки після 12-місячної облоги англійці заволоділи містом.

Жителі Кале дуже розлютили англійського короля. Він почав вимагати привселюдної страти шести найшанованіших городян. Тільки за цієї умови Едвард III погоджувався не вчиняти в місті розбою та різанини. І шестеро сміливців погодилися прийняти смерть заради спасіння рідного міста. Дружина Едварда III королева Філіппа на колінах вимолила для них пощаду. Та попри це розправа над городянами була жорстокою. Їм було наказано швидко покинути місто, яке відразу ж заселялося англійцями. Порт Кале став надійною опорою Англії на континенті.

Становище Франції було критичним. Ситуацію ускладнила ще й епідемія чуми наприкінці 40-х років XIV ст., що забрала життя більшої кількості воїнів, ніж їх загинуло в боях. Восени 1356 р. наступник Філіппа VI французький король *Іоанн II Добрий* (1350–1364) розпочав битву біля м. **Пуатьє** із сином англійського короля Едварда, якого за колір обладунку прозвали *Чорним Принцем*. Маючи шанс перемогти, французи знову зазнали поразки і втратили близько 6 тис. воїнів. Король Іоанн II Добрий і його молодший син Філіпп потрапили в полон до англійців.

4. Народні повстання

Управління Францією тимчасово перейшло до старшого сина Іоанна II Доброго дофіна Карла. Він вирішив запровадити нові податки для озброєння армії та викупу короля Іоанна II Доброго з полону. Проте Генеральні штати не схвалили це рішення і 1358 р. Париж охопило полум'я повстання. Невдоволених очолив купецький

*Битва біля Кресі.
Мініатюра. XV ст.*

старшина, преле Парижа Етьєн Марсель. Тим часом на півночі Франції повстали селяни. Серед основних причин повстання — господарська розруха, збільшення феодальних рент та податків, епідемія чуми, що забрала від третини до половини жителів країни. Дошкуляли селянам також постійні напади й грабунки як з боку англійців, так і з боку найманої французької армії.

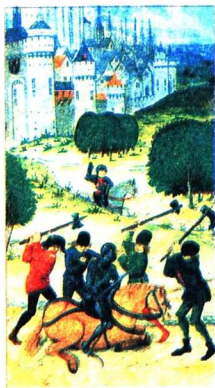
ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. Із «Хроніки» Жана де Венетта про бідування французького селянства напередодні Жакерії

У цьому 1358 році багато неукріплених селищ перетворило свої церкви у справжні замки, обкопавши їх ровами, встановивши на вежах і дзвіницях військові машини, каміння й балісти, щоб оборонятися від бріганів (найманих військ) у разі нападу. Виноградники не оброблялися, поля не засівалися і не оралися, бики і вівці не ходили на пасовища; церкви і будинки повсюди мали сліди пожеж або були купою руїн. Дзвони не закликали до служби Божої, а лише били на сполох, подаючи звістку про ворога, що наближається. Відчайдушне убозтво панувало скрізь, особливо серед селян, бо сеньйори відбирали в них майно та їхнє бідолашне життя.

Хоча кількість уцілої худоби — великої та дрібної — була мізерною, сеньйори все ж вимагали платежів за кожен голову: по 10 солідів за бика, по 4 або 5 — за вівцю. Проте вони рідко боронили своїх васалів від наскоків і нападів ворога...

1. Знайдіть у тексті докази зuboжіння селян. 2. На що перетворили свої церкви й монастирі селяни?

Напад жаків на рицаря.
Мініатюра. XV ст.

Наприкінці травня 1358 р. банда найманців намагалася розгромити село в провінції Бовезі. Селяни дали відсіч грабіжникам і вбили декількох рицарів. Після цього вони напали на замок місцевого феодала, який не захистив їх від нападу, і спалили його. Це й стало сигналом до повстання, яке дуже швидко охопило велику територію на півночі Франції. В історію повстання ввійшло під назвою **Жакерія** (бо селян зневажливо прозивали «Жак-простак»).

Селяни нищили замки, спалювали податкові списки, убивали феодалів та їхні родини. Загальна кількість повсталих сягнула 100 тис. осіб. Рух селян очолив **Гійом Каль**. Повсталі вірили, що король не знає про їхні лиха й співчуває їм. На прапорах «жаків» було зображено королівський герб — білу лілію.

У червні 1358 р. повсталі зустрілися з військами короля Наварри Карла Злого, який запропонував їм перемир'я. Повіривши рицарському слову наваррського короля, Гійом Каль з'явився на переговори, де його було підступно схоплено і страчено. Після цього рицарі та найманці раптово напали на селян і знищили їх. Відтак було погашено найбільші вогнища Жакерії.

У 1359 р. вивезений до Лондона Іоанн II Добрий підписав важкий для Франції мирний договір, згідно з яким віддав майже половину країни Едвардові III та зобов'язався виплатити за себе чималий викуп. Його син дофін Карл відмовився визнати цей договір. Тоді Едвард III висадився в Кале і повів свої війська на Париж. По дорозі англійці взяли в облогу місто Реймс, де Едвард III мав намір коронуватися на французький трон. Проте сильний опір жителів Реймса змусив Едварда III відступити і погодитися на нові мирні переговори.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Для французів місто Реймс мало виняткове значення. Адже, за легендами, на місці, де згодом збудували Реймський кафедральний собор, було охрещено й короновано Хлодвіга. Переказують, ніби під час його коронації білий голуб приніс амфору зі священним елеєм, який використовували для помазання королів Франції при сходженні їх на престол. Вважалося, що тільки після церемонії миропомазання влада короля ставала вповні законною в уяві васалів і підданих. Миропомазаний король отримував від єпископа обручку, що символізувала його заручини з Богом і верховну владу над духовенством, а від світських феодалів — меч і остроги — ознаки верховного командувача і зверхника рицарства. Для українців кафедральний собор у Реймсі цікавий ще й тим, що в ньому зберігається Євангеліє — унікальна пам'ятка давньоруської культури, завезена до Франції донькою Ярослава Мудрого — Анною. Усі французькі королі присягали на цьому Євангелії, крім Генріха IV і Наполеона Бонапарта, які були короновані не в Реймсі.

Собор у Реймсі. XII–XIII ст.

У 1360 р. в селі Бретинь дофін Карл підписав новий, не такий гнітючий для Франції, мирний договір із англійським королем. За Англією було визнано право на Гасконь, Гієнь, Пуату та Кале. Французи також гарантували англійцям видачу викупу за Іоанна II Доброго. Водночас Едвард III зрікся претензій на французький трон.

Після укладення миру Іоанна II Доброго під чесне слово короля було відпущено з полону додому. Проте 1364 р., коли у Франції виникли труднощі зі сплатою викупу, король Іоанн II як справжній рицар повернувся до Англії, де через місяць помер. Новим королем Франції став його син дофін Карл, відомий як *Карл V Мудрий* (1364–1380). Він виявився здібним державцем, який розпочав своє правління з реформ: упорядкував систему збирання податків, запустив у обіг стабільну монету — золотий франк, наповнив державну скарбницю, зміцнив дисципліну в армії.

ДОФІН — із середини XIV ст. офіційний титул спадкоємця трону у Франції, що, як правило, надавався старшому синові короля. Назва походить від провінції Дофінé, яку отримував у володіння принц-спадкоємець.

*Генріх V Ланкастер.
Портрет невідомого
художника. XV ст.*

*Битва біля Азенкура.
Малюнок із
«Сент-Олбанської хроніки».
XV ст.*

Після смерті Карла V трон перейшов до його 12-річного сина *Карла VI* (1380–1422). Однак досить швидко в Карла VI стали проявлятися ознаки серйозної психічної хвороби. Часті спалахи люті короля змінювалися періодами повної бездіяльності та байдужості до всього. Народ сприймав хворобу Карла як вияв Божої волі і заклик до терпіння, тому покійно зносили усі біди, зумовлені слабкістю центральної влади.

Безлад у французькій державі спонукав до рішучих дій англійського короля *Генріха V Ланкастера*, який висадив 30-тисячне військо в гирлі Сени. Англіїці вирушили вглиб Нормандії, грабуючи міста й села. Восени **1415 р.** в битві при **Азенкурі** французьке військо було вщент розгромлене. Цікаво, що союзником англійців став також герцог Бургундський, за сприяння якого вони здобули Париж. Тяжкохворий Карл VI у 1420 р. підписав принизливий мир у Труа, який, однак, не припинив війну.

У 1428 р. англійці взяли в облогу Орлеан. Французів охопив жах, повсюдно панував хаос. У цей непростий час у військо прибула *Жанна д'Арк* із села Домремі.

Дотепер походження Жанни оповите таїною. Можливо, вона належала до знатної, але збіднілої рицарської родини, яка за способом життя нагадувала селянську. За іншою версією, Жанна була зведеною сестрою короля Карла VII. Поширеною є думка про те, що дівчина народилася в простій селянській сім'ї. Відомо, що Жанна зростала дуже набожною, виховувалася в дусі християнської моралі. Саме тоді серед зневіреного народу побутували різні легенди та пророцтва, що нещастя Франції може спокутувати чиста, юна, щира душею дівка. Вона, мовляв, прийде з дубового гаю. А поселення на кордоні Шампані й Лотарингії, де проживала родина Жанни, дуже нагадувало місцевість, про яку переповідав люд.

Після того, як на рідне село Жанни напали бургундці і жителі змушені були ховатися в довколишніх лісах, у дівчинки почалися видіння. Їй вчувалися голоси святих, які закликали її зняти облогу Орлеана, добитися коронації Карла VII в Реймсі, звільнити Париж. Видіння не припинялися, і Жанна поїхала до Карла VII. Король повірив 17-річній дівчині й дозволив разом із військом вирушити на допомогу Орлеану.

На десятий день після прибуття Жанни до міста облогу було знято й англійці розбито. Так сповнилося перше пророцтво. Жанна стала народною героїнею. Згодом французи здобули ряд перемог, які завершилися розгромом англійців у долині Луари. Тоді Жанна запропонувала Карлові VII виступити в похід на Реймс. Увесь шлях, а це 300 км, французька армія пройшла за два тижні. Карл був урочисто коронований у Реймсі. Так здійснилося й друге пророцтво.

Після коронації Карл вирішив нагородити Жанну д'Арк. Але особисто для себе вона не прагнула ні почестей, ні нагород. Жанна попросила короля звільнити жителів її рідного села Домремі від податків і повинностей. Карл виконав прохання Жанни і жоден із наступних правителів Франції не наважився позбавити їх цього привілею.

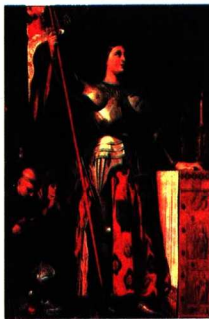
Потім навколо Жанни почали відбуватися дивні речі. Заздрисники та недоброзичливці намагалися посясти в душі Карла VII недовіру до неї. Дівчина кілька разів пропонувала королю прискорити війсьні дії й піти на Париж, але марно. Тоді Жанна на свій страх і ризик із невеликим загonom відданих людей вирушила на Париж і намагалася взяти місто штурмом, однак зазнала поразки. Її третє пророцтво чомусь не збулося. Під час однієї із сутичок Жанну було поранено й вона потрапила в полон до бургундців. А ті за величезні гроші продали дівчину англійцям. Жанну перевезли до Руану, центру англійських володінь у Франції, і віддали на суд інквізиторів як чаклунку та еретичку. Після року

*Ж. Фуке.
Портрет Карла VII.
XV ст.*

Страта Жанни д'Арк. Мініатюра. XV ст.

Ж. Енгр. Жанна д'Арк на коронації Карла VII в Реймському соборі. 1854 р.

*Сучасний український художник О. Литвинов.
Жанна д'Арк. 2000 р.*

• Поміркуйте, чому в різні часи митці зображують Жанну д'Арк.

Що об'єднує ці картини?

слідства, допитів і торгур 30 травня 143 р. її привселюдно спалили на площі в Руані. Прикро, але Карл VII навіть не подумав визволити свою рятівницю. Тільки в XX ст. католицька церква визнала Жанну д'Арк святою.

6. Завершення Столітньої війни і об'єднання Франції

Смерть Жанни д'Арк, як на те сподівалися англійці, не змінила хід війни. Французькі війська продовжували успішно наступати. Бургундський герцог, усвідомивши безнадійність становища англійців, поспішив примиритися з французьким королем. Уже навесні 1436 р. Карл VII зайняв Париж.

Він став проводити реформи, розпочаті колись Карлом V Мудрим. За підтримки Генеральних штатів Карл VII добився запровадження постійного податку. У реформуванні фінансів королівства значну роль відіграв талановитий банкір Жак Кер. Завдяки стабілізації фінансового становища країни, Карл VII провів військову реформу. Вона передбачала створення постійної армії, яка перебувала б на державному утриманні. Королівським васалам заборонялося мати озброєні загони. Відтепер війну можна було провадити незалежно від політичних уподобань рицарства.

У 1453 р. французи повністю звільнили від англійців територію своєї країни. Англія зберегла на материк лише порт Кале, який утримувала ще понад сто років. Столітня війна завершилася, хоча мирний договір між Англією та Францією підписаний не був. Франція відстояла свою незалежність. Із війни французи вийшли палкими патріотами своєї держави.

Перемога Франції в Столітній війні створила передумови для завершення її політичного об'єднання. Із цим завданням успішно впорався син і спадкоємець Карла VII король *Людовік XI* (1461–1483). Це був досвідчений політик і неперевершений дипломат, хоча за натурою – підступний інтриган. За вміння загнати своїх противників у глухий кут за допомогою хитрощів і обману Людовіка XI прозвали «світовим павуком». Навіть власного сина Людовік XI повчав: «Хто не вміє хитрувати, той не вміє панувати».

ІСТОРИЧНА І КАВНИКА

Між Карлом VII і Людовіком XI траплялися конфлікти й непорозуміння. Так, у 1456 р. неслухняний дофін Людовік переховувався в бургундського герцога Філіппа Доброго (батька Карла Сміливого), головного ворога короля Франції. Той щиро тишився, що для розради дофін вибрав саме його. Про це Карл VII якось сказав: «Мій бургундський кузен пригрів лисицю, яка з'їсть його ж курей». Ця фраза, кинута спересердя французьким королем, виявилася на диво пророкою.

Найсильнішим і найбезпечнішим супротивником Людовіка XI на шляху до об'єднання Франції був його васал герцог Бургундський Карл Сміливий. До володінь останнього належало не тільки герцогство Бургундія, але й Нідерланди та землі вздовж Рейну. За своєю військовою силою та політичним впливом Карл Сміливий нічим не поступався маєтностям короля, а багатством його навіть перевищував. Герцог міг дозволити собі утримувати такий величний двір, який

своєю розкішшю не поступався найвишуканішим королівським дворам Європи. Тому цілком закономірно, що він прагнув створити незалежну Бургундську державу. Про свої наміри герцог висловився досить відверто: «Я так люблю Францію, що волів би бачити в ній шістьох правителів замість одного». Тож зрозуміло, що боротьба Людовіка XI з Карлом Сміливим була неминучою.

Слід визнати, що Карл Сміливий був гідним супротивником і спочатку успіх був на його боці. Для посилення власної могутності пихатий герцог звернувся до німецького імператора та запропонував його синові руку єдиної доньки й спадкоємиці Марії. Одружитися з нею прагнуло чимало чоловіків, зокрема й брат французького короля. Такі наміри не на жарт розгнівали Людовіка XI і він уміло підбурих проти Карла Сміливого його ворогів. Заохочені грошовою підтримкою Людовіка XI, лотарингці та швейцарці оголосили війну герцогові Карлу.

В одній із битв 1477 р. бургундська армія була розбита, а Карл Сміливий загинув. Відразу після цього Людовік XI приєднав до своїх володінь графство Пікардію та герцогство Бургундію, а згодом — графство Прованс. За правління Людовікового сина короля Карла VIII (1483–1498) до Франції відійшло й герцогство Бретань.

Отже, наприкінці XV ст. об'єднання Франції було практично завершено й вона стала однією з найбільших держав Західної Європи.

Карл Сміливий із васалами і придворними. Мініатюра. XV ст.

Жакерія, дофін, національно-визвольна війна, станова монархія, Генеральні штати, Столітня війна (1337–1453).

1. Покажіть на карті, які французькі землі належали Англії до 1337 р.
2. Чому в битвах у 1346 р. та 1356 р. англійці перемагали?
3. Згадайте 1453 р. Які дві події збігаються в часі?

4. Чому повстання назване *Жакерія*?
5. Що було приводом для початку Столітньої війни?

6. Назвіть причини Жакерії.
7. Як розлучення Людовіка VII з Альєнорою Аквітанською позначилося на подальшій історії країни?
8. Які верстви населення підтримували королівську владу в боротьбі за об'єднання Франції? Обгрунтуйте.
9. Визначте наслідки Столітньої війни для Англії та Франції.

10. Жан де Жуанвіль пише: «Чи є тут хто-небудь зі скаргою?» Складіть скаргу від імені селянина, феодала, майстра, підмайстра, студента університету тощо.
11. Життя Жанни д'Арк — подвиг чи диво? Чому населення її підтримало, а король — ні?

БРИТАНСЬКІ ОСТРОВИ В XII СТ.

УЕЛЬС Королівства і князівства бриттів, скоттів та піктів

БЕССЕКС Королівства англів, саксів та ютів у VII ст.

→ Похід нормандського герцога Вільгельма проти Англії 1066 р.

1. Англосаксонські королівства

1. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Генеральні штати

а) спадкоємний титул феодалних володарів графств на південному сході Франції, із XIV ст. — титул спадкоємців французького престолу;

2. Станова монархія

б) селянське повстання;

3. Дофін

в) війна Англії та Франції в 1337–1453 рр.;

4. Жакерія

г) збори представників трьох станів у Франції;

5. Столітня війна

д) форма феодалної держави, якою керують король і орган станового представництва

2. Покажіть на карті Британські острови. Які народи їх населяли? Пригадайте, як нині називаються складові частини Великої Британії.

Наприкінці VI ст. значна частина Британії опинилася під владою германських племен. На підкореній території вони утворили сім королівств. Юти першими заснували своє королівство Кент у південно-східній частині Британії. На півдні Британії утворилося три королівства саксів: Вессекс, Ессекс і Сассекс. У північних і центральних районах три королівства належали англам: Нортумбрія, Східна Англія та Мерсія.

Між англосаксонськими королівствами тривало постійне суперництво за лідерство, але згодом під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників назріває необхідність їхнього об'єднання в єдине королівство. Наприкінці VIII ст. прагнення до державної єдності посилилося у зв'язку з появою небезпечного зовнішнього ворога — норманів (вікінгів). Оскільки Вессекс був розташований досить далеко від районів набігів норманів, то це давало йому переваги в боротьбі за першість. У 829 р. вессекський король Егберт об'єднав під своєю владою всі англосаксонські королівства.

В об'єднаній державі помітну політичну роль почав відігравати новий орган — «Рада мудрих», яка складалася з найвпливовіших представників знаті й разом із королем вирішувала всі життєво важливі справи країни.

З історії англів. Фрагмент гобелена з Байо. 1066 р.

• Як озброєні англії?

Говірка англів, найуживаніша в країні, із часом лягла в основу англійської літературної мови. Поступово англи, сакси і юти змішалися з місцевим кельтським населенням. Так виник єдиний народ, за яким закріпилася назва *англосакси*. Англосаксонське суспільство складалося переважно з вільних селян і родової знаті. Крім них, були ще напівзалежні селяни та раби. Із часом з'явилися великі землевласники — лорди, у залежність до яких потрапила значна кількість вільних селян.

Із вторгненням германських племен християнізована ще за римських часів Британія знову повертається до поганської віри. Незалежна від Риму християнська церква збереглася тільки в Ірландії. Тож ірландським ченцям-місіонерам довелося докласти чимало зусиль для навернення англосаксів у християнство. Паралельно з ірландцями за цю благочестиву справу активно взялася також римсько-католицька церква. На перших порах між двома християнськими церквами тривало гостре суперництво. Та зрештою перемогла підтримана королівською владою римська церква. Процес християнізації Британії завершився наприкінці VII ст.

2. Англія та вікінги

У 60-х роках IX ст. вікінги, переважно данці, перейшли від піратських набігів до завоювання Британії. Вони захопили значну територію на північному сході країни й тіснили англосаксів на південь. Подальше просування норманів у цьому напрямку було припинено за правління короля **Альфреда Великого (871–900 рр.)**.

Король переміг данців і уклав із ними мирний договір, згідно з яким Британію було поділено на дві частини. За Альфредом зберігалася південно-західна територія країни з центром у Вессексі. А данцям залишалася північно-східна частина Британії, яку назвали *Денло*, тобто «Область данського права».

Незважаючи на підписану мирну угоду, Альфред посилено готувався до нової боротьби: збудував флот, спорудив потужні укріплення, створив професійне військо. Король намагався різними способами посилити систему державного управління. Країну було поділено на *графства*. Альфред дав наказ зібрати всі давні англосаксонські закони, опрацювати їх і звести разом з його королівськими поставами. Так близько 890 р. виник звід законів *«Правда короля Альфреда»*.

Король Альфред докладав чимало зусиль для розвитку освіти. Він невтомно вчився сам і змушував вчитися інших. На сороковому році життя він вивчив латину й одразу почав міркувати над перекладами латинських творів англосаксонською мовою. Деякі тексти король переклав самостійно. За його дорученням при монастирях відкривалися школи, де викладали найкращі вчителі. Один із них, єпископ Ассерій, написав життєпис Альфреда. До здійснення просвітницької місії долучалися також вчені монахи з континенту. Саме король Альфред наказав писати *«Англосаксонську хроніку»*.

Успіхи в боротьбі з данцями, досягнуті за правління Альфреда, були закріплені його наступниками. Упродовж першої половини X ст. англосаксонські королі поступово відвоювали *«Область данського права»*, приєднання якої до своїх володінь завершив король *Едгар (959–975)*. Тоді ж стару назву *«Британія»* було замінено на *«England»* (земля англів), тобто *Англія*.

У 1013 р. данці знову захопили Англію. Їхнє панування на території Англії припинилося тільки в 1042 р. Королем Англії став представник англосаксонської династії

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. Із «Хроніки про діяння Альфреда Великого» єпископа Ассерія

На суді він (король Альфред) був невтомним шукачем істини, особливо якщо йшлося про бідних людей...

Він звертав таку увагу на суд заради добробуту знатних і незнатних осіб, які дуже часто під час зборів графів і начальників безжалюбно сварилися між собою... усі бажали шукати правди в короля... бо кожен знав, що не буде найменшої можливості приховати від нього свої недобрі наміри. Король був найчеснішим слідчим при винесенні вироків, як зрештою, і в інших життєвих обставинах. Майже всі процеси, що велися в державі під час його відсутності, він детально вивчав, які б вироків не були винесені, — справедливі чи несправедливі. Якщо йому вдавалося розгледіти в деяких вироків хоч найменшу неправду, він, викликавши самих суддів до себе, або через інших довірених осіб, уважно допитувався, чому вони вершили суд несправедливо...

1. Яка сфера діяльності короля висвітлена в наведеному тексті? 2. Як оцінює автор королівське судочинство в цілому і роль короля зокрема?

3. Нормандське завоювання країни

Едвард Сповідник виявився слабким правителем. Після його смерті 1066 р. англосаксонська знать одразу ж обрала своїм королем Гарольда — сміливого й розсудливого англосакса. Проте претензії на англійську корону висунув нормандський герцог Вільгельм, далекий родич Едварда Сповідника.

Король Гарольд готувався до битви з Вільгельмом на півдні Англії. Але раптово на північну Англію напав норвезький король. Напад норвегів було відбито, та перемога знесила війська англосаксів. Тим часом Вільгельм переправився через Ла-Манш і висадився на південному узбережжі Англії. Гарольд кинувся назустріч завоювникам і став очікувати герцога Вільгельма біля міста *Гастінгса*. Тут 14 жовтня 1066 р. й відбулася кровопролитна битва, у якій англосаксонське військо було розбите, а король Гарольд загинув.

Жителі Лондона, побоюючись погромів, самі відчинили Вільгельмові міську браму. Герцог Нормандії став королем Англії і ввійшов у історію як **Вільгельм Завойовник (1066–1087)**. Однак пройшло кілька років,

Вільгельм Завойовник.
Портрет роботи невідомого
художника. XVI ст.

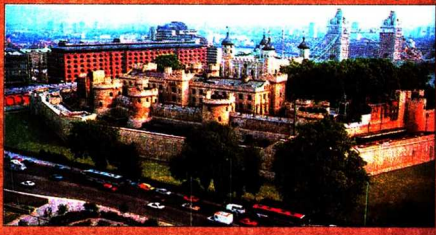
Битва біля м. Гастінгса.
Фрагмент гобелена з Байо

перш ніж король та його рицарі підкорили англосаксів. Вільгельм зберіг поділ країни на графства, на чолі яких стояли шерифи. Щоб утримувати в покорі місцеве населення, король наказав спорудити в кожному графстві добре укріплений замок.

ІСТОРИЧНА ІКАВНИКА

Найбільш знаним замком цієї епохи є лондонський Тауер, розташований на березі Темзи. Він був збудований Вільгельмом Завойовником. Хоча, за переказом, його мури зведено ще зусиллями Юлія Цезаря. У давнину Тауер був королівським палацом, державною в'язницею, місцем катувань і страт. Оточений могутніми фортечними стінами, він, здається, ще переживає у своїх численних закутках тіні колишніх в'язнів. Нині там зберігаються королівські коштовності та діє музей старовинної зброї. На галявині перед замком завжди можна побачити зграйку чорних круків. Держава щорічно виділяє додаткові кошти гарнізону Тауера для годування цих птахів. Адже, згідно з давнім пророцтвом, Британська монархія процвітиме доти, поки круки не відлетять із Тауера.

Тауер. Сучасне фото

Англосаксонська знать, яка чинила опір нормандцям, була повністю позбавлена своїх володінь. Відібрані землі Вільгельм роздав своїм рицарям, із яких згодом виокремилися найбагатші — *барони*. Розподіляючи землі між новими власниками, Вільгельм проводив досить виважену політику: володіння великих феодалів зосереджувалися не в одному, а в різних районах країни. Нові феодали завдячували своїми земельними багатствами королю, а отже, ставали залежними від нього більше, ніж на континенті.

Безпосередніми васалами короля були барони. Проте Вільгельм вимагав васальної служби не тільки від баронів, а й від їхніх васалів. Усі рицарі, чийми б васалами вони не були, давали клятву вірності королю і на його вимогу зобов'язувалися служити в королівському війську. На відміну від Франції, правило «васал мого васала не мій васал» в Англії не діяло.

У 1086 р. за наказом Вільгельма було проведено перепис усіх земель для виявлення прибутків феодалів, визначення їхньої васальної служби й податків. Спеціальні королівські посланці на місцях з'ясовували, скільки землі в кожному поселенні, хто його власник, яка кількість селян тут проживає, яким майном володіє кожна сім'я тощо. Такі свідчення збиралися надзвичайно ретельно. Жителі говорили: «Як ніщо не приховується в день Страшного суду від Божого ока, так нічого не вдалося втаїти від людей короля». Саме тому цей перепис назвали «*Книгою Страшного суду*». Чимало вільних селян, які не розуміли французької, було записано залежними. Чисельність населення Англії, за даними «Книги Страшного суду», становила приблизно 1,5–2 млн осіб.

*Убивство Томаса Бекета.
Мініатюра. XIII ст.*

Зміцнення королівської влади гнітили норовливу англійську знать, яка неодноразово організовувала заколоти її піднімала повстання проти Генріха II. У 1189 р. було розкрито велику змову проти короля, у якій брали участь його дружина Альєнора Аквітанська та їхні сини — Річард та Іоанн. Очевидно, Генріхові було важко це пережити й того ж року він помер. Англійський трон посів його син **Річард (1189–1199)**, який ще за життя отримав прізвисько **Левове Серце**.

Річард народився в Англії, молоді роки провів в Аквітанії, на батьківщині своєї матері, де здобув добру освіту. З дитинства він захоплювався поезією, навіть пробував писати вірші. Річард майстерно володів зброєю та часто перемагав на лицарських турнірах, пристрасно любив полювання та небезпечні пригоди. Англіїці сприймали його як «лицарського» короля, життя якого минало в безконечних мандрях. Загалом за весь час свого правління Річард не провів у Англії й повного року, навіть не вивчив англійської мови. Він розглядав Англію як невичерпне фінансове джерело для утримання армії, що приносила йому славу й задоволення.

Невдовзі після коронації Річард вирушив у Третій хрестовий похід, під час якого захопив острів Кіпр і фортецю Акру. Коли король таємно повертався з походу до Англії, то потрапив у полон до свого давнього недруга герцога Австрійського.

*Шато-Гайяр — улюблений замок
Річарда Левове Серце у Франції.
Пам'ятник королю Річарду в Лондоні*

- Як пов'язане життя короля Річарда з Францією і Англією?

У грудні 1192 р. король зупинився для відпочинку в містечку неподалік від Відня й відправив слугу за харчами. Надворі лютував мороз, тому чоловік про всяк випадок заткнув за пояс теплі Річардові рукавиці, на яких виблискував вишитий золотом лев — герб короля Англії. Рукавиці й зрадили необачного подорожнього. Коли слугу схопили, він під загрозою неминучої смерті зізнався, де перебуває король. Так Річард потрапив у полон.

Місце перебування англійського короля довго зберігалося в таємниці. Згідно з легендою, замок, де утримували Річарда, виявив молодий рицар Блондель де Нель, васал короля і друг його юності. Прогулюючись під стінами замку, він наспівував пісню, яку вони колись склали разом. Почувши знайому мелодію, Річард підхопив її і так повідомив про місце свого ув'язнення. Завдяки старанням Альтенори Аквітанської його було звільнено за чималий викуп.

Після полону Річард, пробувши в Англії всього кілька тижнів, подався до Нормандії, де розпочав підготовку до війни з французьким королем Філіппом II Августом. Живим до Англії йому повернутися не судилося. У 1199 р. Річард зазнав смертельного поранення отруйною стрілою. Це сталося в рідній йому Аквітанії під час облоги замку, у якому начебто було сховано скарби його батька Генріха II. Помираючи, Річард проголосив спадкоємцем англійського трону свого молодшого брата Іоанна.

5. Велика хартія вольностей і виникнення англійського парламенту

Король Іоанн (1199–1216) у результаті невдалої для Англії війни з Філіппом II Августом утратив у Франції більшу частину родових маєтностей Плантагенетів. За це сучасники нарекли Іоанна зневажливим прізвиськом *Безземельний*. Військові поразки, постійне вимагання «щитових грошей» викликало в підданих справжню ненависть до короля.

Ситуацію загострив і конфлікт із Папою Римським Інокентієм III. Іоанн Безземельний відмовився підтримати кандидата папи на посаду архієпископа Кентерберійського (главу католицької церкви в Англії). Інокентій III відлучив Іоанна Безземельного від церкви, тому над королем нависла небезпека втрати трону. Папу підтримало майже все населення Англії. Наляканий король визнав себе васалом папи і зобов'язався щорічно виплачувати йому велику суму грошей.

Усе це викликало обурення народу, який підтримав у 1215 р. заколот баронів. Навіть у Лондон барони увійшли без бою. Іоаннові нічого не залишалося як капітулювати. Підкоряючись силі, 15 червня 1215 р. він підписав підготовлений баронами документ під назвою «**Велика хартія вольностей**».

Статті хартії гарантували недоторканність володінь баронів і церкви. Король зобов'язувався не стягувати зі своїх васалів поборів більше, ніж встановлено звичаєм, не накладати непомірних штрафів, опікуватися торгівлею, обіцяв захист від свавілля королівських чиновників, підтверджував недоторканність міських привілеїв тощо.

ХАРТІЯ

(від грец. *hartis* — лист папірусу) — у середні віки документ, що засвідчував певні права або привілеї.

ВІВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1215 р. Із Великої хартії вольностей

12. Ні щитові гроші, ні [будь-яка] інша допомога не повинні збиратися в королівстві нашому інакше як за згодою загальної ради королівства нашого...

14. А для того, щоб мати загальну раду королівства при оподаткуванні грошовою допомогою... або для оподаткування щитовими грошима, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами кожного окремо...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь [іншим] способом знедолена, і ми [король] не підемо на неї і не направимо на неї інакше, як на підставі законного вироку рівних їй... і за законом країни.

61. Ми [король] створюємо і даємо... гарантію, а саме: щоб барони обрали двадцять п'ять баронів із королівства, кого захочуть, які повинні всіма силами дотримуватися й охороняти та примушувати дотримуватися миру і вольностей, що ми їм дали і цією нинішньою хартією підтвердили... І коли ми або хто-небудь із слуг наших у чому-небудь і проти кого-небудь погіршимо або яку-небудь зі статей... порушимо... ті двадцять п'ять баронів... будуть... утискати нас усіма способами, якими тільки можуть, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь та всіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлено [порушення] згідно з їхнім рішенням...

1. Які події спричинили підписання хартії? 2. Інтереси яких верств населення захищала хартія? 3. Який принцип проголошувався в пункті 39? 4. Який орган влади мав право контролювати виконання хартії? 5. Чи мав король необмежену владу?

ПАРЛАМЕНТ —

(англ. parliament, фр. parlement, від фр. parler — говорити) — виборний (повністю або частково) законодавчий орган у державі.

Проте Іоанн Безземельний не збирався виконувати нав'язану йому Велику хартію вольностей і відновив війну з баронами. У розпал бойових дій Іоанн Безземельний помер. Королем було проголошено його малолітнього сина Генріха III (1216–1272) і вся влада опинилася в руках баронів.

Коли ж Генріх III досяг повноліття й почав правити самостійно, він став на шлях продовження політики свого батька. Це викликало озлоблення серед англійських

баронів і 1258 р. вони підняли заколот, внаслідок якого Генріха III було усунуто від влади. Протистояння між баронами й королем вилилося в громадянську війну. Серед баронів як лідер виділився граф *Симон де Монфор*. Очолюване ним військо розгромило королівські загоны. Генріх III та спадкоємець трону принц Едвард потрапили в полон. Правителем Англії став Симон де Монфор. У січні 1265 р. він скликав збори королівства. Сюди, крім баронів і єпископів, було запрошено також представників від рицарства та городян. Так з'явився англійський **парламент** (від французького parler — говорити).

Невдовзі принц Едвард зумів утекти з полону, очолив королівську армію і розгромив військо Симона де Монфора. Самого Монфора було вбито.

Повернувши собі владу, Генріх III, а відтак і його спадкоємець Едвард I не знищили парламент і він продовжував діяти. Спочатку основна функція парламенту полягала в затвердженні податків. Згодом він отримав ще й право видавати закони. У середині XIV ст. англійський парламент розділився на дві палати — *палату лордів* і *палату громад*. У палаті лордів засідало вище духовенство та світська знать. А в палаті громад — рицарі графств і представники міст. Тут відразу намітився союз рицарства і міської верхівки. В англійському парламенті, на відміну від Генеральних штатів Франції, представники цих двох станів діяли спільно. Тому палата громад мала неабиякий вплив на політичне життя Англії. Із виникненням парламенту в Англії зародилася нова форма феодальної держави — станова монархія.

ІСТОРИЧНА І КАВАНКА

До XIV ст. в Англії не існувало єдиної національної мови. Нормандські завойовники послуговувалися французькою мовою, яка тривалий час вважалася офіційною. Нею розмовляли верхівка знаті, велося судочинство і викладання в школах. Знання французької мови було показником освіченості й приналежності до вищого світу. Дрібні феодалі, городяни й селяни розмовляли різними говірками англосаксонської мови. І тільки в середині XIV ст. на основі лондонського діалекту починає формуватися англійська літературна мова. У 1362 р. вона вперше пролунала на засіданні парламенту. Тоді ж парламент постановив уживати англійську мову в судах.

6. Англія в XIV–XV ст. Війна Червоної та Білої троянди

У 1348 р. англійський народ пережив жахливе лихо. Це була епідемія чуми — «чорна смерть», що забрала майже третину населення країни. Феодалі, багаті купці та цехові майстри зіткнулися з проблемою, де взяти необхідну кількість робітників та як зберегти стару оплату праці. Щоб задовольнити їхні інтереси, королівська влада в другій половині XIV ст. видала низку законів, які відомі під назвою «робітниче законодавство». Усі здорові чоловіки та жінки у віці від 12 до 60 років без власної землі та інших засобів до життя були змушені найматися на роботу до тих, хто відчував у цьому потребу, і за таку ж платню, яка існувала до чуми. За відмову працювати на таких умовах загрожував штраф, ув'язнення й таврування розпеченим залізом. Запровадження «робітничого законодавства» та воєнний податок призвели до селянського повстання, яке очолив покрівельник *Уот Тайлер*. Повстання спалахнуло **1381 р.** й охопило значну частину Англії.

ІСТОРИЧНА І КАВАНКА

Разом з Уотом Тайлером повстання 1381 р. очолив Джон Болл — священник із Йорка. Із початку 60-х років XIV ст. він мандрував країною, закликаючи до церковної реформи та утвердження соціальної рівності. Серед простолюду особливо славилася його проповідь «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто ж тоді був дворянином?» Цей вираз у народі став крилатим.

щили парламент і він продовжував діяти. Спочатку основна функція парламенту полягала в затвердженні податків. Згодом він отримав ще й право видавати закони. У середині XIV ст. англійський парламент розділився на дві палати — *палату лордів* і *палату громад*. У палаті лордів засідало вище духовенство та світська знать. А в палаті громад — рицарі графств і представники міст. Тут відразу намітився союз рицарства і міської верхівки. В англійському парламенті, на відміну від Генеральних штатів Франції, представники цих двох станів діяли спільно. Тому палата громад мала неабиякий вплив на політичне життя Англії. Із виникненням парламенту в Англії зародилася нова форма феодальної держави — станова монархія.

ІСТОРИЧНА І КАВНИКА

До XIV ст. в Англії не існувало єдиної національної мови. Нормандські завойовники послуговувалися французькою мовою, яка тривалий час вважалася офіційною. Нею розмовляли верхівка знаті, велося судочинство і викладання в школах. Знання французької мови було показником освіченості й приналежності до вищого світу. Дрібні феодалі, городяни й селяни розмовляли різними говірками англосаксонської мови. І тільки в середині XIV ст. на основі лондонського діалекту починає формуватися англійська літературна мова. У 1362 р. вона вперше пролунала на засіданні парламенту. Тоді ж парламент постановив уживати англійську мову в судах.

6. Англія в XIV–XV ст. Війна Червоної та Білої троянд

У 1348 р. англійський народ пережив жахливе лихо. Це була епідемія чуми — «чорна смерть», що забрала майже третину населення країни. Феодалі, багаті купці та цехові майстри зіткнулися з проблемою, де взяти необхідну кількість робітників та як зберегти стару оплату праці. Щоб задовольнити їхні інтереси, королівська влада в другій половині XIV ст. видала низку законів, які відомі під назвою «робітниче законодавство». Усі здорові чоловіки та жінки у віці від 12 до 60 років без власної землі та інших засобів до життя були змушені найматися на роботу до тих, хто відчував у цьому потребу, і за таку ж платню, яка існувала до чуми. За відмову працювати на таких умовах загрожував штраф, ув'язнення й таврування розпеченим залізом. Запровадження «робітничого законодавства» та воєнний податок призвели до селянського повстання, яке очолив покрівельник *Уот Тайлер*. Повстання спалахнуло 1381 р. й охопило значну частину Англії.

ІСТОРИЧНА І КАВНИКА

Разом з Уотом Тайлером повстання 1381 р. очолив Джон Болл — священник із Йорка. Із початку 60-х років XIV ст. він мандрував країною, закликаючи до церковної реформи та утвердження соціальної рівності. Серед простолюду особливо славилася його проповідь «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто ж тоді був дворянином?» Цей вираз у народі став крилатим.

Загоняли повсталих громадян монастирі й маєтки феодалів, відбирали зерно, худобу та інше майно, спаливали документи з переліком селянських повинностей. Особливо жорстоко селяни розправлялися зі збирачами податків і королівськими суддями. Підтримані міською біднотою, повсталі ввійшли в Лондон. Вони вірили в справедливого короля, який прагне добра для свого знедоленого народу. Король Річард II був змушений погодитися на перемовини з повстанцями. Під час зустрічі з королем Уота Тайлера було віроломно вбито. Розправа чекала й на інших.

В И В Ч А Е М О Д Ж Е Р Е Л А

XIV ст. Хроніка абатства св. Марії в Йорку про вбивство Уота Тайлера та розправу над повсталими селянами

Уот Тайлер довірливо під'їхав до почту короля, щоб передати йому вимоги селян... Мер Лондона... став докоряти Уоту за насилля і негідну поведінку в присутності короля й заарештував його. І за цей арешт Уот у великому роздратуванні завдав меру кинджалом удар у живіт. Однак... цей мер носив кольчугу і не зазнав найменшої шкоди, але, як людина смілива й відважна, оголив свій меч і відповів... Уоту сильним ударом в шию і ще раз сильним ударом у голову...

Після цього король розіслав своїх посланців по різних місцях хапати злочинців і карати їх на смерть. І багато було схоплено й повішено в Лондоні. І багато шибениць було поставлено тоді... в інших містах і селах у південній частині країни. Нарешті з ласки Божої король побачив, що надто багато з його підданих загинуло і багато крові пролито, серце його пройняв жаль і він оголосив їм прощення з умовою, що надалі вони ніколи не будуть повставати під страхом втратити життя...

1. Про який епізод повстання йдеться в хроніці? 2. Чому Уот Тайлер погодився на переговори з королем? 3. Як поведився мер Лондона?
4. Знайдіть у тексті докази того, що повстання було жорстоко придушено.
5. Доведіть за текстом, що автор документа був прихильником короля.

Повстання Уота Тайлера справило великий вплив на подальшу долю англійського суспільства. Королівська влада пішла на поступки: було дещо зменшено податки й пом'якшено «робітниче законодавство». Прискорився процес звільнення селян від поземельної залежності й переведення їх на грошову ренту.

Убивство Уота Тайлера

- Доберіть відповідну цитату до зображення з Хроніки абатства св. Марії в Йорку (XIV ст.).

Чи є розбіжності між текстом джерела і малюнком?

із 1399 р. до влади в Англії прийшла династія **Ланкастерів**. За правління Генріха VI, який був душевно хворим, свої претензії на трон висунув герцог Річард Йорк, далекий родич короля. Герб Ланкастерів прикрашала червона троянда, а герб Йорків — біла, тому криваве тридцятилітнє протистояння між ними увійшло в історію під назвою **Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485)**. Події розгорталися то на користь одного, то на користь іншого роду. У кривавих сутичках гинули і Йорки, і Ланкастери.

В одній із таких битв Річард Йоркський загинув. На чолі йоркської партії став його син Едвард. Він здобув кілька перемог над ланкастерцями, захопив Лондон і був проголошений королем під іменем Едварда IV. Проте з його приходом до влади кровопролиття тривало.

Незабаром боротьба розпочалася й серед самих Йорків. У 1483 р. Едвард IV раптово помер. Королем мав стати його 12-річний син Едвард. Проте владу захопив Річард Глбстер, рідний брат покійного короля Едварда IV. Він почав правити під іменем Річарда III. Натомість Едварда та його молодшого брата було ув'язнено в Тауері. Там хлопчиків і вбили.

Проти Річарда III об'єдналися ланкастерці та частина баронів-йоркців. Вони звинуватили його в узурпації влади, підняли проти нього повстання і висунули на трон Генріха Тюдора, який доводився Ланкастерам далеким родичем. Новий претендент на трон зібрав у Франції армію і висадився в Англії. У 1485 р. поблизу містечка Босворт між військами Генріха Тюдора і короля Річарда III відбулася вирішальна битва. Військо Річарда III зазнало поразки, а сам він загинув. Генріха Тюдора тут же було проголошено королем. Він посів трон під іменем Генріха VII.

Війна Червоної та Білої троянд закінчилася. Генріх VII взяв шлюб із представницею династії Йорків і започаткував нову королівську династію — **Тюдорів**. Їхнє одруження поклало край довгорічному протистоянню двох знатних родів, чий символи — червона й біла троянди — відтепер прикрашали один герб.

Портрет Річарда III. XV ст.

Прапор Річарда III із зображенням білої троянди й вепра

Англія, англосакси, лорд, Альфред Великий (871–900), Вільгельм Завойовник (1066–1087), Генріх II Плантагенет (1154–1189), Велика хартія вольностей (1215), парламент, війна Червоної та Білої троянд (1455–1485), селянське повстання Уота Тайлера (1381).

1. Визначте, які події пов'язані з наведеними датами: 1066 р., 1215 р., 1265 р., 1445–1485 рр.

2. Визначте, яка подія відбулася раніше:

- повстання під проводом Уота Тайлера в Англії чи Жакерія у Франції; **187**

- скликання Генеральних штатів чи англійського парламенту;
- підписання Верденського договору чи «Великої хартії вольностей»;
- нормандське завоювання Британських островів чи захоплення хрестоносцями Константинополя.

3. Поясніть значення понять і термінів:

лорд, «Рада мудрих», Денло, парламент, палата лордів, палата громад, барони, «Книга Страшного суду», щитові гроші, «робітниче законодавство».

4. Чому короля Вільгельма називали Завойовником, а короля Іоанна – Безземельним?

5. Назвіть наслідки норманського завоювання Англії.

6. Поясніть, чому в Англії централізована держава виникла раніше, ніж у Франції.

7. Із поданого переліку виокреміть основні риси англійського парламенту:

- постійно діючий орган;
- складався з двох палат;
- король скликав парламент за необхідності;
- згодом став органом законодавчої влади;
- парламент — це збори духовенства і дворянства;
- уперше був скликаний у 1302 р.;
- членами верхньої палати були вище духовенство і знать, нижньої – рицарі й городяни.

8. Порівняйте англійський парламент і Генеральні штати у Франції: мета скликання, періодичність роботи, склад, функції.

9. Про яку історичну особу йдеться в поданих уривках:

а) «Король-рицар, король-поет. Полюбляв турніри, полювання небезпечні пригоди. Брав участь у хрестових походах, уклав договір із Салах ад-Діном. Помер, поранений отруйною стрілою»;

б) «Тепер же Річмонд і Єлизавета,
Домів двох королівських спадкоємці,

Хай з волі Божої з'єднають руки,

А їх нащадки з Божого призову

Мир лагідний дадуть вікам майбутнім...» (В. Шекспір, «Річард III»).

Заняття музикою.
Фрагмент середньовічної
мініатюри. XV ст.

1. Утворення Священної Римської імперії

1. У 843 р. був підписаний Верденський договір. Назвіть, хто його підписав. Які наслідки це мало?
2. Покажіть на карті держави, які були утворені за Верденським договором.

Східна частина імперій Карла Великого (територія майбутньої Німеччини) перейшла до Людовіка Німецького як окреме королівство, яке об'єднувало землі чотирьох, фактично самостійних, герцогств: Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії.

У Німеччині процеси активного державотворення відбувалися за правління **Оттона I (936–973)**, який після перемоги над угорцями в 955 р. поблизу м. Аугсбурга став наймогутнішим правителем Європи. Він прагнув установити контроль над папством і виношував плани завоювання Італії з метою відродження імперії на зразок велетенської держави Карла Великого.

Ситуація, що склалася в Італії, полегшувала Оттонові I здійснення його планів. Папство переживало глибокий занепад: знатні римські родини добивалися усунення папи Іоанна XII з престолу й відкрито йому погрожували. Наляканий папа попросив допомоги в Оттона I. Це послужило приводом для воєнного походу німецького короля в Італію. Не зустрічаючи опору, Оттон I зайняв Рим і приборкав місцевих феодалів. На знак вдячності в **лютому 962 р.** папа коронував Оттона I імператорською короною. Так була створена середньовічна **Німецька імперія**. Наприкінці XII ст. вона стала називатися **Священною Римською імперією**. Крім Німеччини, до її складу входили Північна й частково Центральна Італія, деякі слов'янські землі, частина Південної Франції. У першій половині XI ст. до імперії було приєднано ще й Бургундію.

*Коронування Оттона I.
Мініатюра. X ст.*

*Імператорська печатка
Оттона I*

2. Імперія і папство

Із другої половини XI ст. важливою стороною політичного життя Німеччини стали відносини держави й церкви.

Імператор Генріх IV (1056–1106) наважився на відкритий конфлікт із папою Григорієм VII, який заборонив світській владі втручатися в призначення єпископів. Так почалася боротьба за інвеституру. Протистояння між Генріхом IV і Григорієм VII переросло у відкриту війну. Воно закінчилося в 1122 р., коли в м. Вормсі син Генріха IV — Генріх V і папа Калікст II підписали компромісну угоду. Встановлювалося, що єпископи обираються духовенством. У Німеччині

імператор або ієроєпископ представник мав право бути присутнім на цих виборах і втручатися в їхній перебіг. Після цього здійснювався обряд інвеститури. Імператор передавав новообраному єпископові скіпетр, тобто наділяв його світською владою над землями єпископства, а папа — перстень та посох — символи духовної влади та пастирського служіння. Тож імператор втрачав колишній вплив на церкву і потрапляв у залежність від знаті, яка стала на шлях створення *територіальних князівств*.

Унаслідок зміцнення позицій світських і церковних князів спадкова монархія в середньовічній Німеччині не утвердилася. Імператор міг проявити наполегливість і змусити князів ще за його життя обрати королем свого сина, проте призначати спадкоємця з власної волі він не мав права.

3. Італійська політика німецьких імператорів

На початку XII ст. Німецька імперія об'єднувала землі сучасних Німеччини, Австрії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Чехії, частини Франції (Бургундія) та Північної й Центральної Італії. Це була сукупність окремих територій, управління якими здійснювали, по суті, незалежні світські й церковні князі.

Вийшовши з кризи часів боротьби за інвеституру, німецькі правителі **династії Штауфенів (1138–1254)** намагаються повернути імперії колишню могутність. Яскравою постаттю з-поміж правителів династії Штауфенів був імператор **Фрідріх I (1152–1190)**. Італійці дали йому прізвисько **Барбаросса** — Рудобородий. Він мав неабиякий талант полководця та дипломата, був обдарованим, відважним, жвавим у спілкуванні, однак схильним до жорстокості.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Італійський хроніст Ацербус Морена про Фрідріха I Барбароссу

Імператор походив зі знатного роду. Був середнього зросту, мав гарну поставу і стрункі ноги. Його ясне обличчя мало блідо-рожевий колір. Волосся було рудувате, кучеряве, вираз обличчя веселий — здавалося, що він постійно посміхається. Мав білі зуби, дуже гарні руки та привабливі уста. Був завжди досить войовничий... До рис його характеру належали сміливість, безстрашність, спритність, красномовство. Був щедрим, але не марнотратним, обережним і далекоглядним у судженнях, кмітливим і розумним. До друзів і добрих людей був привітний, до злих — лютий і непримиренний. Любив справедливість і шанував закони, був богобоязливий і завжди готовий подати милостиню нужденним...

1. Як ставиться автор до імператора (обґрунтуйте свою думку)? 2. На що хроніст звертає увагу, описуючи зовнішність Барбаросси? 3. На які чесноти короля вказує автор?

Ціною значних поступок Фрідріх I Барбаросса добився примирення з наймогутнішими німецькими князями і спрямував усі сили на підкорення Північної Італії. Хоча ця територія формально входила до складу Священної Римської імперії, вона, по суті, залишалася самостійною і підпорядковувалася німецьким королям лише тоді, коли там знаходилися їхні війська. Упродовж свого правління Фрідріх Барбаросса здійснив п'ять походів в Італію. Його приваблювали розвинені італійські міста, особливо Мілан.

У 1158 р., під час другого походу Фрідріха Барбаросси в Італію, було переглянуто права ломбардських міст: імператор набув права призначати чиновників, управителів, карбувати монету, збирати податки, торгове мито тощо. Мешканці Мілана коритися не бажали. Фрідріх взяв місто в облогу, яка тривала понад два роки. І тільки в березні 1162 р. виснажені голодом міланці були змушені здатися. Усе населення вийшло з міста: люди були босі, із мотузками на шиях, із посипаними попелом головами, зі свічками в руках. Мілан було зруйновано, його територію переорано, а свіжі борозни посипано сіллю на знак того, що це місце прокляте.

Страшна звістка про розправу з міланцями облетіла всю Італію. Для відсічі імператорові 22 міста об'єдналися в Ломбардську ліфу, яку підтримав Папа Римський. У 1176 р. ополчення Ломбардської ліги біля Леньяно, що неподалік від Мілана, розгромило імператорське військо. У руках переможців опинилася навіть зброя Фрідріха Барбаросси. Він примирився з папою і визнав самоврядування північноіталійських міст.

*Вежа з гербом у Мілані.
XV ст. Сучасне фото*

ІСТОРИЧНА І КАВНИКА

Фрідріху I Барбароссі було нелегко досягти порозуміння з папою. У 1177 р. на паперті собору Св. Марка у Венеції відбулася процедура примирення імператора з папою. Вона нагадувала зустріч столітньої давності в Каноссі, коли Генріх IV три дні на колінах вимолював прощення папи. Тільки тепер гордий Барбаросса повинен був поцілувати черевик папи й тримати за вуздечку його коня під час урочистостей.

Невдовзі Фрідріх Барбаросса зумів частково затамувати гіркоту своєї поразки в Італії, влаштувавши шлюб свого сина Генріха зі спадкоємицею Сицилійського королівства, що дало змогу приєднати до Німеччини Південну Італію. Це означало серйозне погіршення позицій Папської держави, яка тепер була оточеною володіннями Штауфенів як з півночі, так і з півдня. Однак подальша доля виявилася неприхильною до Фрідріха I Барбаросси: 1190 р. під час Третього хрестового походу він безславно загинув — утопився в гірській річці.

Легенда переказує, що Фрідріх I Барбаросса не помер. Він просто міцно спить у горах Тюрингії, сидячи на стільці зі слонової кістки та схиливши голову над велетенським кам'яним столом. Його сон стережуть шестеро вірних рицарів. Століттями Фрідріхова вогненна борода росте й обвивається навкруг столу. Коли вона обив'є стіл утретє, імператор прокинеться, вийде з гірської печери і піднесе Німеччину до світових вершин.

Спроби підпорядкувати Італію робили наступники Барбаросси — син Генріх VI (1190–1197) та внук Фрідріх II (1212–1250). Фрідріх II народився в Сицилійському королівстві. Ще в трирічному віці він був проголошений спадкоємцем сицилійського трону. Після смерті Генріха VI малолітнього Фрідріха взяв під опіку

(італ. canzone — пісня) — жанр середньовічної лірики трубадурів Провансу: пісня про рицарську любов, пов'язана з культом Прекрасної дами.

папа Інокентія III. Саме він 1212 р. і допоміг юнакові стати німецьким королем. Через деякий час князі обрали Фрідріха II імператором Священної Римської імперії. Але в Німеччині він почувався чужинцем і відвідав країну лише тричі, проживши там загалом близько 9 років.

Ставши імператором, Фрідріх II починає зміцнювати владу, насамперед, у Сицилійському королівстві — перлині своїх володінь. Тут він запровадив зразкову систему управління, коли вся влада зосереджувалася в руках монарха. Королівський двір у столиці Сицилії — Палермо відзначався особливою розкішшю і вишуканістю. Фрідріх II оточив себе візантійськими, арабськими та єврейськими вченими, цікавився питаннями математики, фізики, медицини, астрономії, філософії. Він навіть написав трактат про соколине полювання, став одним із фундаторів італійської поезії. У Неаполі імператор заснував університет.

Продумана податкова політика дозволила Фрідріхові суттєво поповнити державну скарбницю. Завдяки цьому імператор збудував міцний флот і першим у Європі створив постійне військо, основою якого були сицилійці-мусульмани. Він мав також винятковий дипломатичний хист і під час Шостого хрестового походу зумів домовитися з єгипетським султаном про мирне повернення християнам Єрусалима. У цьому святому місті Фрідріх II сам поклав на свою голову корону і прийняв титул короля Єрусалимського.

Єдиним невіршеним питанням залишалось підкорення Північної Італії. Тут імператор наштовхнувся на протидію незалежних італійських міст і папства. Тривала війна не принесла бажаної перемоги. У розпалі військових дій Фрідріх II несподівано помер.

Фрідріх II коронує себе в Єрусалимі

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

ХІІІ ст. «Хроніка Фра Саламбене де Адамо» про Фрідріха II

Це була людина хитра, дволика, злісна, славоблюбна, лукава, дратівлива. Водночас це була людина виняткових якостей, якою вона бажала виявити свою доброту і прихильність, — привітна, приемна, захоплююча, діяльна; він умів читати, писати, співати, складати **кантілени** і **канціони**; він був вродливий і мав гарну статуру, хоча зросту був середнього... Він знав також безліч різних мов... Якби він був справжнім католиком і любив Бога, Церкву і власну душу, то йому в цьому світі знайшлося б дуже мало рівних з-поміж правителів...

1. На які риси характеру автор звертає увагу в першу чергу? Як ви вважаєте, чому? 2. Як автор доводить, що імператор був освіченою людиною? 3. Як ви розумієте останнє речення документа? Чи можна сказати, що Фрідріха II звинувачено в ересі?

Спадкоємець імператора Конрад IV безуспішно продовжував боротьбу з папством та північноіталійськими містами. На заклик папи в Сицилії висадився з

військом брат французького короля Карл Анжуйський. У війні з папою та анжуйцями загинули всі представники династії Штауфенів. Останнього з них було страчено 1268 р. в Неаполі. Від імперії відокремилися Італія, Бургундія і Нідерланди. У цей час у Німеччині тривало «міжкоролів'я». Сильна колись країна розпалася на самостійні володіння — територіальні князівства. До рук князів перейшли головні функції державної влади.

4. Німецький наступ на Схід

Поступове поширення німецьких поселень на Схід спостерігається ще у VIII ст. та значно активізується у XII ст., коли в результаті тривалої й жорстокої боротьби німецькі феодали захопили території слов'янських племен — ободритів і лютичів.

На захоплених слов'янських землях було утворено маркграфство Бранденбург, герцогства Мекленбург і Померанію. У зоні колонізації виникли й розбудувалися міста Любек, Берлін, Штральзунд та ін. У XIII ст. німецькі поселення існували вже в Польщі, Чехії та Угорщині.

У той же час німецька колонізація охопила й землі Східної Прибалтики, де проживали поганські племена лівів, летів, естів, пруссів. Спочатку сюди прийшли бременські та любецькі купці, потім — місіонери, а згодом — воїни. Першими німецькому наступу протистояли ліві, але зазнали поразки. У 1201 р. на місці давнього торговельного поселення лівів завойовники заснували фортецю Ригу. Незабаром вона стала центром новоутвореної німецької області — Лівонії.

Німецькі феодали завоювали прибалтійські території за допомогою рицарсько-чернечого ордену «Брати рицарства Христового з Лівонії» («Божі рицарі»).

Рицарі ордену були німецького походження, зодягалися в білі плащі із зображенням хреста і меча червоного кольору. Утвердившись у Лівонії, вони розпочали підготовку до завоювання Великого князівства Литовського, проте в 1236 р. були розгромлені литовцями.

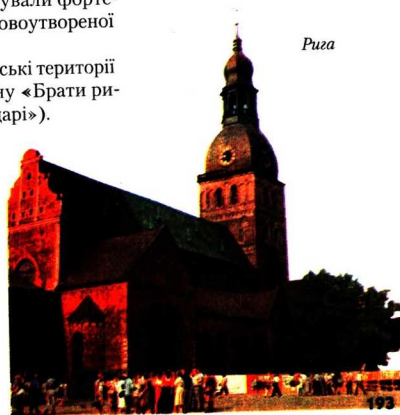
У XIII ст. рицарі **Тевтонського (Німецького) ордену** захопили землі пруссів і створили на них невелику, але сильну й добре організовану державу.

Тевтонські рицарі намагалися прокинути й на руські землі. Але руські

КАНТИЛЕНА
(латин. cantilena — спів) — у середньовічній французькій поезії ліро-епічний вірш, покладений на музику.

Рицар Тевтонського ордену

Рига

князі відважно захищали свої землі. Так, у 1238 р. галицько-волинський князь Данило Романович разом із братом Васильком розбили німецьких рицарів у битві під Дорогичином. А в 1242 р. військо новгородського князя Олександра Невського вщент розгромило їх у битві на льоду **Чудського озера**.

О. Литвинюк. Льодова битва. 2001 р.

● Як можна розрізнити німецьких рицарів і руських воїнів?
Якими засобами автор відтворив перемогу русичів у битві на льоду Чудського озера?

Поразка поклала край подальшому просуванню німців на Русь. Проте згодом німецькі рицарі почали здійснювати напади на територію Великого князівства Литовського. На початку XIV ст. Тевтонський орден захопив землі на захід від Вісли, що серйозно ускладнило його відносини з Польським королівством.

Набагато спокійніше німці колонізували придунайські області.

5. Зміцнення територіальних князівств. Утворення Швейцарського союзу

Унаслідок падіння династії Штауфенів Священна Римська імперія втратила свою колишню силу. Німецькі духовні й світські князі стали майже незалежними правителями. Головне місце з-поміж них посідали *курфюрсти* — князі, що володіли правом обирати короля. У 1273 р. вони обрали на трон графа Рудольфа Габсбурга (1273–1291), який походив з небагатого швабського роду.

Наприкінці XIII ст. Священна Римська імперія все ще залишалася найбільшою країною Західної Європи, хоча й роздробленою на окремі територіальні володіння, яких налічувалося більше ста. Водночас продовжували з'являтися нові державні утворення, наприклад **Швейцарський союз**, що виник у гірських долинах Альп.

Селяни альпійських областей не знали особистої залежності й звикли до волі. Найбільшою загрозою для них були Габсбурги, які тут мали маєтки. У 1291 р. для боротьби з Габсбургами три *кантони* (області) — Швіц (звідси — Швейцарія), Урі та Унтервальден — підписали Вічний союз самооборони. Так було покладено початок Швейцарському союзу. Кантони запрягнулися спільно боронитися проти зовнішніх нападників. Намагання Габсбургів підпорядкувати собі вільні місцеві общини викликало в них активний протест.

Новоутворений союз підтвердив свою спроможність відстоювати власну свободу. Він став центром гуртування інших кантонів. Формально Швейцарський союз залишався в складі Священної Римської імперії, хоча насправді становив суверенну державу. Проте лише наприкінці XV ст., після тривалої та виснажливої боротьби, швейцарці добилися незалежності. Вони виявилися найкращими воїнами в Європі і мали попит як найманці (до речі, швейцарська гвардія й донині охороняє Ватикан і Папу Римського).

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

За легендою, повстання швейцарців підняв селянин **Вільгельм Телль**. Він не захотів кланятися капелюхові габсбурзького намісника Геслера, якого той повісив на стовпі біля свого будинку. Вільгельма Телля було схоплено. Грізний намісник наказав, щоб Телль стрілою збив яблуко з голови свого сина. Лучник виконав цю божевільну примху, і хлопець при цьому не постраждав. Але коли Геслер спитав, для чого Телль сховав ще одну стрілу за пазухою, той відповів, що якби ненароком влучив у дитину, то ця стріла полетіла б у Геслера. Тоді намісник наказав ув'язнити Телля. Але Вільгельм Телль зумів утекти, підстеріг і збив Геслера, що й стало сигналом до повстання проти Габсбургів.

6. Німеччина в XIV–XV ст.

Для Німеччини XIV–XV ст. характерним було піднесення міського життя, подальший розвиток ремесел (прничої справи, ткацтва, книгодрукування) і торгівлі. Цьому сприяло вигідне розташування країни — на перехресті міжнародних торгових шляхів. На початку XIV ст. в Німеччині було близько 3500 міст.

Проте економічний розвиток значно гальмувався політичною роздробленістю країни, що проявлялося у відсутності єдиної грошової системи, одиниць міри й ваги, у запровадженні численних митних зборів тощо. На дорогах грабували банди збіднілих рицарів, повсюдно панували неспокій, невпевненість у завтрашньому дні, страх за життя. Не було також постійної столиці як центру управління та торгівлі, культури й освіти, що свідчило про відставання імперії від інших держав Західної Європи. Слабкість центральної влади, недосконалість адміністративних структур пояснювалися передовсім залежністю німецького монарха від найвпливовіших князів (курфюрстів).

Від князівської вседозволеності найбільше потерпали міста. Сподіватися на підтримку з боку королівської влади було марно. Тому для захисту власних інтересів міста об'єднувалися в союзи: про Ганзейський союз ви вже знаєте, а в другій половині XIV ст. виникли *Рейнський* і *Швабський союзи*.

Тим часом князі всіляко намагалися не допустити посилення імператорської влади, обираючи на трон представників небагатих родів. У 1347 р. німецьким королем, а згодом — імператором було проголошено чеського короля *Карла IV Люксембурга* (1347–1378). Щоб узаконити систему й порядок обрання короля (імператора) колегією із семи курфюрстів, він у 1356 р. видав *«Золоту буллу»*.

Булла зберігала імператорський титул, але наділяла курфюрстів великими правами: карбувати власну монету, стягувати мито, вершити суд, вести феодалні

1356 р. Із «Золотої булли» Карла IV Люксембурга

...Після принесення князями-виборцями або їхніми послами присяги... нехай розпочнуть вони вибори і в жодному разі названого міста Франкфурта не залишають, перш ніж більша частина їх не обере... римського короля, який має стати імператором. Якщо ж вони не встигнуть це зробити протягом 30 днів, починаючи з дня прийняття згаданої присяги, то після цього, коли пройде 30 днів, нехай вони харчуються лише хлібом та водою і в жодному разі не полишають місто [Франкфурт] до того часу, поки ними або більшою їхньою частиною не буде обрано правителя...

1. Який порядок успадкування престолу встановлював Карл IV? 2. Хто мав право обирати короля? 3. Кого так обирали в Римі?

БУЛЛА —
грамота, послання.

війни, що урівнювало їх з імператором. Це сприяло збереженню феодальної роздробленості.

У 1438 р. імператорська корона знову опинилася в Габсбургів. Цього разу надовго. Представники династії Габсбургів правили Священною Римською імперією до

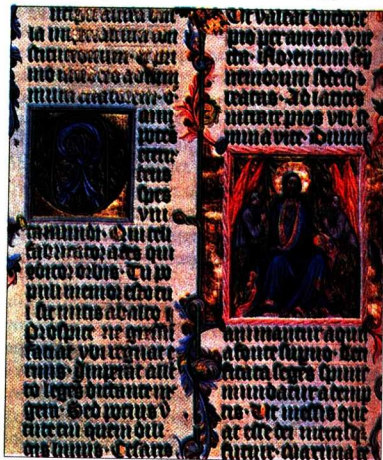
1806 р. Уся сила Габсбургів була в їхніх власних спадкових землях, які вони намагалися всіляко розширити. Велику роль у цьому відіграла так звана шлюбна дипломатія. Вона принесла їм Нідерланди й право на успадкування іспанської корони.

У самій Німеччині Габсбурги володіли Австрією, Штирією, Каринтією, Крайною, Тиролем і частиною Швабії. Вплив імператора на решту Німеччини був незначний. За словами одного хроніста, під час тривалого правління Фрідріха III

Імператор Карл IV.
Гейдельберзький кодекс. XVI ст.

- Чому імператор зображений із трьома коронами?

Сторінка Золотої булли 1356 р.

Булла регламентувала порядок обрання імператора Священної Римської імперії сімома виборцями (курфюрстами). Ці принципи діяли до 1806 р.

Габсбурга (1440–1493) у Німеччині навіть почали забувати, що в країні взагалі є імператор. Натомість посилилися князівські міжусобиці. Припинити їх Фрідріх III був неспроможний. Він не мав ні загальноімперських військ і податків, ні центрального судового й адміністративного апарату.

Німеччина мала орган станового представництва — *рейхстаг*. Це були збори представників усіх земель і територій, що входили до складу імперії. Рейхстаг складався з курфюрстів, духовних і світських князів, а також представників великих міст. Рицарство не мало свого представництва, а городяни брали участь у вирішенні тільки тих питань, які торкалися їх безпосередньо. Німецький рейхстаг був органом із дорадчими правами. Прийняті ним рішення не завжди виконувалися.

У деяких князівствах існували *ландтаги* — збори представників місцевого дворянства, духовенства й городян. Вони збиралися принагідно, однак діяли досить ефективно. Зокрема намагалися впорядкувати на своїй території систему управління, покращити організацію фінансової справи, удосконалити законодавство.

У середині країни визрівало невдоволення існуючими порядками, особливо феодальною роздробленістю. Бюргерство було зацікавлене в політичній єдності й прагнуло реформ. Представники бюргерства вимагали припинити внутрішні війни, встановити контроль міст над свавіллям князів, ліквідувати феодальні привілеї, запровадити єдині судочинство, грошову й митну системи, скасувати залежність селянства тощо. У цій програмі було закладено ідею перетворення Німеччини на централізовану державу. Однак втілювати її в життя князі не поспішали.

Оттон I (936–973), Священна Римська імперія, Фрідріх I Барбаросса (1152–1190), битва на Чудському озері (1242), курфюрсти, «Золота була» (1356), рейхстаг.

1. Назвіть події, які відбулися в 911, 962, 1242 і 1356 роках.
2. Хто з названих осіб був сучасником Оттона I: княгиня Ольга, Мешко I, Гуго Капет, Святослав Ігорович, Вільгельм Завойовник?
3. Поясніть значення понять і термінів «*наступ на схід*», *курфюрсти*, *булла*, *рейхстаг*.

4. У чому полягала особливість монархічної влади в Німеччині?
5. Чому німецькі імператори хотіли завоювати Італію?
6. Поміркуйте, які суспільні стани населення в Німеччині були прихильниками, а які — противниками об'єднання країни.
7. Яким документом було закріплено феодальну роздробленість Німеччини?
8. Що пов'язує дати 1097 р. (Київська Русь) і 1356 р. (Священна Римська імперія)?

9. Як позначилася німецька феодальна роздробленість на формі державного устрою сучасної Німеччини?
10. Із курсу історії Стародавнього світу згадайте, яке велике місто на півночі Африки спіткала така ж лиха доля, як Мілан.

ІТАЛІЯ В XIV–XV СТ.

Лев – символ Флоренції. (XV ст.)

 Церковні володіння

Собор Святого Марка у Венеції. Сучасне фото

Венеційський посуд

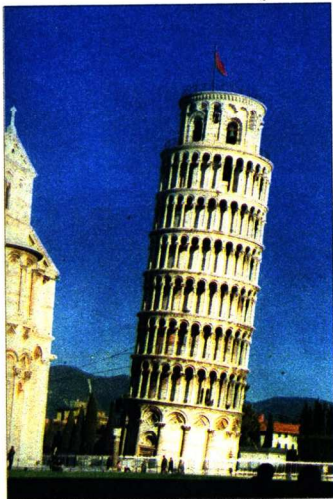
1. Італійські міські республіки

1. Покажіть на карті Апеннінський півострів.
2. Яка держава знаходилася на Апеннінському півострові до 476 року?
3. Які варварські королівства було засновано на її території?
4. Покажіть на карті державу Римського Папи. Як вона називалася?

Після падіння Західної Римської імперії на багаті землі Італії зазіхали лангобарди й візантійці, франки та араби, нормани й німці. Країна складалася з численних незалежних герцогств, графств, маркізатів та єпископств.

Починаючи з IX ст., переважно в Північній і Середній Італії інтенсивно розвиваються міста. Вони досить швидко багатіли завдяки посередницькій торгівлі між Сходом і Заходом, ремісничому виробництву, кредитно-грошовим операціям. Так, Венеція, Генуя, Піза мали сильний флот та вели жваву торгівлю з країнами Середземномор'я. Деякі міста славилися окремими ремеслами. Мілан, наприклад, став центром зброярства, у Павії були найкращі кушніри, Лукка була відома виготовленням якісного сукна, Венеція — виробами зі скла.

Спочатку італійські міста перебували під владою сеньйорів, переважно *єпископів*. На межі XI–XII ст. у містах Північної та Середньої Італії одноосібне правління поступилося незалежним комунам, які очолювала *колегія консулів* (радників). Вона обиралася, зазвичай, на рік.

Пізанська вежа. XII–XIV ст. Сучасне фото

Портал собору в Генуї. Сучасне фото

Поступово міста-комуні підпорядкували собі сільську округу, перетворивши селянські громади на колективного васала. Наймогутніші з них стали міськими республіками зі своїм законодавством та адміністрацією, власним військом, правом карбувати монету, збирати мито тощо. У містах-республіках чітко розрізнялися такі групи населення: феодална знать (гранди), середні та дрібні феодала (капітани, вальвассори), торгівці й ремісники (пополани), підмайстри та наймані робітники (плебс).

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Німецький хроніст Оттón Фрэйзингенський про італійські міста-республіки

Вони так прагнуть свободи, що для того, аби уникнути зловживань постійної влади, тут правлять консули, а не сеньйори... Завдяки цьому вся ця земля [Італія] розділена на безліч міст-держав, з-поміж яких кожне примушує довоколишніх жителів підпорядковуватися собі... Вони не соромляться посвячувати в рицарі й наділяти найвищими посадами юнаків найнижчого звання, навіть з числа ремісників, що займаються гідним зневаги ручним ремеслом, тобто таких людей, яких в інших країнах женуть, як чуму, і не допускають до почесей та культури. Завдяки цьому вони [італійці] за багатством і могутністю перевищують інші держави світу.

1. Як, на вашу думку, ставиться автор до міст-республік? 2. Кому належить влада в містах-республіках? Чому? 3. Як пояснює автор багатство й могутність цих міст?

В. Карпаччо. Лев святого Марка. Венеція. Палац Дожів. 1516 р.

Згідно з легендою, на острові Ріальто, де згодом і постала Венеція, св. Маркові ввісні з'явився ангел, який сказав: «Мир тобі, Марку, мій євангелісте». Згодом св. Марк став покровителем Венеції, а слова ангела прикрасили герб міста

Міст у Венеції. Сучасне фото

Деякі міста-республіки перетворилися на справжні середньовічні держави європейського зразка. Ідеться, передусім, про Венецію, Геную і Флоренцію. Законодавчим органом у Венеції була Велика рада, до якої входили представники знатних родин, а всю повноту адміністративної і військової влади зосередив у своїх руках *дож*, який обирався пожиттєво. Генуя та Флоренція були комунами з консульським правлінням.

В італійських комунах вирувало внутрішнє політичне протистояння, у якому зішлись два угруповання — *гвельфи* та *гібеліни*. Їхня поява пов'язана з боротьбою італійських комун проти німецьких імператорів. Гвельфи орієнтувалися на союз із папою, а гібеліни підтримували імператора. Проте основу конфлікту між гвельфами та гібелінами, що тривав понад два століття, становила не тільки прихильність до папи чи імператора, а, передусім, економічне суперництво, гостра конкуренція у внутрішній та зовнішній торгівлі. Опорою гвельфів переважно були купці, ремісники, банкіри, які виступали за розвиток торгівлі й республіканський устрій, а гібелінів — феодали-гранди, прихильники земельної власності та монархії.

*Вироби зі скла.
Мілан. XVI ст.*

Флоренція. Сучасне фото

*Донателло. Лев.
Скульптура. XV ст.
Лев (Мардзокко)
тримає щит
із зображенням
лілії — герба Флоренції*

Із розвитком міського ремесла й торгівлі посилювалися позиції посполанів, які поділялися на «гладких», тобто заможних, і «худих», або бідних. Вони добивалися участі в управлінні комунами. Щоб зберегти свої позиції, знатні роди (нобілітет) передавали виконавчу владу одній особі, зазвичай, першому консулові. Наприкінці XII ст. консульське управління в багатьох містах було

Флоренція.
Мініатюра. XIV ст.

СИНЬЙОРІЯ –
орган самоврядування
в середньовічних
італійських містах-
комунах.

ТИРАНІЯ –
форма політичного устрою
ряду міст-держав у
Північній і Середній Італії,
що характеризувалася
зосередженням усієї
повноти цивільної та
військової влади в руках
одноосібного правителя –
тирана.

С. Боттічеллі.
Лоренцо Медічі. XV ст.

повністю ліквідовано. Влада там перейшла до *подести*, якого запрошували з іншого міста. Це був платний чиновник комуни, якого обирали, як правило, на рік. Незважаючи на протидію нобілітету, у Флоренції, Мілані та інших містах пополанська верхівка стала відігравати провідну роль в управлінні містом.

Розквіт пополанської демократії припадає на XIV ст. Однак насправді основні важелі впливу перебували в руках «гладких». Це не могло не позначитися на їхніх стосунках із «худими», невдоволення яких призвело до низки міських повстань. Серед них чи не найбільшим за розмахом було повстання **чомпі** (чесальників вовни та інших найманих робітників), що спалахнуло в липні 1378 р. у Флоренції. Повсталі вимагали підвищення заробітної платні, надання місць в органах управління, організації нового цеху найманих робітників тощо.

Чомпі захопили штурмом палац подести і сформувавши новий уряд із представників «гладких» і «худих» пополанів. На чолі Флоренції став вихідець із чомпі *Мікеле ді Ландо*. Було створено три нові цехи – один для чомпі і два для дрібних ремісників. Однак вимогу про підвищення заробітної платні не виконали. Тоді чомпі створили власний уряд, який отримав назву «Вісім святих божого народу». Але Мікеле ді Ландо став на бік «гладких» пополанів, які готували проти чомпі змову. Він зібрав ополчення всіх цехів і вони розправилися з повсталими.

У XV ст. міські республіки так зміцніли, що зважилися розпочати боротьбу за переділ Італії. Передусім вони прагнули заволодіти торговими шляхами. Багаті міста наймали військові загони іноземців (кондотьєрів) і завойовували слабші. Так, Генуя контролювала більшу частину Лігурійського узбережжя, Флоренція – велику частину Тоскани, а Венеція заволоділа значною територією Північної Італії.

Політичні перипетії зумовили зміну республіканського ладу в окремих містах-державках **сіньюорією**, а в інших – **тиранією**. Нерідко тиранами ставали багаті купці, підприємці та банкіри. Так, 1434 р. до влади у Флоренції прийшов багатий банкір *Козимо Медічі*, який і став повноправним володарем міста.

Флоренція стала сильною державою в роки правління його внука *Лоренцо Пишиного* (1469–1492). Він був вправним дипломатом, досвідченим політиком, поетом і тонким шанувальником мистецтва. Свою владу рід Медічі вже передавав у спадок, але це не зробило Італію сильнішою за інші європейські держави.

Після того, як наприкінці IX ст. франкські правителі втратили владу в Італії, папський престол опинився без сильної королівської опіки і став залежати від місцевих аристократичних родин. Влада пап ослабла. Однак у XIII ст. ситуація змінилася і за понтифікату Інокентія III папська держава суттєво зміцнилася й розширилася, хоча її економічне становище було набагато гіршим, ніж Північної Італії.

У 1143 р. торгівці й ремісники спробували створити в Римі комуно. Вони захопили урядові будівлі на Капітолії й проголосили республіку. Ідейним натхненником Римської республіки став релігійний діяч Арнольд Брешіанський. Його палкі виступи були спрямовані проти світської влади пап і збагачення духовенства. Повстання придушив німецький імператор Фрідріх I Барбаросса. Влада в місті знову перейшла до рук папи. Арнольда Брешіанського повісили, тіло спалили, а попіл розвіяли над Тібром.

Через 200 років у травні 1347 р. пополани знову повстали. Їх очолив вихідець із міських низів, син корчмаря *Кола ді Рієнцо*, який назвав себе «трибуном свободи, миру і справедливості». Він закликав усі міста Італії згуртуватися навколо Риму. Але це не знайшло відгуку серед італійських міст, які понад усе цінували власну незалежність. Народ також не підтримав «трибуна», який діяв як диктатор. Наприкінці 1347 р. римська знать зуміла повернути собі владу в місті. Кола ді Рієнцо був змушений покинути Рим.

У другій половині XIV ст. Папська область опинилася в залежності від кондотьєрів та їхніх загонів. Вони придушували повстання в містах, які прагнули здобути незалежність. До смут призводила й Велика схизма, коли на троні опинялося по двоє, а іноді й по троє пап одночасно. Папи втратили свій колишній авторитет і відмовилися від претензій на верховну владу над світськими правителями. Наприкінці XV ст. Папська область перетворилася на звичайну італійську державу. Її існування було однією з перешкод на шляху до об'єднання Італії.

3. Південна Італія та Сицилія

У 1130 р. нормандський герцог Рожер II, який володів Півднем Італії та Сицилією, отримав від папи титул короля. Так виникло Сицилійське королівство. Формально Рожер II та його спадкоємці вважалися васалами папи, але насправді Сицилійське королівство було цілковито незалежною державою.

Сицилійське королівство стало сильною і централізованою державою Італії за правління Фрідріха II Штауфена (1208–1250), який запровадив у королівстві

Заснування папою Сікстом IV Ватиканської бібліотеки. Фреска Мелоццо да Форлі у Ватикані

- Які деталі вказують, що зображено папу?

Фрідріх II

єдину адміністративну систему, позбавив феодалів і міста політичної самостійності, заборонив знаті носити зброю та вести приватні війни.

Брат французького короля Карл Анжуйський у середині XIII ст. розпочав боротьбу за сицилійський трон. У 1268 р. він проголосив себе володарем Сицилійського королівства. Безчинства і всюдозволеність французів, а також зростання податків призвели 1282 р. до всенародного повстання під назвою «Сицилійська вечірня».

ІСТОРИЧНА ІНКАВИНКА

Легенда оповідає, що під час великого весняного свята неподалік від Палермо відбувалися народні гуляння. Крім місцевого населення, були тут і французькі вояки. Один із них причепився до палермської дівчини, обличчя якої прикривала вуаль (сицилійки носили вуаль під впливом східних традицій). Він брутально заявив, що палермські жінки ховають у своїх широких сукнях зброю і зірвав з дівчини вуаль. Обурення присутніх і стало приводом до збройного виступу проти ненависних чужоземців. Умовним сигналом до повстання став церковний дзвін, який кликав до вечірньої молитви, тому воно й отримало назву «Сицилійська вечірня».

*«Райський двір»
кафедрального собору
в Монреалі (Сицилія),
побудованого
нормандським королем
Вільгельмом II. XII ст.*

Повстали за одну ніч вирізали увесь французький гарнізон у Палермо. Далі повстання перекинулося на інші міста Сицилії. Потужний виступ проти французів призвів до відокремлення країни, однак незалежною вона була недовго. У 1302 р. Сицилія ввійшла до складу *Арагонського королівства* на Піренейському півострові. На території Південної Італії виникла нова держава — *Неаполітанське королівство*, яке зберегла за собою Анжуйська династія. У 1442 р. Неаполітанське королівство також перейшло до Арагону. Тож Сицилія та Неаполітанське королівство знову опинилося разом, проте на цей раз під владою іспанських правителів.

*С. Щедрін.
Набережжя
Мерджеліна в Неаполі.
I пол. XIX ст.*

Пригадайте, де розташовувалося Вестготське королівство, коли і внаслідок чого воно було утворене. Покажіть королівство вестготів на карті.

Наприкінці VII ст. араби відвоювали від візантійців Північну Африку й вийшли до Атлантичного океану. Вони зуміли повернути в іслам місцеві берберські племена. У 710 р. загин арабів здійснив набіг на Іспанію через протоку, яку в давнину називали Геракловими Стовпами. Прибережна скеля, до якої пристали кораблі завойовників, отримала назву Джебель аль-Тарік, тобто Гора Таріка. Саме таке ім'я мав арабський полководець, який першим переправився через протоку. Згодом ця протока, що відокремлює Європу від Північної Африки, за його ж іменем отримала дещо змінену назву, — Гібралтар.

Під час цього набігу араби обмежилися плюндруванням прибережної території, а вже 711 р. значно сильніше військо арабів та берберів під командуванням Джебель аль-Таріка переправилося через протоку і вторглося в Іспанію. У першій же великій битві вестготське військо зазнало нищівної поразки. За кілька років араби й бербери (християни називали їх маврами) захопили більшу частину Іспанії та просунулися вглиб Франкського королівства, однак були зупинені Карлом Мартеллом.

На перших порах мусульманська Іспанія, яку називали аль-Андалус, входила до складу Арабського халіфату. Коли в халіфаті владу захопили Аббасиди, Абдаррахман із династії Омейядів 756 р. заснував в Іспанії емірат зі столицею в Кórдові. Формально він визнавав владу халіфату Аббасидів у Багдаді, але згодом аль-Андалус став незалежною арабською державою, яка в X ст. досягла вершини політичної могутності. Тут було створено дієву адміністрацію, податки дозволяли утримувати армію найманців і військовий флот. Правителі використовували східні церемоніал та моду на одяг і страви, запрошували арабських поетів і співців.

Араби збагатили різні сфери життя іспанців. В арабській Іспанії почали вирощувати рис, цукрову тростину, гранатові дерева, бавовну тощо. Було розширено систему зрошувальних каналів, що покращувало землеробство. Особливого розмаху досягло виноградарство. Розвивалося і скотарство, передусім вівчарство. Селяни брали в оренду від великих землевласників ділянки землі й вносили за користування ними грошову плату. У містах процвітали різні ремесла: виготовлення тканин, виробництво зброї, скла, предметів розкоші, обробка шкіри.

Центральна міхрабна ніша
Соборної мечеті в Кордові.
965–968 рр.

Скринька з Тортоси.
XII ст.

Родріго Діас де Бівар (Сід) —
ушлюблений воїн Реконквісти,
головний герой епосу
«Пісня про мого Сіда»

Економічні успіхи супроводжувалися культурним піднесенням: розвивалася наука, відкривалися бібліотеки та навчальні заклади, що вважалися чи не найкращими в тогочасній Європі.

На півночі Піренейського півострова маври так і не змогли підкорити гірські райони Астурії, де існували невеличкі християнські держави. Звідси й розпочалося повернення захоплених арабами земель, яке отримало назву *Реконкіста* (з ісп. — відвоювання). Початком Реконкісти, що розтяглася майже на вісім століть, вважається битва 718 р. біля містечка *Ковадонга*, у якій іспанці-християни розбили арабський загін.

На початку XI ст. в арабській Іспанії розгорілися міжусобні чвари. Вони привели до розпаду аль-Андалусу на кілька десятків самостійних князівств. Занепад мусульманської державності суттєво полегшив процес Реконкісти. На відвоюваних землях утворювалися нові незалежні держави, з-поміж яких особливо вирізнялися *Кастилія*, *Арагон* і *Португалія*. Правителі цих держав почали планомірно й активно наступати на арабів і витіснити їх усе далі на південь Піренейського півострова. У 1085 р. було відвоювано м. Толедо, яке стало столицею Кастилії.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. «Загальна хроніка Іспанії» про взяття Толедо королем Альфонсо VI

Цього (1085) року зібрав король Альфонсо велике військо... і пішов на Толедо, як це бувало раніше, і почав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо, і було обнесене місто мурами, і надійно захищала його річка Тахо. Але скупчилося в Толедо безліч люду, і вичерпалися припаси, і змушені були маври здати його королю Альфонсо...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб дозволив їм залишитися в місті, і щоб зберегли вони свої будинки і майно, і все те, чим вони володіють. І король дон Альфонсо дозволив їм жити... і наказав він, щоб сплачували маври ті ж самі податки, які стягували з них мавританські королі, і, крім того, оголосив він, що головна мечеть має довічно належати маврам...

Крім цього, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, і осіли вони тут надійно, і було їх стільки, що чисельністю перевищували вони колишнє населення міста.

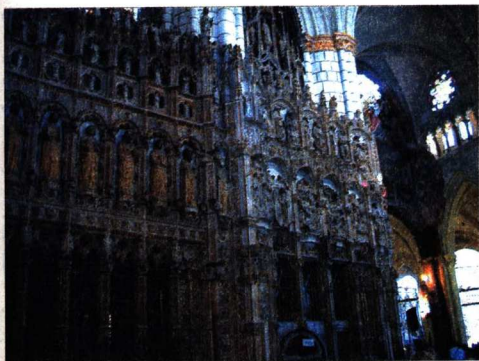

1. Про яку подію йдеться в тексті? 2. Що змусило мешканців Толедо відкрити королю Альфонсо ворота міста? 3. Що свідчить про те, що король толерантно поставився до маврів? Зачитайте.

Король Альфонсо VI.
Мініатюра. XI ст.

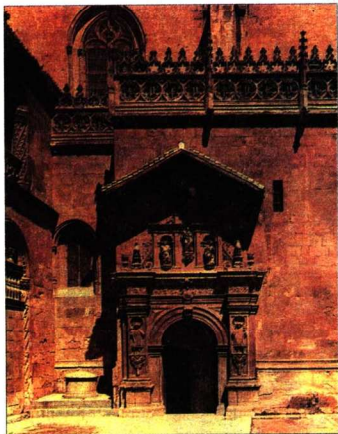
Церква Санта Марія ла
Бланка в Толедо. XII ст.

Собор у м. Толедо.
Внутрішній вигляд

Процеси Реконкісти особливо активізувалися у XII–XIII ст. У другій половині XII ст. арагонці заволоділи Сарагосою. У 1147 р. було взято Лісабон, що згодом став столицею Португалії. На початку XIII ст. кастильці завоювали найбільші мавританські князівства — Кордову та Севілью. У другій половині XIII ст. в руках маврів на Піренейському півострові залишилися тільки *Гранада*, що вже не становило серйозної загрози для християнських держав. Реконкіста призупинилася наприкінці XV ст.

Реконкіста сприяла політичній організації іспанських держав. У ході визвольної боротьби виникли місцеві закони, зросла політична роль дворянства та городян, здобула привілеї знать, що стало основою для формування станово-представницьких

Королівська капела
в Гранаді. Портал

КОРТЕСИ

(ісп. *cortes* — королівський двір) — за феодалізму органи станового представництва в країнах Піренейського півострова. Спочатку в кортесах засідали тільки дворяни й духовенство. Згодом право посилати своїх депутатів отримали й міста. У роботі кортесів Кастилії брало участь також вільне селянство, тоді як у Арагонії ця категорія населення не мала свого представництва.

Ваза з Альгамбри.
XII ст.

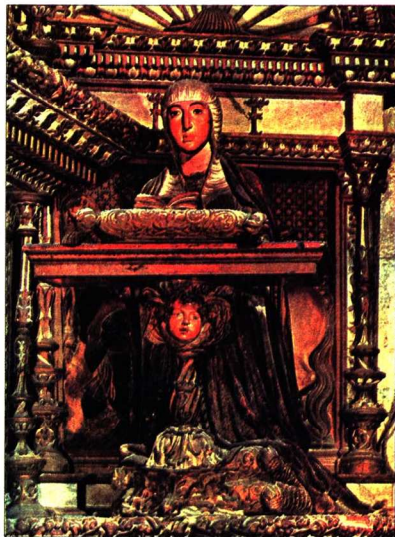
установ — **кортесів**. Вони давали дозвіл на збирання податків, вирішували питання успадкування трону, брали участь у підготовці законів тощо.

У 1479 р. інфанта Кастилії *Ізабелла* вийшла заміж за принца Арагону *Фердинанда*. Цей династичний шлюб об'єднав дві держави в єдине **Іспанське королівство**, хоча обидві складові зберегли свої закони й кортеси. Правління Фердинанда та Ізабелли проходило під девізом «*Один важливий так само, як інший*», що є символом владної рівноправності. Цей історичний напис було висічено над тронами «католицького подружжя» в замку Алькасар у Сеговії.

Титул католицьких королів подарував Ізабеллі та Фердинандові Папа Римський. Він був винятково символічним для країни, де все ще тривала Реконкіста, яка здійснювалася під гаслом боротьби християнства з ісламом. Усе духовне життя Іспанії опинилося під контролем інквізиції. Почалося насильне навернення іншовірців у християнство, а також переслідування і відселення непокірних, що загальмувало розвиток економіки Іспанії.

Д. де Сілоє.
Скульптури Фердинанда
Арагонського
та Ізабелли Кастильської.
Гранада. XVI ст.

У 1492 р. після тривалої облоги військом короля завоювало Гранаду. Південь Піренейського півострова було приєднано до Іспанського королівства. Португалія продовжувала залишатися самостійною.

Отже, наприкінці XV ст. завершилось і відвоювання, і об'єднання території Іспанії в єдину державу.

«Сицилійська вечірня», міські республіки, консули, гвельфи, гібеліни, кондотьери, синьйорія, тиранія, Реконкіста, кортеси.

1. Визначте, які події відбулися в 718, 756, 1282, 1479 і 1492 роках.
2. Поясніть значення понять і термінів: *дож*, *гвельфи*, *гібеліни*, *тиранія*, *синьйорія*, *Папська область*, «*Сицилійська вечірня*», *Реконкіста*, *кортеси*.

3. Визначте, які чинники негативно вплинули на розвиток Папської держави.
4. Поясніть, чому на території Північної та Середньої Італії держави створювалися переважно у формі міст-республік.
5. Покажіть на карті нові незалежні держави, які утворилися внаслідок Реконкісти.

6. Поясніть причини і наслідки Реконкісти.
7. У чому виявлявся вплив церкви на розвиток Іспанії?

8. Уявіть, що ви — гід групи туристів у Флоренції. Про які події з історії міста ви б обов'язково розповіли?
9. Опишіть одну з пам'яток арабської культури в Іспанії.

Ель Греко. Толедо під час грози. 1604–1614 рр.

Узагальнення за темою
«Європа. Візантія. Арабський світ»

Країна (регіон)	Видатні особи	Події
Візантійська імперія	Юстиніан I і Теодора Лев III Ісавр Македонська династія Василь II Болгаробоець династія Комнінів династія Палеологів	кодекс Юстиніана повстання «Ніка» храм Св. Софії іконоборство «Золота доба» імперії; розквіт культури перетворення імперії на наймогутнішу державу Європи 1204 — захоплення Константинополя хрестоносцями 1453 — завоювання Константинополя турками: загибель імперії
Арабський халіфат	Мухаммед династія Омейядів, Аббасидів	610 — зародження ісламу (Коран) 622 — «хіджра» — переселення Мухаммеда утворення Арабського халіфату розквіт науки і культури: математики, астрономії, медицини (Авіценна), архітектури, каліграфії, літератури (збірка казок «Тисячя й одна ніч»)
Скандинавія	вікінги Роллон Лейф Щасливий Гаральд Синьозубий Улав Скотконунг королева Маргарета	відкриття Гренландії, Ісландії утворення Нормандії відкриття островів Північної Америки утворення Данії об'єднання Швеції в єдину державу Кальмарська унія (1397)
Франція	Капетінги Людовік IX Святий Філіпп IV Красивий Жанна д'Арк Людовік XI	хрестові походи судова, грошова, військова реформи 1302 — скликання Генеральних штатів; знищення ордена тамплієрів початок звільнення Франції від англійців завершення об'єднання країни

<i>Країна (регіон)</i>	<i>Видатні особи</i>	<i>Події</i>
Англія	Король Альфред Великий Вільгельм Завойовник Генріх II Плантагенет Річард Левове Серце Іоанн II Безземельний Симон де Монфор Уот Тайлер Ланкастери і Йорки	боротьба з данцями, проведення військової та грошової реформ утворення Денло — області данського права 1066 — завоювання Англії, «Книга Страшного суду» судова та військова реформи, вбивство Томаса Бекета участь у хрестових походах 1215 — Велика хартія вольностей 1265 — Утворення англійського парламенту 1381 — селянське повстання 1455–1485 — війна Червоної та Білої троянд
Німеччина	Оттон I Великий Генріх IV Фрідріх I Барбаросса Карл IV Іоанн Гуттенберг	962 — коронація; утворення Німецької імперії боротьба з папством, «ходіння в Каноссу» намагання підпорядкувати своїй владі Італію, боротьба з Ломбардською лігою, участь у Третньому хрестовому поході 1356 — «Золота булла» винайдення книгодрукування
Італія	Мікеле ді Ландо Козимо й Лоренцо Медічі Рожер II Кола ді Рієнцо	повстання чомпі у Флоренції піднесення Флоренції, розквіт культури виникнення Сицилійського королівства повстання в Римі за встановлення республіки та об'єднання італійських міст
Іспанія	Фердинанд та Ізабелла Торквемада	«католицькі королі», 1479 — утворення єдиного Іспанського королівства 1492 — завершення Реконкісти інквізиція

Станово-представницькі органи влади

	Англія	Франція	Іспанія
Органи влади	парламент	Генеральні штати	кортеси
Дата скликання	1265	1302	1217 кор. Кастилія
Структура	Палата лордів (барони, вищі церковні ієрархи, абати великих монастирів) Палата громад: рицарі (по 2 від кожного графства); городяни (по 2 від кожного міста)	Палати I — духовенство II — дворянство (дрібне й середнє рицарство) III — представники III стану (заможні городяни)	
Завдання	затвердження податків		
	прийняття законів	затвердження виплат на потребу короля	
Періодичність роботи	працює постійно	збиралися за вимогою короля	
Статус	створення умов формування обмеженої монархії	не обмежували владу монархів	

Столітня війна (1337–1453)

Причини	невирішеність територіального питання
Привід	претензії англійського короля Едварда III (онук Філіппа IV Красивого) на французький престол; початок правління династії Валуа
Основні події	поразки французів біля м. Слейс (1340), Кресі (1346), Пуатьє (1356) 1429 — звільнення Орлеану Жанною д'Арк
Результат	перемога Франції
Наслідки	відмова Англії від претензій на французьку територію послаблення авторитету королівської влади, що спричинило боротьбу за владу — війну Червоної та Білої троянд зміцнення королівської влади у Франції завершення об'єднання країни за Людовіка XI

	Франція	Англія
Повстання	Жакерія	повстання під проводом Уота Тайлера
Дата	1358	1381
Причини	бідування населення, викликане Столітньою війною	
Керівник	Гільом Каль — селянин	Уот Тайлер — ремісник
Вимоги	обмеження росту повинностей	повернення до рівності біблійних часів, надання особистої свободи, скасування панщини
Результат	придушення	
Наслідки	припинення росту повинностей, створення умов для отримання особистої свободи	скасування панщини, надання селянам можливості викупитися на волю, встановлення чітко визначеної плати за землю

Орел — герб Візантії

Геральдичний хрест
Плантагенетів

Арабський вершник

Фрагмент декоративного оздоблення середньовічної рукописної книги

Із цього розділу ви дізнаєтеся про:

- утворення Чеського, Польського, Угорського королівств та Великого князівства Литовського, характерні риси державного управління цих країн;
- встановлення монгольського панування на території Північно-Східної Русі й загрозу з боку Тевтонського ордену;
- причини та наслідки об'єднання земель навколо Москви;
- гуситські війни, битву на Косовому полі, Лядове побоїще й Куликовську битву;
- своєрідність культури Північно-Східної Русі;
- значення понять і термінів: *гуситські війни, таборити, чашники, сейм, магнати, шляхта, віче, посадник, «Золота Орда», іго, ярлик, «Судебник», бояри, дворяни, вотчина, яничари.*

СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

§ 17. Центральна та Східна Європа

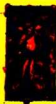
Установіть відповідність між особою та подією з нею пов'язаною:

1. Юстиніан

2. Кирило і Мефодій

3. Карл IV

4. Гедимін

а) будова собору Святої Софії;

б) заснування Вільно;

в) кодекс, «Звід цивільного права»;

г) створення слов'янської азбуки.

1. Перші держави західних слов'ян.

Виникнення слов'янської писемності

Західні слов'яни — чехи, поляки, словаки — походять від слов'янських племен, які розселилися на північ від Дунаю аж до Прибалтики та Ельби. Слов'янська спільність Балканського півострова стала основою формування південних слов'ян: болгар, сербів, хорватів, словенців тощо.

Перша держава західних слов'ян утворилася в ході боротьби з **аварами**. Свою назву — князівство **Само** — вона отримала від імені засновника, напівлегендарного правителя Само. У 623 р. він об'єднав окремі чеські племена й переміг аварів, після чого був обраний князем і правив 35 років. Князівство Само успішно відбило також напади франків, які намагалися підкорити слов'янські землі, але після смерті князя в 658 р. держава розпалася.

АВАРИ —

тюркські племена, які в VI ст. завоювали придунайські райони, заснували свою державу і проіснували там до початку IX ст.

У першій половині IX ст. на частині території сучасної Словаччини та Чехії утворилася **Великоморавська держава**, засновником якої став князь *Моймир* (822–846). У 846 р. король Людовік Німецький скинув Моймира й посадив на княжий трон його племінника Ростислава, який вирішив звільнитися від німецької опіки. У пошуках союзників він звернувся до візантійського імператора й попросив відрядити місіонерів для християнізації місцевого населення, бо це й було нібито причиною нападів німецьких феодалів.

У 863 р. в країну прибули брати *Кирило* та *Мефодій*, які створили перші зразки слов'янської писемності, проповідували християнство, перекладали старослов'янською мовою богослужбні книги. Почалося створення церкви, незалежної від німецького єпископа.

Німецький король захопив владу у Великоморавській державі й доручив управління двом німецьким маркграфам. Проти німців спалахнуло повстання, що відновило незалежність країни. Однак великоморавський князь Святополк визнав себе васалом німецького короля, але

Святі Кирило та Мефодій.
Ікона. XIX ст.

для зменшення натиску німців став шукати підтримки в особі Папи Римського. Він погодився прийняти місіонерів папи, а учнів Кирила та Мефодія вигнав із країни. Тому в країні богослужіння слов'янською мовою майже припинилися.

Наприкінці IX ст. Великоморавську державу охопили міжусобиці, а в 906 р. сюди вторглися угорці й спопелили квітучі слов'янські землі. Великоморавська держава занепадала. Центр політичного розвитку перемістився в чеські землі.

2. Чеське королівство

На межі IX–X ст. в **Чеському князівстві** помітно підноситься князівський рід **Пршемисловичів**. Саме Пршемисловичі, які очолювали племінний союз чехів, заклали основи самостійної Чеської держави з центром у Празі. Їхня влада особливо зміцніла за роки князювання **Вацлава** (921–935). Головною зовнішньою небезпечкою для молодого держави стали загарбницькі плани німецького короля Генріха I Птахолова. Князь Вацлав визнав себе його васалом і зобов'язався сплачувати данину. Це викликало невдоволення з боку чеських вельмож і Вацлава підступно вбили змовники, яких найняв його рідний брат Болеслав.

ІСТОРИЧНА І КАВАНКА

Серед народу поширилася культ князя Вацлава як мудрого і сильного правителя Чеської держави. Про нього розповідали як про мученика, видатного християнського правителя. Католицька церква згодом проголосила Вацлава святим. Він став головним святим Чехії, її вірним заступником. Його підносили як вічного правителя Чехії на небі, захисника держави від внутрішніх чвар і зовнішньої небезпеки. У центрі Праги на площі, названій його ім'ям, височить пам'ятник святому Вацлаву.

Пршемисловичі ревно боронили свої права і для зміцнення влади вміло використовували чвари в Німецькій імперії. Так, князь Вратислав II (1061–1092) підтримав імператора Генріха IV в його протистоянні з папою під час боротьби за інвеституру. У 1085 р. він отримав від нього титул короля. Проте спадкову королівську владу в Чеській державі було встановлено аж наприкінці XII ст. Зростання могутності Пршемисловичів наштовхнулося на опір із боку папи та німецьких правителів із династії Габсбургів. Після підступного вбивства в 1306 р. чеського короля Вацлава III династія Пршемисловичів припинила своє існування.

У 1310 р. чеський трон опинився в руках німецьких князів Люксембургів, які в політичному й культурному плані перебували під впливом Франції. За правління першого чеського короля Яна з Люксембурзької династії королівська влада суттєво послабилася. Він майже весь час перебував за кордоном і навідувався в Чехію лише за грошима. Це посилювало значення чеського сейму — зібрання вищої шляхти. Ян Люксембурзький загинув 1346 р. у відомій битві при Кресі, де воював на боці французів.

На відміну від Яна Люксембурзького, його син **Карл I** (1346–1378) зміцнив королівську владу й перетворив Чеську державу на могутню монархію. Він дбав про розвиток ремесла й торгівлі, зростання міст. Найбільше уваги Карл приділяв Празі: тут було відкрито університет (1348 р.), зведено розкішні палаци, собори тощо. **217**

ПОЛЬЩА та ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ у XII – XV ст.

Польське королівство
на початку XV ст.

Велике князівство
Литовське в 1462 р.

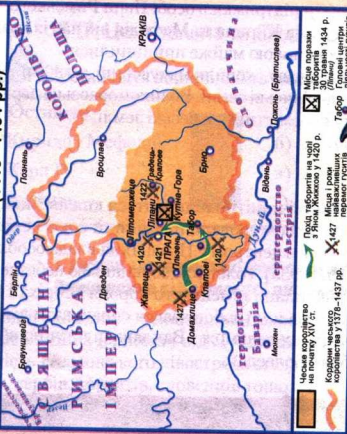
Держави, у яких правили
представники династії
Ягеллонів наприкінці XV ст.

1410 Битва під Грюнвальдом

1385

Кривська унія –
договір про союз
Польщі та Литви

ЧЕХІЯ в XIV – XV ст. ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ (1419 – 1434 рр.)

Чеське королівство
на початку XIV ст.

Королівство чеського
королівства у 1418 – 1437 рр.

Місце поразки
Хуситів
у битві 1434 р.
(Ліпана)

Місце і роки
Таборова
перемог хуситів

Місце поразки
Хуситів
у битві 1434 р.
(Ліпана)

Місце і роки
Таборова
перемог хуситів

Ватажок таборитів –
Ян Жижка

Литовський
воїн

Польський
гусар

Це був перший чеський правитель, який став німецьким королем, а згодом — імператором **Карлом IV**. Через деякий час він підтвердив незалежність Чеського королівства «Золотою буллою».

Хоча Чехія фактично здобула політичну незалежність, вона продовжувала перебувати під німецьким впливом, який наприкінці XII ст. посилювався внаслідок німецької колонізації. Німців вабили міста, бо чеські правителі надавали іноземцям різні привілеї. Невдовзі в руках німецьких колоністів опинилися гірничі справи, торгівля, ремесло, а також міське самоврядування. Така ситуація не могла не викликати обурення з боку чехів.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Із грамоти чеського князя Собеслава II про надання привілеїв німецьким колоністам у Празі

5. Не повинні ходити в похід, хіба тільки воювати доведеться за батьківщину. 6. Якщо князь перебуває в поході за межами Чехії, тоді німці повинні оберігати Прагу біля кожних воріт з дванадцятьма щитами. 7. Судити за вбивство (німця) повинен князь... 8. Якщо хто-небудь порушить мир між ними (німцями), то хай винний платить князеві 10 гривень... 15. Якщо в німця знайдуть вкрадену річ, то її мають вилучити в присутності судді німців. 16. Якщо злодій — німець, то його повинен судити князь. 17. У якій би справі не були визнані винними або звинуваченими німці, нехай їхні жінки та діти не несуть зомтків і не зазнають образ...

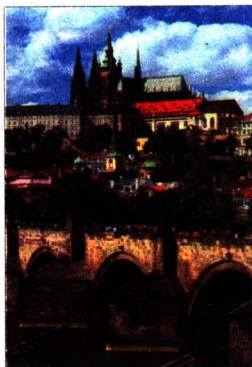
1. Чому чеські князі надавали привілеї німецьким колоністам? 2. Хто здійснював судочинство над колоністами? Чому?

Особливо чехи були невдоволені діями католицького духовенства. До папського Риму надходила велика частина церковної десятини, що збиралася в Чехії. Чи не на кожному кроці продавалися індульгенції та місця в церковному правлінні. Усе це давало чехам підстави для жорстокої критики католицької церкви.

3. Ян Гус і гуситські війни

На початку XV ст. рух чеського народу проти німецького засилля та католицької церкви очолив **Ян Гус (1371–1415)**. Він народився в селянській родині в містечку Гусинці на півдні Чехії. Після закінчення Празького університету Ян Гус отримав ступінь магістра й почав викладати тут богослов'я. Згодом він став деканом факультету, двічі виконував обов'язки ректора університету. Це був перший ректор чеського походження.

Водночас Ян Гус розпочав проповідницьку діяльність. Свої проповіді він виголошував чеською мовою і мав великий успіх. Ян Гус критикував ненаситність і зажерливість вищого духовенства, закликав позбавити церкву майна та підпорядкувати її світській владі, засуджував симонію і продаж індульгенцій, виступав проти

Прага. Сучасне фото

РЕ́КТОР —
керівник університету.

ДЕКА́Н —
керівник факультету.

ИНДУЛГЕН́ЦІЯ —
папська грамота про
«випущення гріхів»,
яка надавалася
за відповідну плату.

*Страта Яна Гуса.
Мініатюра. XV ст.*

німецького засилля. На його думку, єдиним авторитетом у справах віри та християнських обрядів має бути Святе Письмо, а не накази пап і постанови церковних соборів. Крім того, проповідник вимагав, щоб богослужіння та навчання здійснювалися чеською мовою. Задля цього Ян Гус уклав граматику та орфографію чеської мови.

Папа звинуватив Яна Гуса в ересі і став вимагати його покарання. Чеського проповідника викликали на церковний собор у місто Констанція. Тут йому було запропоновано зректися своїх поглядів або вмерти. Однак глибока віра у свою правоту і велика людська гідність не дозволили Гусові відступити від власних переконань. Тоді собор засудив Яна Гуса до страти і 6 липня 1415 р. його було спалено як еретика.

Страта Яна Гуса стала поштовхом до розгортання широкорого руху його прибічників — **гуситів**. У липні 1419 р. в Празі вибухнуло повстання міщан, у ході якого владу короля, по суті, було ліквідовано. Це стало початком **гуситських війн**, що тривали упродовж **1419–1434 рр.**

У гуситському русі сформувалися дві течії: *чашники* і *таборити*. Чашники — переважно заможні міщани і знать — хотіли встановити єдиний для духовенства та мирян обряд причастя хлібом і вином. Такий обряд католицькою церквою передбачався для священників, миряни ж причащалися лише хлібом. Символом чашників стала чаша — посудина для церковного вина. Крім того, вони вимагали проведення богослужіння чеською мовою.

Таборити ж були налаштовані більш рішуче. Назва цього крила походить від місця розташування їхнього

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. Італійський учений, секретар папської курії Поджо Браччоліні про засудження Яна Гуса на церковному соборі в місті Констанці

Голова собору запропонував Гусові зректися цього всього; але той Чех [Гус], звівшись, вигукнув: «Я не збираюся відступити від свого вчення і віри...»

Так само й Сигізмунд [імператор] настійливо й суворо запропонував Чеху зректися свого вчення... Тоді Гус сказав таке: «Я не маю зректися жодного положення, написаного або проголошеного мною...»

Усі були настільки збуджені, що ламали столи і кидалися їхніми уламками. Під цей гамір володар пішов. Міг би піти і Гус, якби схотів. Він, проте, повернувся у свою в'язницю. Коли в храмі вже не було нікого, противники Гуса спохватилися за ним. Вони розпорядилися бити на сполох і стерегти міські брами, щоб він не зміг утекти з міста. Однак, увійшовши до в'язниці, знайшли Гуса, який стояв на колінах і щиро молився. Сторожа навіть не зачинила двері в'язниці, захоплюючись благородством Гусової душі.

1. У чому проявилася глибока віра Яна Гуса? 2. Як ви вважаєте, чому він обрав смерть, а не зречення? 3. У чому виявилася підступність імператора?

Руїни замку Дівочий Камінь, який у час гуситських воєн був резиденцією католицького дворянства

Король Сигізмунд Люксембурзький. XV ст.

укріпленого поселення — на горі Табор. Вони не заперечували вимоги чашників, але хотіли радикальних політичних і церковних змін. Таборити виступали за державу без короля, за загальну рівність у суспільстві та скасування селянських повинностей. До таборитів належали збіднілі рицарі та священники, селяни й городяни.

У декількох битвах гусити розбили військо феодалів-католиків. Основною силою гуситів була армія таборитів, яку очолював рицар **Ян Жижка**. Він уміло керував піхотинцями при наступі та обороні. Таборити винахідливо будували укріплення з возів. До подібного способу згодом вдавалися і запорозькі козаки. На зупинках чехи скріплювали вози ланцюгами, а між ними робили загороди з дощок. Такі укріплення та використання легких гармат сприяли воєнним успіхам.

Папа та імператор також пішли на хитрість: вони задовольнили вимоги чашників. Після цього чашники припинили боротьбу, що спричинило ослаблення гуситського руху. У 1434 р. чашники разом із німецьким військом виступили проти таборитів і розбили їх у битві під *Ліпанами*. Гуситські війни загалом припинилися, хоча окремі вцілілі загони таборитів продовжували боротися, а їхнє укріплення — Табор — трималося до 1452 р.

Наприкінці XV ст. Чеська держава стала зразком віротерпимості серед християнських держав Європи: тут уживалися католицька та незалежна від Риму гуситська церква. Внаслідок гуситських воєн також було покинчено з німецьким засиллям і створено можливості для розвитку чеської мови та культури.

4. Угорське королівство

На землі середнього Подунав'я — територію сучасної Угорщини — угорські племена прийшли у 896 р. На чолі угорських племен стояв вождь **Арпад**. Саме від нього бере початок князівська, а згодом і перша королівська династія Угорщини — **Арпадовичів** (правили до 1301 р.). Усю першу половину X ст. загони угорських кінотників спустошували й грабували землі Італії, Франції, Німеччини і навіть доходили до Ютландії. «О Боже, порятуй нас від угорських стріл!» — молилися ченці в монастирях. У 955 р. німецький король Оттон I усент розгромив угорське

військо. Як наслідок, набіги припинилися, а самі угорці остаточно осіли в Паннонії, завдяки чому збереглися як народ.

Засновником угорської держави традиційно вважають **Іштвана I Святого** (бл. 974–1038), прямого нащадка Арпада. Здолавши у впертій боротьбі родичів і приборкавши знать, він об'єднав зайняті угорськими племенами землі. По всій країні Іштван наказав будувати замки, які стали адміністративними центрами. У розбудові держави він спирався на досвід іноземців, передусім німців. Після його одруження з баварською принцесою країну наводнили рицарі та місіонери з німецьких земель для навернення населення в християнську віру. Визнаючи заслуги Іштвана, Папа Римський надіслав йому королівську корону, яка увінчала голову мудрого правителя в перший день **1001** р. Так Угорщина стала королівством.

ІСТОРИЧНА І КАВІНКА

Легенда розповідає, як напередодні Різдва 1000 р. папа Сильвестр II побачив сон. Ніби з'явився до нього від Господа ангел і прорік: «Знай, завтра рано-вранці до тебе прибудуть послы від невідомого народу і будуть просити від тебе для свого князя разом з апостольським благословінням і королівську корону. Так ось, корону, яку вже раніше виготовили за твоїм наказом, без вагань віддай тому князеві, якщо тебе про це попросять. Бо знай, корона має належати йому разом із почесним титулом короля за його життєві заслуги». І так сталося. Невідомим народом були угорці, і просили вони корону, що насправді виготовлялася для польського князя Мешка. Та виконуючи волю Небес, папа віддав корону Іштванові.

У XI ст. угорські правителі тривалий час вели вперту боротьбу з німецькими імператорами, які прагнули перетворити їх на своїх васалів. Водночас королі Угорщини намагалися підтримувати дружні стосунки з Київською Руссю. Так, донька великого князя київського Ярослав Мудрого Анастасія була одружена з угорським королем Андрашем I (1045–1051). Незважаючи на військові успіхи угорських королів, їхня влада послаблювалася через міжусобиці, які зміцнювали становище верхівки знаті — баронів або магнатів. Середні та дрібні землевласники змусили короля Андраша II в 1222 р. видати «Золоту буллу», яка містила гарантії дотримання свобод і вольностей усіх знатних людей, обмежувала вплив іноземців, а також надавала право чинити опір королю, якщо він не виконуватиме своїх обіцянок.

У середині XIII ст. країна була розгромлена монгольськими військами на чолі з ханом Батием. Після відходу загарбників Угорська держава тривалий час піднімалася з руїн. У 1301 р. помер останній представник династії Арпадовичів. За підтримки папи на угорському троні утвердився *Карл Роберт*, представник Анжуйської династії, яка правила в Неаполітанському королівстві.

У середині XV ст. в Угорському королівстві формується вищий орган станового представництва — *Державні збори*. Як правило, вони збиралися один раз на рік і виконували законодавчі функції, давали дозвіл на збирання податків, обирали королів тощо. У Державних зборах засідали магнати, дворяни, представники духовенства і міст. Але через недостатню організацію міст роль городян у державному управлінні була мізерною.

У розбудові Угорської держави значних успіхів досяг король *Матяш Корвін* (1458–1490). Це був розумний правитель, мужній полководець, високоосвічена людина, яка розумілася на мистецтві й підтримувала розвиток науки. Він зумів зосередити всю повноту влади у своїх руках, використовуючи королівську канцелярію, у якій працювали фахівці з університетською освітою. Головних службовців Матяш Корвін вибирав із середнього дворянства, бюргерів і навіть селян. Щоб позбутися впливу магнатів, король наймав військо, залежне тільки від нього. Правління Матяша Корвіна стало для Угорщини золотим періодом, якому, однак, не судилося тривати довго. До кордонів країни невпинно насувалися турецькі завоювальники. Після поразки угорської армії під Могачем (1526) країна розпалася на три частини.

*Матяш Корвін,
король Угорщини.
Гравюра на дереві. 1575 р.*

- Чому художник зобразив короля у вінку?

5. Середньовічна Польща. Велике князівство Литовське

Слов'янські племінні союзи, з яких постала Польська держава, займали простір між ріками Одером, Віслою і Вартою. У X ст. серед них підноситься князівська династія П'ястів, яка й об'єднала під своєю владою майже всі польські землі. Головною резиденцією перших П'ястів було Гнезно. Легенда пов'язує виникнення Гнезна з міфічним прародичем поляків — Лехом. На цьому місці Лех, нібито, побачив орлині гнізда, а високо в небі над ними — білого орла в променях сонця, що заходило за обрій. Зображення білого орла на червоному щиті поширилося саме за правління П'ястів, а з кінця XIII ст. воно стає офіційним символом Польської держави.

Першим достовірно відомим польським князем із цієї династії був *Мешко I* (963–992), який відкинув поганство й разом зі своїм народом прийняв християнство католицького зразка. Наприкінці свого правління Мешко I об'єднав усі польські терени між Одером і Віслою, за винятком Краківської землі.

*Орел — офіційний символ
Польської держави*

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

X ст. Арабський купець Ібрагім ібн Якуб про князя Мешка I

...А що стосується держави Мешка, то вона найбільша з їхніх [слов'янських] країн. Багата вона на різний крам, м'ясо, мед і рибу. Збирає він [Мешко] податки в торгових динарах. Йдуть вони на оплату його воїнам... Має він три тисячі воїнів у панцирях, розділених на загони, а одна сотня їх варта десяти сотень інших [воїнів]. Дає він цим мукам одяг, коней, зброю і все, чого тільки вони потребують...

1. На що багате польське князівство? 2. Якою була армія князя Мешка I?

Краків. Храм Святої Марії

Польське королівство зміцніло за правління Мешкового сина *Болеслава I Хороброго*. Йому вдалося приєднати до своїх володінь Краківську землю. Так було завершено процес об'єднання польських територій у єдину державу. Болеславові довелося побувати і в Київській Русі: він допомагав своєму зятеві Святополку в боротьбі з Ярославом Мудрим за великокняжий стіл. Війська Болеслава зайняли Київ і князем став Святополк. Повертаючись додому, Болеслав захопив руські Червенські міста і приєднав їх до Польщі. Проте невдовзі Ярослав Мудрий вигнав Святополка з Києва, а згодом повернув і Червенські міста.

У 1025 р. Болеслав Хоробрий коронувався в Гнезно королівською короною. Це місто ще деякий час залишалося столицею Польської держави, а в середині XI ст. нею став Краків, який був столицею Польщі до XVI ст.

Після смерті Болеслава Хороброго Польське королівство втрачає могутність і розпадається на окремі князівства. Країна стає легкою здобиччю для сусідніх держав. У 1157 р. німецький імператор Фрідріх I Барбаросса змусив польських князів визнати його зверхність і сплачувати данину. Через півстоліття більшість із них зуміла звільнитися від цієї опіки. Але водночас зросла залежність польських князів від папства. У середині XIII ст. Тевтонський (Німецький) орден захопив Пруссію, а 1308 р. — Східне Помор'я, тим самим заклавши Польщі вихід до Балтійського моря.

Великим лихом для країни була також монгольська навала. Завойовники спустошили й пограбували значну територію Польщі, спалили багато міст, серед яких Люблін, Сандомир, Краків. Навесні 1241 р. в битві під *Лехенцею* польське ополчення зазнало від монголів поразки. І хоча польські землі не потрапили в монгольське ярмо, країна неодноразово відчувала на собі лихе сусідство. Про ті далекі часи в старому Кракові нагадує передзвін, що доноситься з храму Святої Марії. Дзвін лунає щогодини, і вдень, і вночі, взимку і влітку, і завжди повторюється чотири рази: для півночі, півдня, сходу і заходу. Передзвін відтворює просту мелодію і завжди раптово обривається. Він нагадує про сурмача, якому поцілила в горло монгольська стріла, коли той подавав сигнал тривоги мешканцям міста. Цей перерваний сигнал дав змогу городянам утекти. Ті, які вижили, у такий спосіб увічнили пам'ять про героя.

Наприкінці XIII ст. визріли передумови для відродження Польської держави. Із метою централізації країни король **Казимир III** (1333–1370), прозваний Великим, провів ряд реформ. Він видав кодекс законів, поділив Польщу на адміністративні одиниці — воєводства, створив центральні органи влади: королівську раду, канцелярію, скарбницю, суд тощо. Було проведено грошову реформу й запроваджено єдину монету — краківський гріш. У 1364 р. було засновано Краківський університет.

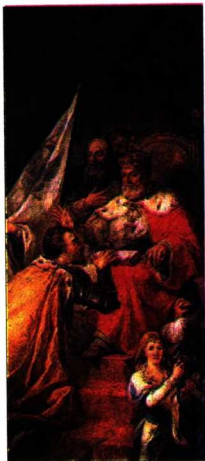
У XV ст. Польська держава перетворилася у **станову монархію**. Дії королівської влади обмежував орган станового представництва — сейм.

Із другої половини XIV ст. історія Польщі надовго поєдналася з *Великим князівством Литовським*, яке виникло в середині XIII ст. Безпосередньою причиною зближення була загроза з боку тевтонських рицарів, чії напади завдавали чималої

шкоди як Польщі, так і Литви. Але були й інші причини. Польща, відродившись після монгольської навали, по-жадливо оглядала відкриті простори на Сході. Натомість литовська знать із тривогою придивлялася до піднесення сусідньої Московської держави і в разі протистояння з нею сподівалася на підтримку Польщі.

У **серпні 1385 р.** в замку Крево було укладено польсько-литовську унію. Згідно з її положеннями, Ягайло, литовський князь, зобов'язався разом зі своїми підданими прийняти християнство за католицьким зразком, узяти шлюб з Ядвігою, польською королевою та об'єднати Велике князівство Литовське з Польським королівством. Наступного року Ягайло охрестився, був обраний польським королем і одружився з Ядвігою. Він зійшов на польський трон під іменем **Владислава II** (1386–1434). Так було започатковано правління **Ягеллонської династії** (від польського варіанту імені Ягайла — **Ягелло**).

Кревська унія значно зміцнила позиції Польщі й Литви в боротьбі з Тевтонським орденом. У **1410 р.** біля села **Грюнвальд** об'єднане військо польських, литовських, українських, білоруських, російських полків, молдавського загону, частин кримських татар і чеських найманців ущент розгромило тевтонських рицарів. Військову могутність Тевтонського ордену було зламано і він припинив наступ на Схід. Це сприяло посиленню авторитету Польщі й Литви.

Марчело Бациареллі.
Король Ягайло

Князівство Само, Великоморавська держава, Золота булла (1356), Ян Гус (1371–1415), гуситські війни (1419–1434), Матяш I Корвін (1458–1490), Казимир III (1333–1370), Кревська унія (1385), Грюнвальдська битва (1410).

1. Поясніть значення понять: *сейм, шляхта, магнати, унія*.

2. Визначте, які події відбулися у 863 р., 1356 р., 1419–1434 рр., 1410 р.
3. Покажіть на карті територію Чехії, Польщі, Угорщини, Великого князівства Литовського.

4. Поясніть, що було причиною до утворення держав у слов'янських народів Центральної та Східної Європи.

5. З'ясуйте причини й наслідки гуситських війн. Чи можна вважати їх визвольними? Чому?

6. Порівняйте спільні та відмінні риси у двох течіях гуситського руху.

7. Чому брати-просвітники Кирило й Мефодій визнані церквою святими?

8. У чому полягає значення Грюнвальдської битви? Уявіть, що Грюнвальдську битву виграли тевтонці. Як це вплинуло б на розвиток країн регіону?

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА В XII–XIII СТ. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА

	Межа руських земель у першій половині XIII ст.		Похід полководців Чингісхана (Субедея і Джебе) у 1223 р.
	Похід руських князів у 1223 р.		Походи хана Батія у 1237–1242 рр.
	Поражка руських князів у битві на річці Калці		Кордони Золотої Орди

§ 18. Північно-Східна Русь. Утворення Московської держави

1. Згадайте, у чому полягає значення Любецького з'їзду князів. Назвіть причини феодалної роздробленості.
2. Охарактеризуйте географічне положення території між Окою та Волгою. Які вигоди забезпечувало таке положення для населення порівняно з Подніпров'ям?

1. Володимиро-Суздальське князівство

Далекою околицею могутньої Київської держави Рюриковичів була територія між Окою та Волгою. Вона називалася «землею за великим лісом» — Заліським краєм. Найдавнішими містами цього краю були Ростов і Суздаль. За їхньою назвою стали іменувати весь край.

Володимир Мономах, якому ця територія дісталася за рішенням з'їзду князів у Любечі, відправив князувати в ній свого малолітнього сина **Юрія**, прозваного згодом **Довгоруком**. Князь Володимир Мономах неодноразово бував у Заліському краї. У 1008 р. на р. Клязьмі він заснував місто, яке на свою честь назвав Володимиром (Владимиром).

З іменем Володимира Мономаха пов'язують появу переказів про царський шпальт — шапку Мономаха. За легендою, князьський князь Володимир Мономах отримав шапку від свого діда по матері — візантійського імператора Константина Мономаха. Насправді її було виготовлено в XIV ст. Це покритий золотими пластинками гострокінцевий головний убір, оздоблений соборним хутром, прикрашений коштовним камінням і увінчаний хрестом. Шпальт згадали на царстві московських князів і царів. У XVIII ст. Петро I змінив її імператорською короною. Нині шапка Мономаха зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля.

У 1147 р. відбулася зустріч Юрія Довгорукого з другом і союзником — новгород-сіверським князем Святославом Ольговичем. Цим роком датується перша літописна згадка про Москву. Вважається, що раніше Москва й прилеглі землі належали боярину Степанові Кучці, у якого їх відібрав Юрій Довгорукий.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. Перша звітка в «Іпатівському літописі» про Москву

У рік 1147 пішов Юрій воювати Новгородську волость... А до Святослава приславши [посла], Юрій повелів йому Смоленську волость пустошити. І Святослав пішов і захопив людей у верхів'ї [ріки] Протви, і таким чином набрала здобичі дружина Святослава. І приславши [посла], Юрій передав [йому]: «Прийди до мене, брате, в Москову».

Крім Новгородода, князь Юрій вів уперту боротьбу за Київ. Саме через намагання захопити й утримати ці віддалені від Суздаля міста його прозвали Довгоруким. Князь Юрій двічі займав Київ, але утвердитися тут не зміг. Нарешті 1155 р. він остаточно здобув столийний град і став великим князем київським. Однак князювання його тривало недовго й закінчилося трагічно. У 1157 р. невдоволені київські бояри отруїли Юрія.

Коли Юрій став правити в Києві, він віддав своєму синові Андрію резиденцію у Вишгороді. Проте Андрій переїхав звідти до Володимира-на-Клязьмі. Сюди ж, ставши після батькової смерті ростовсько-суздальським князем, він переніс княжий престол. Неподалік від Володимира в селі Боголюбові він збудував княжий палац, у якому полюбляв відпочивати. Саме тому князя Андрія нарекли **Боголюбським**. Князь Андрій Боголюбський зводив у Володимирі пишні храми та інші споруди, всіляко намагався зробити нову столицю такою ж розкішною, як Київ.

ІСТОРИЧНА ІКАВИНКА

З-поміж храмів, збудованих за князювання Андрія Боголюбського, дивовижною красою вирізнявся Успенський собор у Володимирі. Він став головною святинєю всієї Володимиро-Суздальської Русі. Особливо з того часу, як Андрій помістив у ньому чудотворну ікону Божої матері, написану, за переказами, євангелістом Лукою. Князь Андрій вивіз цю ікону з Вишгорода, після того, як він у 1169 р. пограбував і спустошив Київ, а також спалив дощенту Вишгород.

Ікона Володимирської Божої матері

Дмитрієвський собор у Володимирі. 1194–1197 рр.

Намагання Андрія Боголюбського зосередити всю владу у своїх руках викликало сильний опір бояр Володимиро-Суздальського князівства. У 1174 р. нащадки Степана Кучки — бояри Кучковичі, змовившись, зарубали князя Андрія в його палаці в Боголюбові.

Наступником Андрія став його брат **Всеволод Юрійович (1176–1212)**, якого називали Всеволод Велике Гніздо, бо мав дванадцять дітей, серед яких було вісім синів. Вдумливий правитель і спритний дипломат, він першим офіційно прийняв титул великого князя володимирського. За період його князювання Володимиро-Суздальська земля переживала часи економічного й культурного підйому, її терени значно розширилися. Протягом останніх років Всеволодового правління руські князі визнавали його верховну владу.

Смерть Всеволода спричинила жорстоку братовбивчу війну, внаслідок чого Володимиро-Суздальська Русь розпалася на окремі удільні князівства.

2. Великий Новгород

Новгород постав серед лісів на берегах річки Волхов. З утворенням Київської держави Новгородська земля ввійшла до її складу. Наприкінці X ст. Новгород став другим за величиною містом на Русі після Києва. Через нього проходив відомий торговий шлях «із варяг у греки», тобто з Балтійського моря до Чорного.

Уже на початку XI ст. новгородці хотіли самостійності, але їхній князь Ярослав Мудрий посів київський трон і залежність Новгорода від Києва збереглася. Київський князь зазвичай відряджав для управління містом свого сина або призначав намісника — *посадника* й голову ополчення — *тисяцького*.

У 1136 р. Новгород звільнився з-під опіки Києва й у місті було встановлено боярську республіку. Новгородці самі почали запрошувати князя, укладаючи з ним договір, згідно з положеннями якого князь повинен був боронити місто від ворогів, не розпочинати війну без дозволу віча та не мати на території республіки власних земельних володінь. Було обмежено також судові функції князя. У разі порушення прийнятих зобов'язань новгородці вказували князеві на дорогу, тобто виганяли його з міста. Отже, князь, по суті, був найманим воєначальником, який служив республіці.

Адміністративно Новгород поділявся на дві частини. На західному березі Волхова височів собор Св. Софії, тому сторону назвали Софійською. Вона складалася з трьох *кінців* (округів) і *дитинця* (кремля). На східному березі річки знаходилася *Торгова сторона*, що складалася з двох кінців. П'яти кінцям міста підпорядковувалися п'ять *волостей* (районів), на які було поділено Новгородську землю. Новгород керував і деякими містами. Вони називалися «пригородами Новгородськими», найважливішими серед яких були Псков, Ізборськ, Стара Руса, Ладога.

Верховну владу здійснювало *загальноміське віче*. Зазвичай, у ньому брало участь 300 представників від найшанованіших і найзаможніших боярських родин. З часом їхня кількість зросла до 500 осіб. Віче збиралося на Торговій стороні за покликком «вічевого» дзвону й вирішувало питання війни й миру, укладання договорів із князями, затвердження законів, обирання вищих посадових осіб Новгородської республіки: єпископа (згодом — архієпископа), посадника й тисяцького. Найбільше повноважень мав єпископ (архієпископ), у руках якого зосереджувалася духовна й світська влада: міська скарбниця, вищий церковний суд, зовнішня політика. Посадник очолював уряд. Він скликав віче й виконував його рішення. Найближчим помічником посадника був тисяцький, який командував міським ополченням.

План Новгородського кремля.
Деталь ікони XIV ст.

Собор Святої Софії в
Новгороді. 1045–1052 рр.

Приїзд у Новгород
литовського князя
Юрія в 1438 р.
Мініатора. XVI ст.

У Новгородській республіці було розвинено землеробство, але через несприятливі ґрунтові й кліматичні умови воно не могло задовольнити потреб її жителів. Це спонукало населення займатися різними промислами: полюванням на хутрового та морського звіра, риболовством, добуванням солі, а також торгівлею. Новгородці закупували зерно в жителів південно-східних областей Русі. Новгородські купці продавали хутро, віск, мед, рибу, сало, льон, хміль в інші міста Русі та за кордон. Особливо активну торгівлю вони вели з країнами Західної Європи, передусім з Ганзою. Завдяки торгівлі та промислам Новгород швидко багатів.

Для новгородців їхнє рідне місто було предметом гордості. Вони називали його **Пан Великий Новгород**.

3. Монгольська навала. Золотоординське іго

Роздробленість і князівські міжусобиці підірвали могутність Русі. Такою ситуацією в XIII ст. скористалися монгольські завойовники.

Монголи проживали в степах Центральної Азії. Це були племена, які розводили коней, волів та овець і весь час кочували. У 1206 р. на курултаї (з'їзді) монгольської знаті вождь одного з племен Темучин був проголошений Чингісханом, тобто великим ханом. Так утворилася могутня Монгольська держава.

У наступні роки монголи підкорили Північний Китай, Південний Сибір, Середню Азію та Закавказзя. У **1223 р.** військові дружини кількох руських князів уперше зіткнулися з монголами в битві на р. Калці. Русичі зазнали нищівної поразки. У **1237 р.** монгольські війська, очолювані грізним ханом **Батю (Батием)**, вторглися в Рязанське князівство. Вони взяли в облогу Рязань. Місто трималося п'ять днів, а на шостий день його захопили, пограбували й спалили; усіх мешканців винищили. Монголи захопили Москву, Суздаль, Ростов. У лютому 1238 р. монгольські загарбники

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Уривок із «Никонівського літопису» про битву на річці Сить

Уже наприкінці лютого [1238 р.] до великого князя Юрія Всеволодовича... прийшов гінець зі звісткою, що місто Володимир взяте, єпископ, велика княгиня, князі та всі люди спалені, а деякі перебиті.

...Почувши це, князь Юрій із братом Святославом і племінниками своїми — Васильком, Всеволодом і Володимиром — і зі своїми мужами сіли на коней і пішли проти ганих. Великий князь Юрій Всеволодович почав ставити полки, як враз раптом прийшли на Сить татари. Князь Юрій забув про всяку печаль і пішов на них. Зійшлися полки, і була велика битва й люта січа; кров лилася, як вода. Божим попустом татари перемогли руських воїнів. Був убитий тоді великий князь володимирський Юрій Всеволодович і багато його воевод і бояр, і було перебите воїнство його...

1. Що в літописі свідчить про великі жертви під час захоплення Володимира?
2. З яким почуттям літописець описує розгром руського війська?

знищили м. Володимир. Руське військо було вщент розгромлене, а великий князь володимирський Юрій Всеволодович загинув у битві біля річки Сить.

Монголи хотіли захопити й Новгородську землю. Але їхні сили підупали від довгого походу та мужнього опору русичів, і Батий наказав військам повертати назад. Дорогою монголи вирішили взяти містечко Козельськ, але його жителі сім тижнів запекло оборонялися. Втрати завойовників були настільки великими, що вони назвали Козельськ «злим містом», і, захопивши його, зруйнували.

Від Козельська Батий вирушив на південь у половецькі степи, де розташовувалися його основні кочів'я. Тут, між Волгою і Доном, монгольський хан збирав сили для подальшого наступу. У 1239 р. Батий зруйнував Переяслав і Чернігів, а восени наступного року монгольські коні вже гарцювали під мурами Києва. Після тривалої облоги Київ було взято і спалено дощенту.

Навесні 1241 р. монголи вийшли на західні рубежі Русі й вторглися на територію Угорщини та Польщі. Знесилене військо Батія зазнало великих утрат. У 1242 р. він вивів свої поріділі війська в пониззя Волги, де кочовики й заснували свою державу — **Золоту Орду** зі столицею *Сараєм* (поблизу сучасної Астрахані). На Русі почався тривалий період злотоординського іга.

Руські князі були змушені коритися хану. Претенденти на князівство повинні були отримати ханський *ярлик* — грамоту, яка надавала право управляти князівством. Гонитва за ярликами руйнувала гідність князів, нерідко спонукала їх до підліх вчинків. Стольне місто Володимир майже втратило ознаки першості. Отримуючи від хана ярлик на велике князювання, князі не зобов'язані були перебувати у Володимирі. Вони могли бути великими князями й жити у своїх уділах. Однак за титул великого князя боротьба все-таки велася.

У містах на Русі всім розпоряджалися ханські намісники — *баскаки*. Вони наглядали за князями й стежили за збиранням данини, якою було обкладено населення Русі. З метою контролю за сплатою данини ординці проводили переписи населення. На території Північно-Східної Русі перший такий перепис було зроблено в **1257 р.**

Проте із середини XIV ст. Золота Орда починає занепадати, тому її правителі послабили контроль за життям підкорених народів.

4. Невська битва та Льодове побоїще

Русь, крім монголів, мала й інших ворогів: із півночі на її землі зазіхали шведи та німці. Дев'ятнадцятирічний Олександр Ярославич, який князував у Новгороді, у 1240 р. хоробро відбив напад шведів. Шведська флотилія на чолі з ярлом (князем) Біргером увійшла в гирло Неви й прямувала до Новгорода. Біргер послав Олександрю Ярославичу гінця з такими словами: «Якщо можеш, чини опір, але знай, що я вже тут і завоюю твою землю».

Чингісхан.
Сучасний малюнок

Печатка князя
Олександра Невського

Невська битва.
Мініатюра. XVI ст.

Олександр негайно виступив назустріч шведам з своєю військовою дружиною та новгородським ополченням і зненацька напав на шведський табір. Біргер виявився не підготовленим до бою: кораблі шведів стояли біля берега, воїни були в наметах. Новгородці кинулися на ворога й почали його рубати сокирами й мечами. Бій тривав від світанку до сутінків. Як оповідає літописець Олександр напав на Біргера й поранив йому обличчя.

Князь Олександр Ярославич повернувся в Новгород зі славною перемогою, за яку отримав почесне прізвисько «Невський». Але того ж 1240 р. він посварився з новгородцями й поїхав із міста. Новгород залишився без князя в час навали німецьких рицарів. Німці захопили Ізборськ, підійшли до Пскова, спалили довколишні села й цілий тиждень стояли під містом. Псковичі були

змушені відкрити їм ворота, виконати всі вимоги переможців і навіть своїх дітей віддати в заручники. Після цього німецькі рицарі разом із племенами чуді напали на територію однієї з новгородських волостей.

Новгородці примирилися з Олександром Невським і він згодом відвоював Псков. Вирішальна битва з німецькими рицарями відбулася 5 квітня 1242 р. на льоду Чудського озера. Тому й записана в літописах як **Льодове побоїще**. Німці зазнали нечуваної поразки. Це змусило Німецький орден укласти мир і відмовитися від усіх захоплених новгородських і псковських земель.

П. Корін. Олександр
Невський. 1942 р.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Уривок із «Симеонівського літопису» про Льодове побоїще

[Війська] зійшлися на Чудському озері; було тих і других величезна кількість. Був же тут з Олександром і брат його Андрій з множеством воїнів батька свого, і було їх у Олександра багато хоробрих, сильних і міцних, і всі сповнилися войовничим духом, і були у них серця, подібні до левових. І сказали: «Княже, нині прийшов час покласти свої голови за тебе»

...Був же тоді день суботній і на сході сонця зійшлися обидва війська. І німці, і чудь пробрилися клином крізь полки. І була тут люта й велика січа для німців і чуді, і чути було тріск від списів, які ламалися, і звук від ударів мечів, так що і лід на замерзлому озері підломився, і не видно було льоду, бо він покрився кров'ю...

1. У чому полягав стратегічний задум Олександра Невського під час битви на льоду Чудського озера?
2. Як він використав природні умови місцевості?

Перемоги Олександра Невського вселяли віру в те, що молодому й талановитому князю не забракне мужності та сил виступити проти монгольських поневолювачів. Проте Олександр Невський намагався зберігати мирні стосунки з монголами, щоб захистити руські землі від їхніх набігів.

Згідно із заповітом Олександра Невського, його молодший син Данило отримав у володіння маленьке удільне Московське князівство. Данило (пом. 1303 р.) поставив за мету розширити кордони своїх володінь і розпочав збирання навколо Москви руських земель.

Москва розташовувалася в районі, придатному для землеробства, скотарства та промислів, на важливих річкових торгових шляхах. Вона була віддалена від околиць, які зазнавали спустошення з боку монгольських завойовників. Тисячі селян і ремісників покидали розорені ординцями області й знаходили прихисток у Московському князівстві. Вони освоювали нові землі, засновували численні поселення. Ще однією причиною піднесення Москви була енергійність і спритність московських князів, які зуміли скористатися вигодами свого становища.

Першим володарем, який активно взявся розбудувати Москву й укріплювати її рубежі, був князь **Іван Калита** (1325–1340). Своє прізвисько, що означало «грошова торба», він отримав за ненаситну любов до багатства. Це був енергійний і здібний правитель, який не гребував користуватися різними засобами для зміцнення своєї влади. Він допоміг монголам придушити повстання у Твері, за що 1328 р. одержав ярлик на велике княжіння володимирське. Іван Калита та його наступники здобули право збирати для хана данину з інших князів Північно-Східної Русі й відповідали за її своєчасну доставку в Золоту Орду.

Калита також переконав митрополита перенести свою резиденцію з Володимира до Москви. Так Москва почала набувати рис основного духовного центру Русі.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Уривок із «Симеонівського літопису» про князювання Івана Калита

Року 1328 сів великий князь Іван Данилович на великому княжінні всієї Русі, і була з того часу тиша велика протягом 40 літ, і перестали татари [монголи] воювати Руську землю і вбивати християн, і відпочили, і відійшли християни від великої втоми й від багатьох тягот, від насильства татарського...

Року 1333 благовірний великий князь Іван Данилович спорудив церкву кам'яну в Москві в ім'я великого архангела Михаїла, в один і той же рік почата була й закінчена...

Року 1339 князь великий Іван Данилович пішов в Орду, а з ним сини його, Семен та Іван, а князя Андрія, сина свого, послав у Новгород Великий. Того ж року і в Русь прийшов князь великий Іван... Тієї ж зими замислили будувати місто Москву, а закінчили його тієї ж зими до весни у великий піст.

1. Які заходи політики Івана Калита схвалює літописець? 2. Що в літописі означає вираз «і була з того часу тиша велика...»?

6. Боротьба за визволення з-під влади Золотої Орди

Політику Івана Калита продовжували його сини — Семен Гордий та Іван Красний. У 1359 р. князівський престол посів дев'ятилітній син Івана Красного — **Дмитрій** (1359–1389). Він, як і його дід Іван Калита, виявився здібним і вправним правителем. Саме завдяки його невтомній енергії в Москві було збудовано єдиний у всій Північно-Східній Русі кам'яний Кремль. Це свідчило про зростання політичної могутності Московського князівства.

*Будівництво
Блокам'яного Кремля
в Москві.
Мініатюра. XVI ст.*

*Перемога на
Куликовому полі.
Мініатюра.
XVI ст.*

За князювання Дмитрія Івановича Москва настільки посилилася, що змогла кинути відкритий виклик Золотій Орді, правителем якої на той час був темник (вищий воєначальник) **Мамай**. Князь Дмитро перестав сплачувати данину Орді.

Із цього часу між Москвою та Ордою почалася відкрита ворожнеча. Улітку 1378 р. татари (так стали називати монголів Золотої Орди) спалили Нижній Новгород. Звідси Мамай направив велике військо на Москву. Князь Дмитрій сміливо виступив проти ворога. Він зустрів татар на березі річки Вожі в Рязанському князівстві й розгромив їх.

Поразка на річці Вожі страшенно розлютила Мамай. Він дав клятву, що не вгамується доти, поки не помститься Дмитрієві. Хитрий і підступний Мамай вичікував два роки. За цей час він зібрав величезну армію, що налічувала 100 тис. чоловік. Улітку 1380 р. Мамай вторгся на Русь.

Назустріч йому виступив князь Дмитрій Іванович, який зумів зібрати такі ж сили. Впевненості й сили духу Дмитрію Івановичу та його воїнству додавало й те, що похід проти ординців освятив засновник та ігумен Троїцького монастиря **Сєргій Радонезький**.

Князь Дмитрій не став чекати, коли татари спустошать Русь, і вирішив їх випередити. Для цього руське військо вирушило на Дон в ординські степи. Поява на Дону раті Дмитрія Івановича застала Мамай зненацька. Адже до цього часу руські полки сюди не проинкали, бо степ вважався неподільною територією ординців. У ніч із 7 на 8 вересня 1380 р. князь Дмитрій переправився через Дон і розташував свої війська на **Куликовому полі**. Усі мости було спалено — відступати не було як.

Тут, на Куликовому полі, **8 вересня 1380 р.** й відбулася знаменита битва. Вона розпочалася вдосвіта, коли густий туман укривав місцевість і ховав сили обох

сторін. Перед битвою відбувся богатирський поєдинок. Із руських рядів вийшов монах Пересвет, із татарських — Челубей. Ударивши на скаку один одного списами, вони впали за мертво. Це й послужило сигналом до битви. Мамай першим кинув свою кінноту в атаку на руські полки. Він розмістив свою ставку на Червоному пагорбі й звідти відстежував перебіг бою, а князь Дмитрій в обладунку рядового воїна бився на рівних з іншими.

Після тривалої жорстокої січі татари зуміли потіснити руські полки. Але в найнапруженіший момент на поле бою несподівано вийшов полк, яким командували серпуховський князь Володимир Андрійович і воєвода Дмитрій Боброк Волинєць. Ці війська вичікували в засаді. Не витримавши натиску свіжих сил, татари кинулися тікати. Перемога далася нелегко. Сам князь Дмитрій був тяжко поранений. Із того часу мужнього князя стали називати **Дмитрієм Донським**.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. «Сказання про Мамаєве побоїще» про битву на Куликовому полі

...І зійшлися в бою обидва війська й міцно билися не тільки зброєю, а й [руками] хапали один одного, умирали під кінськими копитами, задихалися від великої тісноти, бо не можна їм було поміститися на Куликовому полі...

Години чотири й п'ять годин б'ються, не слабіють християни. Коли ж настала шоста година... почали татари долати наших, багато вельмож було побито татарами, завзяті витязі, як дерева в діброві, хилилися на землю під кінські копита; багато руських людей збентежилося. Поранили навіть великого князя. Він же відійшов від війська і побоїща і зійшов з коня, бо не можна йому було битися. Багато знамен великого князя підіскли татари, та з Божою допомогою [руські] не загинули, але ще більше зміцніли...

Князь же Володимир Андрійович не міг [більше] терпіти та сказав Дмитрію Волинцю: «Біда велика, брате, чому допомагає наше стояння, буде воно нам на посміх, кому будемо допомагати?» І сказав йому Дмитрій: «Велика біда, князю, але ще не прийшла наша година: кожен, хто починає невчасно, приносить собі біду...»

І настала година восьма... Волинець закричав гучним голосом: «Година прийшла, а час наблизився»... І зразу виїхали з діброви... Були ж воїни, наче леви, які напали на овечі отари.

Татари ж побачили це й вигукнули: «Горе нам, знов нас руські перехитрили; з нами билися слабі люди, а сильні всі цілі». І кинулися татари врозтіч...

1. Як довго тривала битва? 2. Які сили вплинули на результат битви?

3. Які образні вирази вживає автор «Сказання...», щоб показати втрати руських воїнів?

Куликовська битва завдала Орді страшного удару. Хоча негайного повалення золотоординського іга не відбулося, вона наблизила його падіння і показала, що Русь може перемагати ворога, який досі вважався нездоланим.

Розгромлений Мамай утік у Крим, де був убитий генуезцями, а на чолі Золотої Орди став хан Тохтамиш. Він виношував плани знову підкорити Русь. У 1382 р. Тохтамиш з великим військом підійшов до Москви. Князь Дмитрій Донський виїхав збирати полки. Москвичі самі боронили рідне місто й уперше застосували вогнепальну зброю. Після триденної облоги Тохтамиш обманом змусив москвичів відчинити ворота й спалив місто дотла.

Проте Орда вже не змогла відновити свою колишню владу над Руссю. Хоча данину виплачували, її розміри зменшилися. Москва зуміла втримати свою верхність над іншими князівствами. Дмитрій Донський уперше заповів своєму синові як «отчину» (спадкове володіння) велике князювання володимирське, не визнаючи за Ордою права ним розпоряджатися. Так було закладено основи престолонаслідування.

7. Посилення Московської держави в XV ст.

Політичні успіхи Московського князівства, досягнуті за правління Дмитрія Донського, закріпили й розвинули його наступники. Син Дмитрія Донського князь Василій I (1389–1425) невдовзі після сходження на трон приєднав до Москви князівство Нижньгородське, а також землі в басейні річки Вичегди, населені народністю коми.

Піднесення Московського князівства гальмувалося ігом Золотої Орди, загарбницькими походами Великого князівства Литовського, нападами Тимура (Тамерлана). Проте Москва неухильно рухалася до незалежності: економічної, політичної, релігійної.

У 1439 р. відбувся **Флорентійський собор**, який проголосив унію (об'єднання) католицької та православної церкви. Однак московський князь Василій II Темний не визнав унії. Більше того, він вирішив відокремитися і від Константинопольського патріархату та надалі обирати митрополита на соборі руської церкви. Так було здобуто релігійну незалежність.

Об'єднання удільних володінь значно прискорилося за князювання **Івана III (1462–1505)**. У 1463 р. своїми землями поступилися ярославські князі. У січні 1478 р. новгородці принесли присягу про повне визнання влади Івана III. Вічевий дзвін зняли й відвезли до Москви: трьохсотлітня ера незалежного існування Новгородської республіки закінчилася. Одночасно з Новгородом до Московського князівства було приєднано Карелію.

Іван III брав шлюб, керуючись політичними інтересами. Його дружиною в 1472 р. стала племінниця останнього візантійського імператора Зоя (Софія) Палеолог. Престижне одруження дозволило Іванові III проголосити себе наступником візантійських імператорів, а Москву — столицею всього православного світу.

Тоді як Москва мужніла й міцніла, Золота Орда слабшала й розділялася, тому Іван III припинив виплачувати данину її правителям. У 1480 р. хан Ахмат вирішив відновити свою владу над Руссю. Він уклав союз із польським королем Казимиром IV і напав на Івана III. Проте великий князь домовився з кримським ханом Менглі-Гіреєм. І коли ординці вирушили на Москву, кримські татари напали на землі Великого князівства Литовського й позбавили Ахмета підтримки. Ординці все-таки прийшли на берег Угрі, де їх зустріли сильні полки Івана III. Вступити з ними в бій хан так і не наважився. Простоявши тут деякий час, він подався назад у степ. Хоча жодної військової перемоги над ординцями не було отримано, і сучасники, й нащадки сприйняли «стояння на Угрі» як падіння ординського ярма.

Після цього Іван III продовжив справу об'єднання руських земель: підкорив Твер, В'ятку. Свою самостійність зберігали тільки частина Рязанського князівства та Псков. Проте вони не становили серйозної загрози для Москви.

Одночасно тривав процес завоювання південних і західних земель на кордоні з Литвою. Під владу Москви то тут, то там переходили дрібні православні князі зі

А. Васнецов.
Москва Білокам'яна.
Кремль за Дмитрія Донського.
1922 р.

своїми маєтками. Це неабияк дратувало литовських правителів. У 1492 р. між Литвою і Московською державою розпочалися воєнні дії. Успіх був на боці Москви. Воєводи Івана III відвоювали ряд руських міст — Вязьму, Брянськ, Мещовськ, Путивль.

За правління Івана III було розв'язано два найголовніші завдання. По-перше, **покладено край залежності від Орди**; по-друге, **завершено процес об'єднання руських земель навколо Москви**. Наприкінці XV ст. Іван III прийняв титул «великого князя всієї Русі». Гербом Московської держави став двоголовий орел, який був династичним знаком візантійських імператорів Палеологів і гербом Твері. Князь Іван III установив постійні дипломатичні стосунки з Папою Римським, із німецьким імператором, угорським королем, турецьким султаном, перським шахом та ін. Отже, молода Московська держава почала утверджуватися на міжнародній арені.

8. Державне управління і суспільство

Найважливішим інститутом державного правління на Русі в домонгольський період була князівська влада. Князь виступав не тільки верховним правителем країни чи землі, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя.

У державному управлінні важливе значення мали *бояри*. Це були знатні, багаті люди, які належали до верхівки суспільства. Бояри поділялися на «великих» і «малих». Перші, як правило, ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами. «Малі» ж бояри посідали нижчі урядові посади — соцьких, десяцьких, дворецьких тощо. Привілейоване становище в суспільстві належало військовій дружині князя. Вона брала участь не лише у військових походах, а й в управлінні державою чи землею.

Упродовж XI–XIII ст. майже в усіх містах Північно-Східної Русі виникло *віче* — збори вільних городян.

У Володимиро-Суздальській Русі в XIII ст. князь Всеволод Велике Гніздо почав скликати *великі ради*, у яких брали участь духовенство, дворяни, багаті городяни. Ці зібрання були схожі на органи станового представництва в країнах Західної Європи.

У зв'язку з монгольською навалою становище руських князівств змінилося. Верховним сюзереном руських князів став хан Золотої Орди. Віче втратило колишню силу.

На початку XIV ст. уся повнота законодавчої влади зосередилася в руках великого князя. Вищим урядовим органом стала державна рада — *Боярська дума*, яка постійно діяла при великому князеві. Членів цього органу він призначав із князівських і боярських родин.

Важливі посади в державному управлінні займали *казначей* (хранитель великокняжої скарбниці), *печатник* (хранитель великокняжої печатки), *дворецький*

Одна з найгарніших споруд Володимиро-Суздальської архітектури — церква Покрови на Нерлі (1165) — усамітнено височить на березі р. Стариці неподалік від м. Володимира

(управитель господарством князівського палацу). Рішення, винесені Боярською думою чи великим князем, доручали виконувати *дякам* (державним секретарям), які переважно походили з дрібних феодалів. Серед них було багато обдарованих людей. Наприкінці XV ст. почали виникати органи центрального управління, що згодом отримали назву *прикази*.

Московська держава складалася з повітів, що ділилися на волості. Повітими управляли намісники великого князя, які призначалися з-поміж бояр. Волостями керували волосні, які походили з дрібних феодалів. Намісники й волосні збирали податки, розглядали судові справи, скарги тощо. У системі місцевого управління було закладене явище «кормління», згідно з яким намісники й волосні не отримували платні з державної скарбниці, а жили за рахунок населення, яке було зобов'язане постачати їм продукти та різні речі для господарських потреб.

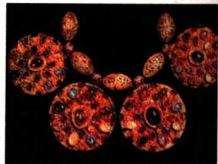
У процесі формування Російської держави колишні незалежні володарі удільних князівств перетворювалися в служивих князів. Вони завдячували військовою службою великому князеві й поповнювали його двір. Їх називали «боярськими дітьми» та «дворянами». У такий спосіб підкреслювалося їхнє нижче, порівняно з московськими боярами, походження. Так поряд зі старою боярською аристократією з'явилася нова, пов'язана з великокняжим двором.

За правління Івана III запровадилася помісна система землеволодіння. Вона полягала в наданні дворянам (поміщикам) землі (помістя) за виконання ними військової та державної служби й мала матеріально забезпечувати дворянство, яке підтримувало великого князя. Перша така роздача помість була здійснена в Новгородській землі.

Міста були заселені переважно ремісниками та купцями. Однак тут проживали й слуги, чорнороби, жебраки.

Селян, які становили основну масу населення Російської держави, розрізняли за приналежністю до тих, чії землі вони обробляли: княжі, вотчинні, помісні, монастирські тощо.

Утворення великої держави вимагало чітких законів, єдиних для всієї країни. Тому в 1497 р. було видано Судебник. Він захищав життя та майно бояр, поміщиків і духовних осіб. Водночас Судебник поклав початок правовому оформленню залежності селян. У ньому було визначено чіткий термін, коли раз на рік селянин міг перейти від одного феодала до іншого: за тиждень до Юрієвого дня (26 листопада) і протягом тижня після нього за умови обов'язкового внесення феодалові «пожилого» — плати за проживання в його дворі.

Монгольська навала та встановлення золотоординського іґа завдали культурі Русі непоправних утрат. Було знищено та захоплено в полон сотні талановитих ремісників, що призвело до занепаду ремісничої діяльності, а ремесла окремих видів зникли. Багато архітектурних пам'яток було зруйновано. Через відсутність коштів і майстрів на деякий час припинилося кам'яне будівництво. Була втрачена велика кількість писемних шедеврів, занепало літописання, живопис.

Та завойовникам не вдалося все знищити. У другій половині XIV ст. на Русі розпочинається культурне піднесення. Воно було обумовлене успіхами в господарському житті та першою великою перемогою над завойовниками в Куликовській битві. Простежується провідна роль Москви в об'єднанні земель Північно-Східної Русі, зростає її значення як одного з головних культурних центрів.

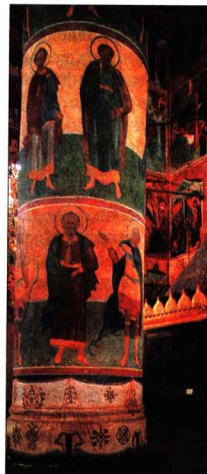
Найважливіші й найтрагічніші події свого життя русичі увічнювали в усній народній творчості. Невідомі автори оповідали в сказаннях про битву на Калці, розорення Рязані ханом Батием, Невську битву та Льодове побоїще, битву на Куликовому полі тощо. Народні співці, виконавці билин звеличували мудре й справедливе правління київського князя Володимира «Красне Сонечко», подвиги богатирів землі руської — Іллі Муромця, Добрині Микитича й Альоші Поповича. У XIV ст. на новгородській землі склали билини про Василя Буслаєва та Садка, зобразивши в них багатство й могутність Великого Новгороду.

У ті часи створювали також багато пісень, які згодом назвали історичними. У багатьох із них зображено простих людей, які намагалися зупинити полчища Батия. Так, героїня «Пісні про Євдокію Рязаночку» здійснює подвиг. Вона виводить із полону мешканців Рязані й заново відроджує місто. Повстання жителів Твері проти ханського намісника уславлено в «Пісні про Щелкана». Унікальною пам'яткою руського епосу є незакінчена поема XIII ст. «Слово про загибель Руської землі». Вона оспівує силу й могутність християнської Русі, звеличує її правителів напередодні монгольської навали: «О світло-світлая, дивно прикрашена земля Руська!» Видатним твором є «Задонщина», присвячена історичній перемозі на Куликовому полі.

Оригінальним жанром писемної літератури Північно-Східної Русі стали «ходіння», наприклад «Ходіння за три моря», написане тверським купцем Афанасієм Нікітіним, або «ходіння» новгородця Стефана й смоленчанина Ігнатія до Константинополя тощо.

*Вироби давньоруських майстрів
вражають красою і вишуканістю*

В архітектурі Північно-Східної Русі поєдналися слов'янська самотність і простота з візантійською пишнотою й урочистістю.

Успенський собор
Московського
Кремля.
1475–1479 рр.

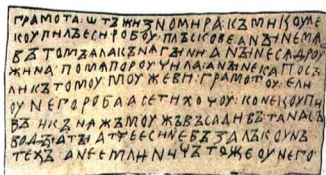
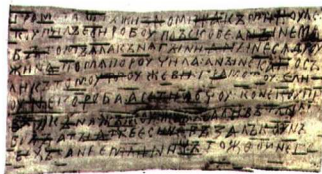
Інтер'єр
Успенського собору

Книги, створені на Русі, свідчать про високу майстерність книгописців.

Рукописний ініціал.
Москва. XIV ст.

Книги XV–XVI ст.

Берестяні грамоти. Поч. XII ст.

Поступово відроджувалася писемність і книжкова справа. Про рівень освіченості й заняття населення свідчать знайдені в Новгороді берестяні грамоти. На бересті писали приватні листи й боргові розписки, вели господарські записи тощо. Наприклад, управитель замиського маєтку пише до свого господаря: «Михайло з поклоном до свого пана Тимофія. Землю зорано й уже треба сіяти. Пане, приїздіть, бо все готово, а без вашого наказу ми не можемо взяти жито».

Піднесення культури супроводжувалося розвитком книжкової справи. Найбільшими книжковими центрами були монастирі, при яких існували скрипторії та бібліотеки, які налічували сотні книг. Найзначнішими були книжкові зібрання Троїце-Сергієвого, Кирило-Білозерського та Соловецького монастирів. Книгописні майстерні існували в містах, при князівських дворах. Книжки виготовлялися, як правило, на замовлення, іноді — на продаж. Їх писали на пергаменті, а з XIV ст. — на папері, який привозили з інших країн.

На початку XV ст. в Москві створено Троїцький літопис, головна ідея якого — об'єднання руських земель. Це був перший літописний звід подій, що відбувалися в усіх куточках Північно-Східної Русі. У середині XV ст. в Москві було зроблено короткий виклад всесвітньої історії в книжці «Хронограф».

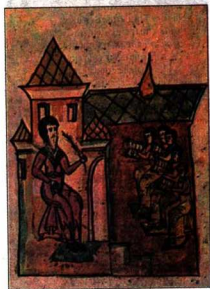
В архітектурі з кінця XIII ст. відроджується кам'яне будівництво. Перші кам'яні споруди були збудовані у Твері. Прекрасні церкви й храми зводились у Новгороді, Москві, інших містах Північно-Східної Русі. Князь Дмитрій Донський збудував у Москві розкішний Кремль із білого каменю. Найдавнішими пам'ятками московського зодчества є Успенський і Благовіщенський собори. Новгород прославився величним храмом Святої Софії, церквою Спаса Преображення, храмом Спаса на Нередиці тощо.

Другу половину XIV — початок XV ст. називають «золотою добою» настінного живопису Північно-Східної Русі. Особливі успіхи виявив талановитий митець *Теофан Грек* у Новгороді. Він приїхав із Візантії на Русь у другій половині XIV ст. вже зрілим живописцем і прославив нову батьківщину. Спочатку *Теофан* працював у Новгороді, а згодом — у Москві. На жаль, розписи *Теофана* в московських храмах не збереглися, але новгородські роботи й донині вражають духовністю, прагненням до гармонії.

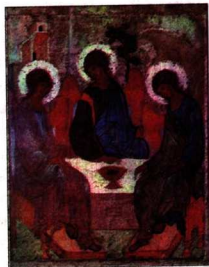
Продовжувачем справи *Теофана Грека* вважають видатного художника *Андрія Рубльова* (бл. 1360 — 1430).

Оклад Євангелія.
Москва. XV ст.

Навчання грамоті.
Мініатюра. XVI ст.

А. Рубльов. Трійця. Ікона.
1420-і рр.

У 1405 р. Андрій Рубльов разом із Теофаном Греком розписував стіни Благовіщенського собору в Московському Кремлі. Найвідомішою роботою Андрія Рубльова є ікона «Трійця», написана «в похвалу Сергію» для іконостасу Троїцького собору Троїце-Сергієвого монастиря. У ній митець виразив гуманістичну ідею миру та злагоди між людьми.

10. Повсякденне життя

У XIII — XV ст. знатні люди на Русі жили здебільшого в *хоромах* — дво- або триповерхових спорудах, спочатку дерев'яних, а згодом — кам'яних, із ганками та теремами. Їх оточувала висока дерев'яна огорожа з воротами та хвірткою. У центрі двору, крім самих хоромів, було ще декілька будинків для слуг. Поруч будували стайні, конюшні, клуні та лазні. Якщо господар був дуже багатою людиною, він міг мати й власну церкву, що височіла тут же, у дворі. Біля двору були також сад, великий город, квітники.

І. Аргунов. Молода жінка в російському костюмі. 1784 р.

У хоромах були житлові кімнати, *світлиці* — приміщення, що освітлювалися найкраще, — у них жінки вишивали, ткали, пряли тощо. Була також кімната для прийому гостей — *горниця* (сучасна вітальня).

Прохолодної пори в хоромах затоплювали печі. Дим виходив через комин. У хоромах неодмінно були ікони, добротні й громіздкі меблі, виготовлені з дерева: столи, лави, стільці, скрині, мисники для зберігання посуду тощо. Упродовж XIV — XV ст. у будинках найбагатших людей Москви та Новгорода почали вставляти скляні вікна. У сутінках запалювали свічки, виготовлені з лою чи воску.

Простолюди жив у землянках, напівземлянках або халупах, які не мали вікон, щоб довше зберігалося тепло. Такі житла опалювалися, так би мовити, по-чорному: комина не було й дим виходив через отвір у покрівлі. Заможні селяни мали обгороджене подвір'я: дерев'яну хату з господарськими забудовами, садом і городом. Невід'ємним елементом такої хати була піч.

Вона обігрівала приміщення, у ній готували їжу та пекли хліб, іноді на печі спали, особливо в холодні зимові ночі. Найчастіше помешкання освітлювали лучинами. Меблі були бідними (стіл і дві лави), а посуд скромним — глиняні та дерев'яні горщики, глечики, миски, ложки, ножі.

Одяг виявляв приналежність людини до певного стану. Простолюди носив грубі домотканки — конопляні, лляні чи вовняні. Тканини фарбували в різні кольори. Молодь носила яскравіший одяг, а старші люди — темніший. Заможні люди шили своє вбрання із закордонних дорогих тканин.

І чоловіки, і жінки одягали спідню сорочку, на неї — верхню оздоблену сорочку, пошиту з цупкішої тканини. Чоловіки носили вузькі штани, а зверху на сорочку одягали довгу свиту. Восени й узимку носили ще сіряки, кафтани, кожухи (тулупи), а багаті феодала та купці — шуби, пошиті з хутра ведмедів, вовків, лисиць, соболів. Верхній одяг підперізували широким поясом, на який чіпляли калитку. Вельможні чоловіки носили здебільшого хутрянні шапки, а простолюди — повстані.

Жіночі сорочки сягали аж до п'ят, зверху на них одягали сарафани — сукні з цупкої тканини без рукавів, оздоблені вишивкою. Коли дощило, жінки одягали плащі-накидки. Узимку носили хутрянйй одяг: заможні — з дорогого хутра, а бідні — з дешевого. Руська княгиня в XV ст. могла мати до десятка, а то й більше шуб із найрізноманітнішого хутра. Шуби берегли, носили охайно й передавали в спадок.

Дівчата волосся розпускали або заплітали в косу. Заміжні жінки ховали його, запинаючись хусткою, поверх якої одягали кокошник — головний убір із високим оздобленим півкруглим щитком над чолом.

Феодала та городяни, чоловіки й жінки, носили шкіряні черевики та чоботи, а селяни взували переважно личаки (постоли) й валянки.

Харчувалися мучними стравами та кашами. «Хліб та каша — їжа наша», — стверджує російська приказка. Хліб їли житній, зрідка — пшеничний. Снідали мало, але обід і вечеря були ситними. Традиційні страви: розсольник, щі, каша, млинці, оладки тощо. Їли також багато фруктів, ягід, грибів, горіхів і меду. Русичі частіше вживали рибу, молоко, сир, масло, яйця. Вельможі споживали впольовану на ловах дичину (оленя, зайця, кабана, рябчика, качку), а прості люди їли баранину, телятину тощо.

Посадник, віче, тисяцький, «вічовий дзвін», дитинець, монголо-татарське іго, ярлик, баскаки, бояри, дворяни, вотчина, «кормління», Боярська дума, «ходіння», «Судебник».

1. Покажіть на карті територію Володимиро-Суздальського князівства, Московського князівства, території, які було приєднано до Московського князівства у XII–XIV ст.

2. Які події відбулися в 1147, 1223, 1240, 1242, 1380, 1480 і 1497 роках?

3. Чому князя Івана називали «Калита», князя Олександра — «Невським», а князя Дмитрія — «Донським»?

4. Поясніть, чому Куликовська битва в літописах названа Мамаєвим побоїщем, а битва руських військ під проводом Олександра Невського — Льодовим побоїщем.

5. Як здійснювалося управління Новгородом?

6. Про яку історичну особу йдеться в поданих описах:

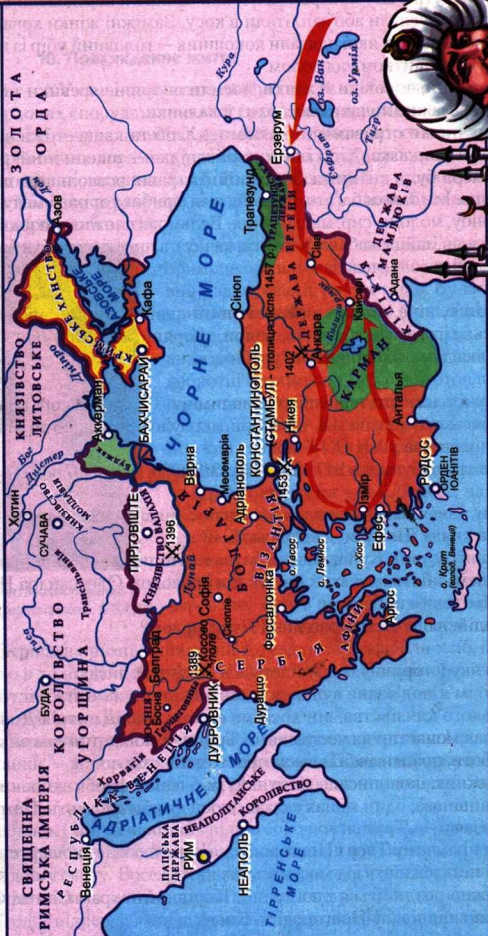
- «Його ім'я пов'язане з однією з найважливіших битв у історії Московського князівства, він хрестив синів князя Дмитрія Донського, заснував монастир на честь святої Трійці, у монастирі сам виконував усі роботи, працював більше за простих монахів»;

- «художник, іконописець, його найулюбленіші фарби — блакитна, рожева, вишнева; один монах сказав, що ці фарби співають. Його головний шедевр — „Трійця“».

7. Поясніть, чому Твер і Новгород наполегливо відстоювали свою свободу й незалежність від московських князів.

8. Уважно роздивіться ілюстрації. Порівняйте храм Святої Софії в Константинополі, у Новгороді та Києві.

ТУРЕЦЬКІ ЗАВОЮВАННЯ ТА УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIV – початок XVI ст.)

- Кордон Османської імперії на початку XVI ст.
- Території, завоювані в XV – на початку XVI ст.
- Території, завоювані в XIV – на початку XVI ст.
- Місяця та роки найактивніших битв
- Похід Тимура – правителя Самарканди у Малу Азію в 1402–1403 рр.
- Назви і кордони держав Балканського півострова та Малої Азії на середину XVI ст.

Мечеть Айя-Софія
Турецький султан

1. Покажіть на карті територію Малої Азії, пригадайте, які держави в епоху Стародавнього світу були на цій території.
2. Покажіть на карті напрямки походів монголів. Чи завоювали вони територію Середньої Азії?
3. Згадайте, що таке султанат. У яких народів існувала така форма держави?

1. Перші турецькі держави

Близько 900 р. почався розпад Тюркського каганату, що знаходився на теренах Центральної Азії. Групи тюрків-мусульман почали рухатися на Захід. Однією з них була група досвідчених воїнів, які за іменем свого начальника називалися **сельджуками**. Ідучи на Захід, сельджуки досить швидко заволоділи Персією та розпочали наступ на Візантію. У 1071 р. в битві під Манцикертом вони вщент розбили візантійську армію і захопили в полон імператора.

Невдовзі під контролем войовничих тюрків-сельджуків опинилася майже вся Мала Азія (Анатолія). На завойованих землях вони утворили *Сельджуцький султанат*. На початку XII ст. столицею султанату стало місто Конья. Звідси походить ще одна його назва *Конійський султанат*.

На початку XIII ст. на його землях поселилося туркменське плем'я кайи, яке перебралося сюди із Середньої Азії, рятуючись від монгольських орд. Та невдовзі могутні монголи вторглися також в Малу Азію і, по суті, ліквідували Конійський султанат. Він розділювався на кілька дрібних бейліків (князівств). Титул *бея* (князя) отримав і вождь племені кайи — *Осман* (бл. 1281–1326). Конійський султан зберігав свою владу над бейліками лише формально: і він, і беї, визнавали зверхність монголів, хоча й жили за своїми законами.

2. Утворення Османської держави

Серед бейліків Конійського султанату було кілька досить великих за розмірами. Але зародком нової могутньої держави став невеликий Османський бейлік. Коли в 1299 р. невдоволені піддані вигнали з Коні останнього сельджуцького султана, Осман позбувся влади свого сюзерена. Із того часу офіційно фіксується утворення Османської держави. Свою назву вона отримала

Осман I.
Мініатюра.
XVI ст.

Яничари, озброєні
мушкетами й шаблями

від імені Османа. Від нього ж походять і найменування нового тюркського народу — турків-османів.

Шляхом завоювань Осман розширив свої володіння, однак був змушений сплачувати невелику данину монголам. Тільки його син і спадкоємець *Орхан* (1326–1362) здобув цілковиту незалежність від монголів і провів ряд реформ. Передусім він наказав карбувати власну срібну монету — акче (1,2 г срібла), завершив формування централізованого державного апарату на чолі з великим візиром (першим міністром). Себе Орхан титулував *султаном*. Він створив особисту султанську гвардію — *яничарів* — піше військо, яке перебувало на державному утриманні. Яничарами ставали хлопчики-християни, яких зазвичай силоміць відбирали від батьків. Діти вивчали турецьку мову та приймали іслам. Яничарам забороняли одружуватися. Вони були озброєні списами, шаблями, кинджалами. Командира яничари обирали собі самі й називали його агá. Це була мужня людина, яка пройшла всі яничарські посади, починаючи з найнижчої. Саме ага мав честь роззувати султана, коли той заходив у мечеть. В одному з приміщень воїнів-яничарів стояв навіть трон для султана, адже вони вважалися його надійним добірим військом.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVII ст. Із літопису Гюсейна «Дивні події» про військову реформу султана Орхана

Визир Алаеддін мовив султанові Орханові: «Через ворожнечу між мусульманами і немусульманами необхідно обов'язково збільшити військо для ведення численних війн з невірними на широких просторах. Запишемо у військо певну кількість підлітків з-поміж турків з оплатою по 1 акче в день і назвемо [це військо] яя [п'іхота]... Коли доведеться йти в похід, нехай їм видається платня, а коли походу немає — платня їхня нехай залишається в скарбниці, вони ж у визначених місцях нехай обробляють землю і від обов'язкових повинностей нехай будуть звільнені».

Алаеддін-паша і Кара Халіл почали знову радитися про збільшення війська... Алаеддін вибрав необхідну кількість підлітків з-поміж кяфірів [слов'ян]... розподілив їх поміж турками, щоб вони навчалися турецькій мові та рабському служінню. Через декілька років цих хлопчиків відібрали від турків і помістили в аджемі-оглани [військову школу]... Ось цьому новому загонові дали назву «нове військо» [єні чері, яничари]. Їм було встановлено платню по 1 акче в день з доплатою за вислугу. У походах і при султанах вони стали найнадійнішими слугами династії Османів.

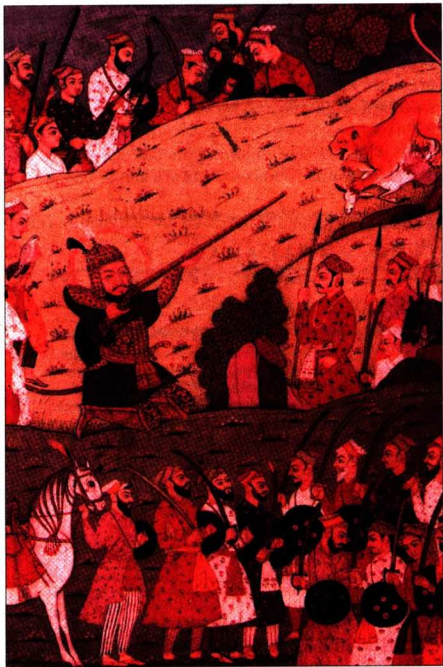
1. Як формувалося «нове військо», з кого саме? Які пільги встановлювалися для військових? 2. Чому військо назвали яничари? 3. Чому військо яничарів формувалося саме з підлітків слов'ян?

3. Завоювання османських султанів у Європі та в Азії

У середині XIV ст. війська Орхана захопили володіння Візантії в Малій Азії й перейшли до активних дій на Балканах. Султан **Мурад I** (1362–1389) здобув Адріанополь і переніс сюди столицю своєї держави. Його успіхам на Балканах сприяло кілька факторів. По-перше, небажання місцевих християнських правителів об'єднувати свої сили перед османською загрозою. По-друге, гнучка фінансова політика завойовників, які стягували з населення підкорених територій менші податки й повинності. По-третє, турецькі султани на перших порах проводили досить терпиму релігійну політику щодо православного та єврейського населення. Утисків зазнавали лише католики.

Перший удар Мурад спрямував проти Болгарії. Щоб уникнути османськи навали, болгарський цар визнав себе васалом султана. Після цього Мурад I пішов на Сербію. Її правитель князь Лазар на чолі сербських і боснійських військ перегордив султанові шлях на **Косовому полі** («Поле чорних дроздів»). У червні **1389 р.** тут відбулася кровопролитна битва, яка закінчилася перемогою османів і вирішила долю Балканського півострова.

Врятувати країну намагався сербський воєвода Милош Обілич. Він задумав убити султана. Із цією метою Милош перейшов до турків і сказав, що прийняв іслам і прагне приєднатися до їхнього непереможного війська. Коли ж перебіжчика було допущено поцілувати султанову ногу, серб вихопив отруєний кинджал і смертельно поранив Мурада. Яничари відразу ж зарубали Милоша Обілича, а султан сконав у тяжких муках. Однак це не врятувало сербів: їхнє військо було знищене. Князя Лазаря, який потрапив у полон, стратили.

Тамерлан на полюванні.
Мініатюра з «Історії Індії» Мануччі

Баязид у битві біля Нікополя

Після смерті Мурада султаном став його син *Баязид I* (1389–1402), якого за військовою спритністю прозвали «Блискавкою». Він продовжив завоювання й остаточно підкорив Сербію та Болгарію. Султан Баязид став готуватися до завоювання Константинополя і в 1400 р. взяв столицю Візантії в облогу. Але здобути місто Баязиду перешкодило вторгнення в Малу Азію військ самаркандського еміра **Тимура (1370–1405)**.

Новий завойовник Тимур (Тамерлан, Залізний Кульгавець, Кульгавий Тигр) народився поблизу Самарканда і вважався нащадком Чингісхана. Він кульгав на праву ногу, не вмів читати й писати, але мав добру пам'ять. Відомо, що він знав докладні життєписи визначних полководців світу й захоплено розповідав своїм воїнам про їхні звитяги.

Досить швидко Тимур став відомим ватажком військової дружини, завоював Самарканд і проголосив себе еміром. Із цього часу він здійснював завойовницькі походи в Середню Азію, Сибір, Персію, Єгипет, Індію, розгромив могутню Золоту Орду. Він був дуже жорстоким і часто повторював: «Світ не вартий того, щоб мати двох володарів!»

Проте рідний Самарканд Залізний Кульгавець любив і розбудовував, не шкодуючи коштів. У місті зводили величні палаци, мавзолеї, мечеті тощо. Саме в цей час у Самарканді жив і творив відомий народний мудрець Ходжа Насреддин, із яким всесильний емір любляв вести бесіди про життя.

У 1402 р. в битві біля Анкари Тимур розгромив турецьке військо і захопив у полон Баязида. Спелеливши країну, грізний завойовник повернувся в Середню Азію. Емір посадив султана в клітку й возив за собою, як хижого звіра. Баязид від таких принижень отруївся.

Втручання Тимура підірвало могутність османів і продовжило існування Візантійської імперії ще на півстоліття.

ВИВЧАЄМО АЖЕРЕЛА

XV ст. Із подорожніх записів баварського вояка Йоганна Шільтбергера про битву біля Анкари та спустошення Туреччини

Два війська зустрілися поблизу Анкари й у вирі битви тридцять тисяч татар, вишкучених Баязидом у першому ряді бойового строю, перейшли до Тамерлана. Битва, що відновлювалася двічі, залишалася незавершеною, аж поки Тамерлан не наказав вивести наперед тридцять двох бойових слонів і змусив Баязида втекти з поля бою. Він сподівався знайти порятунок за горами, куди понісся зі своєю в тисячу вершників; однак Тамерлан наказав оточити цю місцевість, змусив Баязида здатися; а потім захопив його державу, у якій пробув вісім місяців. Возячи за собою свого полоненого, він заволодів також його столицею, звідки вивіз його скарби і стільки срібла й золота, що для перевезення знадобилася тисяча верблюдів. Він хотів привезти Баязида на свою рідну землю, але султан у дорозі помер.

1. Що вплинуло на хід битви? 2. Чому татари перейшли на бік Тамерлана?

4. Утворення Османської імперії

Тимур поділив Османську державу між синами Баязида. На деякий час у країні запанували міжусобиці. Відродити державну єдність зумів султан Мурад II (1421–1451), а могутність країни утвердив *Мегмед II* (1451–1481), прозваний «Завойовником». Його заповітною мрією було захоплення Константинополя.

Султани приписують такі слова: «Мусить бути одна світова імперія, з однією вірою й одним правлінням. Для встановлення такої єдності немає кращого центру, ніж Константинополь».

У квітні 1453 р. Мегмед II із величезним військом, яке налічувало кілька десятків тисяч, оточив Константинополь. Йому протистояло майже 7 тисяч захисників міста. Колись могутня візантійська столиця була приречена. Та імператор Константин XI Палеолог відмовився здати місто і впродовж 53 днів відважні захисники відбивали штурм за штурмом.

На світанку 29 травня 1453 р. турки розпочали штурм, який виявився останнім. Двічі вони відступали назад, залишаючи багато вбитих. Але Мегмед направляв свіжі сили. У найважчий для константинопольців момент битви генуезькі найманці стали покидати свої позиції, а султан кинув у бій яничарів. Бойовий дух оборонців похитнувся і вони відступили, а турки, ввірвавшись у Константинополь, почали його грабувати. Увечері 29 травня місто затихло, тільки в підвалах та будинках де-не-де ще нищпорили турки, шукаючи сховані скарби. Мегмед поспішив повернути Константинополю спокій і того ж дня проголосив його своєю столицею, перейменувавши на Істанбул (Стамбул). Християнську святиню — храм Святої Софії — за наказом султана було перетворено на мусульманську мечеть. Над Босфором замайорів зелений прапор пророка Мухаммеда.

Взяття Константинополя турками в 1453 р. Мініатора. XV ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Османський історик Саад-ед-Дін про взяття Константинополя

...Перш ніж султан розпочав облогу, імператор запропонував йому взяти собі всі міста та їхні околиці поза Стамбулом [Константинополем], але залишити йому, імператору, місто, за що імператор буде сплачувати султанові щорічну данину. Але султан, не прислухавшись до цих пропозицій, відповів, що його шабля й релігія нерозлучні й наполягав, щоб імператор здав йому місто. Діставши відмову, імператор встановив на вежах і мурах артилерію, воїнів, озброєних мушкетами і великими запасами смоли.

Під кінець першого дня до настання ночі султан наказав установити в потрібних місцях батареї, а як тільки гармати було встановлено, він наказав піддати мурі сильному обстрілові, не кажучи вже про безперервний град стріл і каміння, що їх кидали металеві машини, які, наче дощ, засипали місто. Обложені у свою чергу робили безперервні залпи з мушкетів і гармат, заряджених кам'яними ядрами, якими вони завдавали великих утрат багатьом мусульманам, що окропили своєю кров'ю землю...

Чому, на вашу думку, як візантійці, так і турки наполегливо боролися за Константинополь?

Внаслідок розгрому Візантії постала могутня **Османська імперія** з центром у Стамбулі. У ній об'єдналися «європейська» й «азійська» Туреччина — Румелія та Анатолія. Мегмед II отримав титул «султана двох континентів і хана двох морів».

Незважаючи на падіння Константинополя, окремі народи продовжували боротьбу з турками. Протягом кількох років запеклий опір османам чинили серби, які

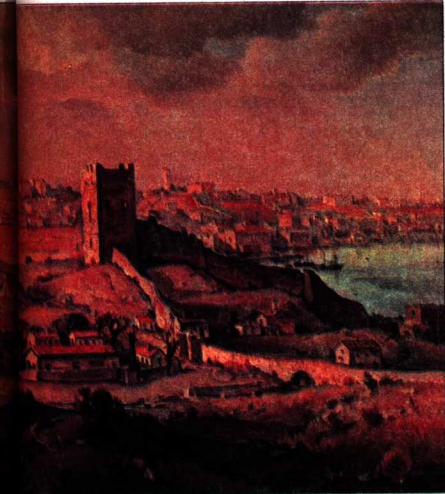
спиралися на підтримку Яноша Гуняді, воєводи угорського короля. Серби кілька разів здобували перемогу, та не уникли й гірких поразок. Після смерті від чуми Яноша Гуняді перевага турків ставала дедалі відчутнішою і вони знову завоювали Сербію. Згодом підкорили Трапезундську імперію, а за нею — Боснію та Албанію.

У 1475 р. турки захопили Крим. Султан перетворив кримського хана на свого васала й став повновладним господарем Чорного моря. Основні торгові суперники турків — венеціанці та генуезці — були витіснені. Найголовніша генуезька колонія в Криму — Кафа (Феодосія) — потрапила у васальну залежність до турецького султана. На місці колонії генуезців у гирлі Дону турки збудували фортецю Азов. Три століття поспіль вона виконувала роль опорної бази турків для їхнього наступу на Росію й Кавказ.

За правління Мегмеда II було створено дієву адміністративну систему й започатковано центральний уряд країни — Осаяну Порту. Було також видано збір основних законів — «Канун». Султан володів необмеженою державною та духовною владою над підданими. Функції глави уряду виконував Великий візир, мусульманське духовенство очолював Головний муфтії.

Значна увага приділялася вихованню молоді в дусі ісламу. Мегмед, який був освіченою людиною, володів шістьма мовами, знався на філософії та літературі, всіляко сприяв поширенню знань. Саме тому за його наказом у Стамбулі було відкрито 8 шкіл (медресé), у яких учні опановували граматику, право, логіку, астрономію, ісламське віровчення тощо.

Завдяки сильній армії Османська імперія утвердилася як впливова мусульманська держава не тільки на Сході. Упродовж кількох наступних століть вона стала відігравати неабияку роль у міжнародному житті європейських країн.

*К. Богавєвський.
Феодосія. 1930 р.*

Утворення Османської держави (1299), битва на Косовому полі (28.06.1389), завоювання Константинополя (1453), підкорення Криму (1475), султанат, султан, яничари, імперія, муфтії, візир, медресе.

1. Кого називали «Залізний Кульгавець, Кульгавий Тигр», а кого — «Блискавка»? Поясніть походження прізвиськ.
2. Назвіть причини створення Османської імперії.

3. Назвіть реформи, які були проведені Мехмедом II?
- 4: Як формувалося військо яничарів? Чому саме так?
5. Чому турки наполегливо намагалися завоювати Константинополь?
6. Яка подія в історії Західної Європи сталася в рік падіння Константинополя?
7. Чому туркам удалося досить легко підкорити країни Балканського півострова?
8. У чому полягає основна причина підкорення Криму?
9. Як вплинуло турецьке завоювання Константинополя і підкорення Криму на стан зовнішньої торгівлі італійських міст?

Узагальнення за темою
«Слов'яни та їхні сусіди»

Чеське королівство	Угорщина	Польське королівство
1085 — князь Вратислав II отримує титул короля Чехії; економічно розвинена країна в складі Священної Римської імперії	бл. 1000 р. — утворення Угорської держави Іштван I Святий — засновник Угорської держави	X ст. — утворення Польської держави; Мешко I (прийняття християнства), Болеслав Хоробрий — завершення процесу об'єднання польських територій у єдину державу
1356 — «Золота булла» Карла IV — незалежність Чехії; панування католицької церкви	1222 — «Золота булла» Андраша II	1385 — Кревська унія
1371–1415 — Ян Гус	1526 — Угорщина поділена між Австрією й Туреччиною	1387 — Польща підкорила Галичину
1419–1434 — гуситські війни; течії гуситського руху — чашники та таборити	Матяш Корвін (1458–1490)	1410 — Грюнвальдська битва
1434 — битва при Ліпанах	орган станового представництва — Державні збори	орган станового представництва — сейм
1526 — Чехія ввійшла до складу Австрії		

Північно-Східна Русь

Володимиро-Суздальське князівство (XII — поч. XIII)
Новгородська боярська республіка (1136–1478)

Московська держава

1147 — перша згадка про Москву

Причини об'єднання земель навколо Москви:

- сприятливе географічне розміщення;
- віддаленість від монголів; зростання кількості населення за рахунок переселенців; відносини з Ордою;
- престолонаслідування;
- перенесення митрополії в Москву;
- успішна економічна політика

Визначні князі Московської держави:

Юрій Довгорукий (1096–1149)
 Андрій Боголюбський (1155–1174)

перша згадка про Москву (1147)
 перенесення княжого престолу до Володимира-на-Клязьмі
 збільшення земельних володінь Московського князівства
 Куликовська битва (1380)
 «великий князь всієї Русі»,
 «Судебник» (1497)

Іван Калита (1325–1340)

Дмитрій Донський (1359–1389)
 Іван III Васильович (1462–1505)

Боротьба проти монгольського панування:

1380 — битва на Куликовому полі
 розгром золотоординського війська — «Мамаєве побоїще»
1480 — «стояння на річці Угрі» — остаточна ліквідація
 монгольського панування

Культура Північно-Східної Русі

Вид	Досягнення
Освіта	школи при церквах і монастирях
Літописання	спочатку велося в окремих містах, із XV ст. центром літописання стає Москва
Література	«Задонщина», «Сказання про Мамаєве побоїще», «Ходіння за три моря» Афанасія Нікітіна
Архітектура	1366 — початок будівництва кам'яного Кремля 1422 — Троїцький собор Троїце-Сергієвого монастиря 1479 — Успенський собор Московського Кремля (архітектор Арістотель Фіораванті) Собор Святої Софії в Новгороді 1491 — Грановита палата Московського Кремля (архітектор Марк Фрязін)
Живопис	Фрески. Ікони. Теофан Грек. Діонісій Андрій Рубльов, «Трійця»

Туреччина**Турецькі завоювання і створення Османської імперії**

Дата	Турецькі завоювання
1299	захоплення Османом візантійських володінь у Малій Азії та заснування Османської імперії зі столицею в м. Бурсі
1362	захоплення Мурадом I Адріанополя і початок завоювання південнослов'янських країн
1389	битва на Косовому полі й захоплення більшої частини Сербії
1453	падіння Константинополя; занепад Візантійської імперії
після 1453	Османська імперія зі столицею Стамбулом; підкорення Криму турками

Із матеріалу цього розділу ви дізнаєтеся про:

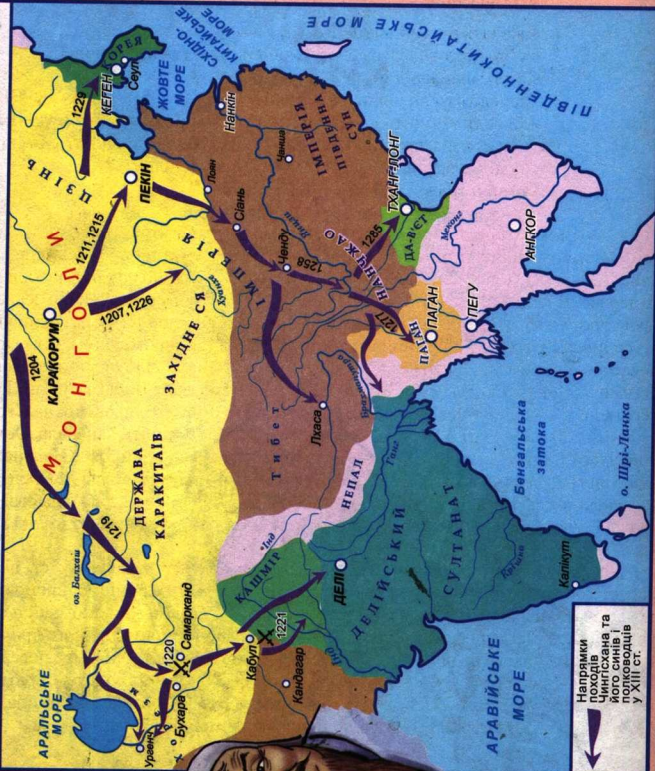
- розвиток Індії й Китаю в середні віки;
- своєрідність релігійного й культурного життя Індії та Китаю;
- вплив завойовницьких походів на формування й розвиток держав;
- значення понять і термінів: *варни, касты, сати, Делійський султанат, пагода, санскрит, індуїзм, брахманізм, буддизм, конфуціанство, раджа, падишах, джизья.*

ІНДІЯ КИТАЙ

КРАЇНИ АЗІЇ В XIII–XVI СТ. МОНГОЛЬСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ

Чингісхан

 Напрямки походів Чингісхана та його синів і полководців у XIII ст.

1. Імперія Гуптів

1. Покажіть на карті Індію.
2. Як впливають географічні умови на заняття населення?
3. Назвіть найдавніші міста на річці Інд.
4. Які релігії були поширені в Індії?
5. Як і коли виник буддизм? Назвіть основні положення буддизму.
6. Згадайте, що таке каста, варни? Як поділяються варни? Що спричиняє поділ суспільства на каста? Про що це свідчить?
7. Хто такі раджі?

На світанку Середньовіччя Індія складалася з багатьох невеликих країн найрізноманітніших типів. Кордони між ними змінювалися ще швидше, ніж династії і раджі (князі), які там правили. У Північній Індії сформувалося велике державне об'єднання — Магадха. Воно займало територію навколо середньої течії річки Гангу. Піднесення Магадхи почалося наприкінці III ст., коли при владі утвердився **Гупта**, який прийняв титул махараджі (великого царя). Саме він започаткував династію Гуптів. Значне посилення Магадхи відбулося за правління його онука **Чандрагупти** (320–335), який об'єднав Північну Індію. Держава Гуптів перетворилася на одну з найбільших імперій раннього Середньовіччя на Сході.

У VI ст. імперія Гуптів, що проіснувала близько двох століть, занепадала. Остаточного удару їй завдало нашествя ефталтів (білих гунів), які прийшли з Центральної Азії. Після тривалих воєн у 528 р. гупти розбили армію ефталтів і поклали край вторгненням. Але це протистояння послабило імперію Гуптів і вона невдовзі зникла. На її уламках постало безліч менших країн, які стали легкою здобиччю для загарбників.

На індійській території неодноразово нападали араби. Починаючи з XI ст., ці землі хотіли завоювати тюркські мусульмани. У 1001 р. правитель міцної і войовничої тюрко-іранської держави Газневідів султан **Махмуд Газневі** здійснив свій перший похід в Індію. Легка перемога й багата військова здобич спонукали його продовжувати напади. У наступні роки він спустошував Індію ще 16 разів. Махмуд повертався додому в супроводі десятків тисяч полонених і переповнених золотом, сріблом та коштовностями караванів. Його столиця — місто Газні — розрослася розкішними будівлями, більшість яких спорудили індійські ремісники-бранці.

2. Каста й общини

Ще в давнину в Індії відбувся поділ суспільства на чотири варни (стані). Це **брахмани** (жерці), **кшатрії** (воїни, правителі), **вайшиї** (землероби, скотарі, торговці) і **шудри** (ремісники, слуги, раби).

На початку нашої ери в організації варн спостерігаються значні зміни. Кожна варна стала поділятися на вищі й нижчі **касти** (давньоіндійською «джаті» — народження,

КАСТА — замкнена суспільна група, члени якої пов'язані походженням, заняттям і правовим станом.

походження). Найзправнішою нижчою кастою були так звані «недоторканні», до яких ставилися з презирством. Вони виконували найважчу і найбруднішу роботу: були слугами, прибирали сміття, забивали худобу тощо. До цієї касты належали й деякі відсталі племена. У період Гуптів уже існували десятки каст.

Належність до певної касты визначалася походженням людини, вмінням поводитися, а також одягом, зачіскою, символічною позначкою на чолі, культурою харчування. Особи певної касты мали характерний тип житла, що відрізнявся зовнішнім виглядом і внутрішнім убранством. Люди, які належали до тієї чи іншої касты, були несхожі на осіб, належних до інших каст. Ніхто не мав права самовільно перейти з однієї касты в іншу. Шлюби між представниками різних каст, як правило, заборонялися. Однак у суспільстві не викликали осуду випадки, коли чоловік із вищої касты брав дружину з нижчої.

Специфікою індійського суспільства з давніх-давен була наявність у ньому **сільської общини**. Її основу становили декілька десятків або сотень родин землеробів-общинників, які володіли наділами й мали на них спадкове право. Община проводила зрошувальні роботи, організовувала необхідну взаємодопомогу й оборону. Постанови общини нерідко викарбовувалися на кам'яних плитах, умурованих у стіни храмів. Поступово з-поміж членів общини почали виокремлюватися ремісники: ковалі, теслярі, гончарі, каменярі, ткачі, мідники та ін. Вони обслуговували общину й отримували від неї все необхідне для прожиття.

Общину очолював староста, у якого було кілька помічників. Велике суспільне значення мала рада. Отже, індійська сільська община існувала як самоврядна одиниця, що забезпечувала себе всім необхідним. Це спричинило майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії будь-якої внутрішньої торгівлі між містом і селом, що гальмувало розвиток суспільства в масштабах усієї країни.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Напис 918 року про сільську общину

Ми, члени зборів... села... прийняли таке рішення щодо виборів комітетів, починаючи з цього року, щорічно, а саме: «річного комітету», «комітету садів» і «комітету водойм».

[У селі] існує 30 родів. Члени кожного з них повинні зібратися і написати на спеціальних білетах для жеребкування імена тих [жителів], які мають понад чверть поля землі, що обкладається податками; живуть у будинках, зведених на їхніх власних ділянках; перебувають у віці від 30 до 60 років... тямущі в справах; володіють тілесною та духовною чистотою; не виконували общинних обов'язків упродовж трьох років і не є близькими родичами старшин, які виконували общинні обов'язки раніше.

[Потім ці білети] збираються в кожному кварталі, і хлопчик, який ще не вміє розрізняти знаки, виймає їх один за одним з тим, щоб від кожного кварталу було обрано по одній людині. Обрані таким чином 12 чоловік створюють «річний комітет». До цього так само мають бути витягнуті білети [з іменами членів] «комітету садів», і 12 чоловік нехай складуть «комітет садів». [Люди, записані] на решті шести білетах, утворюють «комітет водойм».

Три комітети... нехай виконують свої обов'язки повних 360 днів...

1. Назвіть заняття мешканців села. 2. За якими ознаками й чеснотами висуvalися кандидати в комітети? Чому? 3. Чи було голосування об'єктивним?

3. Делійський султанат

Наприкінці XII ст. держава Газневідів була завойована Мухаммедом Гурі, який почав підкорювати індійські території. Але на цей раз мусульмани після грабунку індійських територій не повернули назад, а почали утверджувати своє панування в долині Гангу й просуватися вглиб Індії. У **1206 р.**, після загибелі Мухаммеда Гурі, один із його воєначальників проголосив себе султаном і заснував на півночі Індії окрему державу зі столицею в Делі. Тому вона й отримала назву **Делійський султанат (1206–1526)**.

Державною релігією в Делійському султанаті було проголошено іслам, який насаджувався, в основному, силою. Переважна більшість індійського населення вважалася «невірними». Ці люди стали майже безправними й сплачували непосильні податки. Особливо обтяжливим був подушний податок — джизья, що стягувався з усіх немусульман.

Вершини своєї могутності Делійський султанат досяг за правління талановитого воєначальника й адміністратора *Ала ад-дін Мухаммеда* (1296–1316). Він, передусім, дав відсіч монголам, які наприкінці XIII ст. здійснювали постійні напади на Північну Індію. Коли зовнішня небезпека минула, Ала ад-дін розпочав докорінні перетворення: призначив воїнам платню з державної скарбниці, підвищив податки, встановив сталі ціни на пшеницю, ячмінь, рис, цукор, олію, а також на тканини, коней, рабів тощо.

Наприкінці винятково жорстокого правління Ала ад-діна володіння Делійського султанату охопили весь Індостан. Проте ця держава виявилася дуже нестабільною і невдовзі після смерті свого творця почала занепадати. Наприкінці XIV ст. султанат розпочав міжособну боротьбу. За цих умов у Північну Індію вторгся **Тимур (Тамерлан)**. У **1398 р.** він захопив Делі, пограбував це велике місто, втратив його жителів і повернувся назад у Середню Азію. Шлях, яким пройшли війська цього лютого завойовника, став пустелею. На Делійський султанат припинили зважати навіть правителі найближчих до столиці областей.

Після тривалого періоду смут часткове відродження держави відбулося за правління султана Бахула Лоді (1451–1489). Це був честолюбний, здібний і хоробрий володар. Він вів безперервні війни з метою розширення території султанату. Але на початку XVI ст. Індія опинилася перед загрозою нових іноземних нападів. У 1526 р. на її терени вторгся нащадок Тимура кабульський правитель *Бабур*. Він захопив Делі й проголосив себе падишахом («великим царем»). Делійський султанат упав, а на його руїнах виникла **імперія Великих Моголів**, засновником якої став Бабур.

4. Релігійне життя та звичаї

У перші століття нашої ери в Індії занепадає буддизм. Упродовж VIII–XII ст. його замінює **індуїзм**, що утвердився як основна релігія країни.

Серед розмаїття богів в індуїзмі найбільш поширені й шановані Брахма, Вішну і Шива. Вони утворюють «тримурті» — тріаду головних богів. У центрі індуїстської релігії Брахма — творець усього живого. Звершуючи свої нелегкі справи, він щоразу втомлюється і засинає. Поки Брахма спить, світ скаженіє і згорає у вогні. Тоді Брахма прокидається, знову творить світ і засинає. І так щоразу. Бог Вішну є вершителем справедливості й добра, щирим борцем зі злом. Бог Шива втілює руйнівну силу. Цих трьох богів переважно зображують як єдине ціле.

Танцюючий Шива.
Індія. XI–XII ст.

Шива, Парвати й Сканда. XI ст.

Згідно з основними положеннями індуїзму, природа, все довкілля вважаються священними. Особливо шанують воду як велику очисну силу, тому одним із головних обрядів цієї релігії є ритуал щоденного омивання. Справжньою святістю наділяються води річки Ганг.

Головним положенням індуїзму є вчення про *сансáру*: у своїх наступних життях людина може прийти на землю в будь-якому образі: рослин, людей, тварин. Індуїсти вшановують корів і змій як священних тварин; убивство корови лякало індуїстів сильніше, ніж убивство людини.

Індуїсти по-своєму сприймають смерть. Покійників спляють. Із попелом осідає все негідне й нище, а з вогнем у рай відлітає очищена душа. Однак далеко не всі померлі заслуговували на рай. Тут усе вирішувала *дхарма*, тобто виконання людиною впродовж земного життя своїх обов'язків, дотримання правил поведінки тощо.

Адже індуїзм навчає, що кожна людина, залежно від способу життя, заслуговує на приналежність до вищої чи нижчої касті. Якщо людина вела чесне, добропорядне життя, то в наступному народженні її кастовий статус підвищиться, а якщо нечесне, то вона може народитися недоторканою, чи якоюсь гидкою істотою.

Коли помирала дружина, чоловік мав право одружитися ще раз. Однак у випадку смерті чоловіка в жінки залишався небагатий вибір: або *сáмі* (самоспалення разом із тілом померлого), або невтішна й принизлива доля вдови. Коли жінка обирала життя, то після спалення чоловіка їй голили все волосся (ще й брови) і знищували її прикраси, що залишилися від шлюбу, а нові забороняли носити. Із вдовою не дозволялося спілкуватися. Приречена на самотність та осуд жінка навіть спати, їсти та працювати була змушена окремо. Вважалося, що зустріч із нею приносить нещастя.

**XIII ст. Розповідь про звичаї індуїстів
із книги «Про різноманітність світу» Марко Поло**

...Коли хто помре і тіло його спалюють, дружина кидається у вогонь і спалює себе разом із чоловіком; таких жінок дуже хвалять. Кажучи правду, багато жінок роблять те, про що я вам зараз розповім. Місцевий народ молиться ідолам, а багато хто — бикові; бик, кажуть вони, найславніша тварина. М'ясо його ні за що у світі не їстимуть, і ніхто жодним чином не вб'є його.

...Ні звірів, ні худоби вони не вбивають, а захочеться їм поїсти баранини, або іншого м'яса, або птиці, то вбивати примушують сарацинів або інших людей не їхньої віри та звичаю. Є в них такий ще звичай: щодня двічі, уранці й увечері, усі чоловіки й жінки миються і, не омившись, не почнуть ні їсти, ні пити; а хто двічі на день не миється, тих вони вважають еретиками...

1. На які традиції звернув увагу Марко Поло в Індії? 2. Доведіть за текстом, що індуїсти вшановували тварин і не завдавали їм шкоди. 3. Як ви гадаєте, що здивувало Марко Поло більше — самі або те, що всі чоловіки й жінки два рази на день миються?

Більшість індуїстів прагнула поклонитися святим місцям. Численні паломники омивалися водами священного Гангу, підносили своїм божествам розкішні гірлянди квітів, обкурювали їхні зображення чи статуї пахощами, вершили перед ними святкові дійства.

Індуїсти поклонялися богам у храмах і монастирях. Серцем храму було святилище — помешкання головного божества. Тут вершилися молитви. Часто біля храму була водойма. Якщо її не було, то облаштовували драбину, яка вела вниз до річки. Там проходили ритуальні омивання. У храмі споруджували також окрему залу, у якій здійснювалися ритуальні танці. Адже, крім ремісників або писарів, тут проживали ще музиканти й танцівниці. Індуїстські храми та монастирі звільнялися від сплати податків. У їхньому підпорядкуванні були цілі села, жителі яких постачали продукти й інші життєво необхідні речі.

Хоча буддизм як релігія почав поступово занепадати, він продовжував мати своїх прихильників. Де-не-де навіть з'являлися нові буддиські храми. Переваги буддизму полягали в тому, що він надавав можливість одночасно

Храм Муктешвари. 950 р.

*Індійські танцюристки
в народних костюмах.
Сучасні фото*

дотримуватися нової і старої віри. Основним було те, що буддизм не визнавав поділу людей на варни й касты. Тому найшанованішим він був у колі недоторканих. Буддизм переконував, що доля людини залежить від неї самої.

Оригінальними є звичаї індійців. Особливо це виявляється в їхній манері одягатися та способі харчування. За одяг індійцям правив довгий відріз тканини. Ним вони обвивали своє тіло й ноги, а вільний кінець перекидали через плече. У жінок такий одяг називався сарі. До появи ісламу індійці не носили взуття і головні убори. Тільки коли сонце припікало немилосердно, жінки прикривали голову кінцем сарі. Чоловіки носили напівдовге, а жінки — довге волосся. Жінки зазвичай одягали різноманітні прикраси, мали розписи на руках, долонях і ступнях, символічну цятку на чолі.

Мусульмани поширили в Індії традицію носити головні убори (тюрбани), туфлі та черевики. З їхнім приходом почали також шити одяг, передусім шальварі (шаровари) і штани, сорочки та сюртуки для чоловіків і спідниці для жінок.

Середньовічні індійці харчувалися переважно рослинними стравами й молочними продуктами. Вони майже не споживали м'ясо й алкогольні напої. Природні умови давали можливість індійцям збирати врожай двічі-тричі на рік. Тут вирощували пшеницю, горох, цукрову тростину та понад 20 сортів рису. Індія була також багатою на різні овочі та фрукти. Цікаво, що чай середньовічні індійці не вживали. В Індію його пізніше завезли англійці.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VII ст. Китайський мандрівник Сюань Цзан про одяг індійців

Одяг індійці не кроють і не шують. Вони дуже люблять білі тканини й мало цінують кольорові чи прикрашені малюнком... Своє плаття індійці роблять з каушейі й бавовни. Каушейю виробляє дикий шовковичний хробак. У них є плаття з кшауми — особливого виду коноплі. Одяг робиться з так званого камбалá, зітканого з тонкої козячої вовни, і з карáла, що виробляється з тонкої вовни дикої тварини.

1. Із чого виготовляли індійці одяг? 2. Про одяг індійців якого часу розповідає Сюань Цзан? Доведіть.

5. Наука і культура

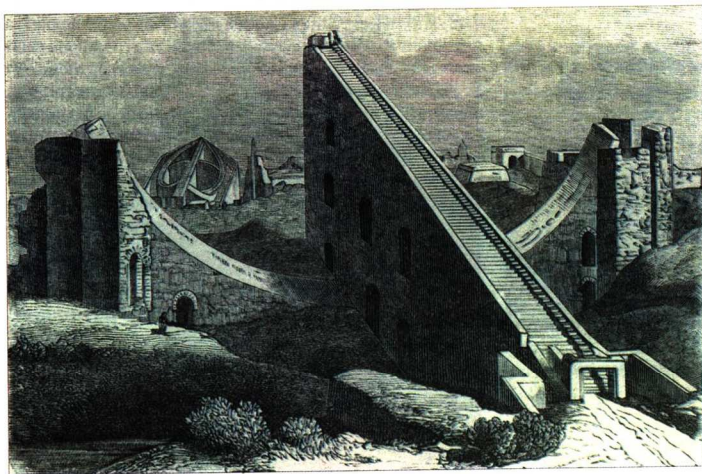
В епоху Середньовіччя в Індії були сприятливі умови для розвитку освіти і науки, зокрема математики, астрономії, медицини. Індійські математики застосовували оригінальну десяткову систему лічби, яка посередництвом арабів згодом потрапила до Європи. Звідси й назва — арабські числа. Високого рівня досягла астрономічна наука. Учені навчилися точніше визначати місце розміщення планет, вимірювати час тощо. Деякі індійські астрономи були відомі далеко за межами країни. Вагомі знання було накопичено й у галузі медицини. При лікуванні хвороб велике значення надавалося водним процедурам, застосуванню трав, здоровому способу харчування. Тоді ж був укладений довідник лікарських рослин.

У буддійських монастирях вивчали стародавні рукописи та створювали нові. За знаннями сюди сходилися прихильники буддизму з усіх куточків Азії. Так монастирі перетворювалися на своєрідні університети. Найбільшої популярності з-поміж таких шкіл здобула *Наланда*. Вона мала неабияку підтримку з боку багатьох азійських правителів, які надавали кошти для її розвитку. Тому навчання тут було безкоштовним. Учні та вчителі також отримували все необхідне для прожиття, у тому числі й житло, медичну допомогу тощо. Гордістю Наланди була унікальна бібліотека, у якій працювало

Вхід до індійського печерного храму

Індійська обсерваторія в Делі

ВИВЧАЄМО АЖЕРЕЛА

VII ст. Китайський мандрівник Сюань Цзан про Наландський університет

Жерці, яких тут декілька тисяч, — люди виняткових здібностей і талантів. У даний час їхня популярність дуже велика... Вони строго дотримуються приписів морального закону.

...З ранку й до ночі вони зайняті роздумами. Старі й молоді взаємно допомагають одне одному. Тих, хто не спроможний розібратись у Трипітаці (головна священна книга буддистів), поважають мало, вони соромляться і змушені переховуватися. Унаслідок цього, безліч учених з різних міст, які прагнули швидко здобути вміння вправно вести дискусії, приходять у Наланду, щоб розібратися у своїх сумнівах, після чого потік їхньої мудрості поширюється на всіх. З цієї причини дехто присвоює собі титул наландського вченого, завдяки чому має повагу всюди, де б не з'являвся.

1. Що вивчалось в Наланді як основний предмет? 2. Як суспільство ставилося до вчених?

РАДЖПҮТІ

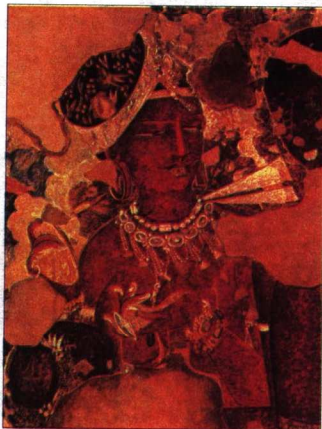
(«сини раджі») — військово-аристократична еліта індійського суспільства, яка займалася виключно воєнною справою, конкуруючи в цьому з кшатріями.

багато переписувачів. Можна стверджувати, що це був справжній центр просвітництва світової буддійської спільноти. На жаль, Наланда не збереглася до наших днів — знамениту школу безжалюно знищили мусульмани ще наприкінці XII ст.

Здобула визнання також індійська література. Епічні, ліричні та драматичні твори писали *санскритом* — літературно опрацьованою давньоіндійською мовою. Проте для більшості народу вона була незрозумілою. В епоху Гуптів жив і творив талановитий поет і драматург *Калідаса*. В основі його творів — людина, її світогляд, прикрощі та

Фрагмент розпису з печерного храму

Бодхісаттва.
Фрагмент розпису
в Аджанті

радоці, які вона переживає на своєму життєвому шляху. Усесвітньо відома п'єса Калідаси «Шакунтала» перекладена багатьма мовами світу. У ній романтично й піднесено зображено щире кохання раджі та простої дівчини.

Поступово санскритська література набувала підкреслено вишуканого, придворного характеру. У цей час літературні твори почали писати народними мовами. Це була переважно епічна поезія, що звеличувала мужню боротьбу **раджп'утів** (військово-аристократичної еліти індійського суспільства) з мусульманами. Окрему групу становили твори релігійно-міфологічного спрямування, в основу яких лягли сюжети на тему індуїзму. З Х ст. санскрит стає в основному мовою науки.

Особлива роль в Індії відводилася театру. Він був двох типів. Знать мала свій придворний театр. Інший, народний театр масок та ляльок, працював просто неба. Актори здійснювали свої вистави під музичний супровід та танці. Саме танцям в індійському суспільстві належить особливе місце. Кожен рух, жест мав певне значення. На оволодіння секретами цього витонченого мистецтва витрачалися іноді роки.

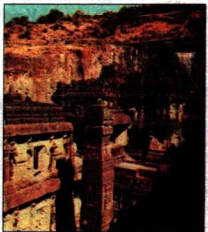
Ще в період правління Гуптів значного розквіту досягла архітектура та скульптура. Особливо дивують печерні храми. Найвідомішим серед них є печерний *буддійський храм в Аджанті*. Це комплекс із прорубаних у скелі 29 печер. Він є зразком краси й гармонії, де органічно переплелися мистецтво архітектури, скульптури й живопису. Надзвичайно складною є техніка виконання розпису стін. Кожного вражає, як у печерному напівмороці фарби якимось дивно випромінюють світло. Їхні складові елементи не розгадано до цього часу. Серед основних сюжетів — сцени з життя Будди, ілюстрації до священних текстів, а також різноманітні декоративні малюнки тварин і рослин. До шедеврів аджантиських печер належить і галерея жіночих портретів. Ще величнішим є архітектурний комплекс в *Елурі*, який виник у V–VIII ст. Він має 34 зали й галереї.

Насадження ісламу змінило розвиток культури Індії. Найбільше це вплинуло на скульптуру та живопис, адже мусульмани забороняли зображати людей і тварин. Натомість поширилися рослинний орнамент, мозаїка, а монументальна архітектура досягла справжніх висот. З'явилися величезні арки, куполи, склепіння. Серед них — збудований у XIII ст. унікальний мінарет *Кутб-Мінар* у Делі. Це найбільша у світі колона доби Середньовіччя висотою понад 70 метрів.

Шедеври індійської культури є гідним внеском у скарбницю світових надбань людства.

Актор у масці Ханумана, одного з найулюбленіших героїв епічної поеми «Рамаяна»

Архітектурний комплекс в Елурі. V–VIII ст.

Касты, варни, раджа, падишах, раджпуті, саті, джизья, індуїзм, брахманізм, буддизм, сільська община, санскрит.

1. Які події відбулися в Індії в 1206, 1398, 1526 роках?
2. Визначте основні положення індуїзму. Що приваблює або відштовхує в цій релігії?

3. Чим суттєво відрізнялися касты й варни?
4. Поясніть, чому наявність сільської общины спричинила майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії внутрішньої торгівлі між містом і селом.
5. Порівняйте, які моральні чесноты цінувалися в індуїзмі, буддизмі, конфуціанстві.

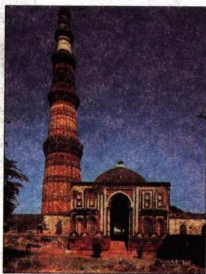
6. Назвіть досягнення індійської культури в науці, літературі, архітектурі, театральному мистецтві.
7. Як позначилося на розвиткові індійської культури, зокрема образотворчому мистецтві, завоювання монголами країни?

8. Прочитайте поезію Дж. Р. Кіплінга й визначте, який індійський звичай описав поет.

*Вночі запалало вогнище смертне
І світло було, наче вдень.
Дерева гілками шуміли бентежно —
Стівали сумних пісень.
Аж раптом з дзвіниці несамовито
Ясна, як сама зоря,
Полинула жінка, журбою сповита
У полум'я до царя.*

9. Яка доля чекала жінку після смерті чоловіка?

*Мінарет Кутб-Мінар.
Делі, XIII ст.*

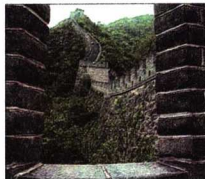
1. Покажіть на карті територію Китаю.
2. Згадайте, як називали свою країну китайці.
3. Яку річку називали «горем Китаю» або «мандрівною»? Чому?
4. Яку споруду на території Китаю можна побачити з навколоземної орбіти?
5. Кого в Китаї називали «Сином Неба»? Чому?
6. Чому гробницю імператора Цинь Шихуанді називають «гробницею тисячі воїнів»?
7. Які селянські повстання відбулися в Китаї в I–III ст. н. е.? Як вони вплинули на хід історії Китаю?
8. Хто такий Конфуцій? Які ідеї конфуціанства ви пам'ятаєте?
9. Які винаходи й відкриття подарували китайці людству?
10. Що возили в Європу Великим шовковим шляхом?

1. Китайська імперія в III–XII ст.

Наприкінці II ст. повстання «жовтих пов'язок» завдало Ханській імперії непоправного удару й 220 р. вона розпалася на три держави. У 280 р. правитель однієї з них Сима Янь об'єднав під своєю владою весь Китай і заснував імперію Цзинь. Однак від самого початку вона була нестійкою. Родичі імператора, яким він роздав в удільні володіння чимало областей, пересварилися між собою в гонитві за владою.

Уже на початку IV ст. країна перебувала в тяжкому стані й саме тоді племена кочівників розпочали війну проти імперії Цзинь. Населення втікало на південь за річку Янцзи — нездоланну перешкоду для кінноти завойовників. Там, на півдні, у 317 р. нащадки Сима Яня заснували династію Східна Цзинь (317–420). Китай виявився розділеним на дві частини. Так тривало майже три століття.

У 581 р. владу в Північному Китаї захопив войовничий полководець **Ян Цзянь**. Він був проголошений імператором і став засновником династії **Суй** (581–618). У 589 р. Ян Цзянь силою зброї підкорив також весь Південний Китай і відновив єдність країни. Нова

Великий китайський мур.
Сучасні фото

- Пригадайте легенди, які розповідають про умови життя людей, які зводили цю споруду. Коли було збудовано Великий китайський мур?

державна отримала назву *імперія Суй*. Ян Цзянь активно взявся за відновлення країни. Було значно збільшено кількість оброблених земель, створено систему державних комор, де зберігалося зерно на випадок неврожаю, упорядковано фінанси тощо.

Син і спадкоємець Ян Цзяня імператор Ян Гуан розширив іригаційну систему. За його наказом було прорито Великий канал, що сполучив річки Хуанхе і Янцзи. Цей водний шлях довжиною 2,5 тис. км мав важливе значення для розвитку торгівлі. На його будівництві працювало 5 млн осіб. Після цього Ян Гуан узявся за відбудову Великого Китайського муру, що посилило оборонні можливості держави.

Імператор розпорядився перенести столицю в старовинне місто Лоян. Тут розгорнулися масштабні будівельні роботи, які виконували 2 млн китайців. За короткий час у Лояні було зведено розкішні палаци й розбито квітучі парки. Деякі бажання Ян Гуана були безглуздими. Дійшли оповіді про те, що взимку дерева в його парку були прикрашені квітами й листочками з шовку, а всі птахи в околиці були винищені задля пуху для його перин.

Ян Гуан прагнув створити величезну імперію, але, в результаті, прирік династію Суй на загибель. Безуспішні війни з Кореєю призвели до загального невдоволення в країні. Серед тих, хто збунтувався проти імператора, був і воєначальник Лі Юань. Наляканий Ян Гуан утік зі столиці, але 617 р. його було схоплено і страчено. Династія Суй припинила своє існування. Невдовзі імператором став *Лі Юань*, який започаткував *династію Тан* (618–907).

Коли Лі Юань прийшов до влади, країна була голодною і розореною. Чисельність населення різко скоротилася, поля пустували. Але пройшло небагато часу й ниви почали обробляти. Землю наділили в користування бідності. Відродилося сільське господарство й ремесло, розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. Китайські товари продавалися в Індії, Арабській державі, Південно-Східній Азії. Важливим заходом Танів було впорядкування грошової системи. У країні карбувалися і поширювалися круглі мідні монети з діркою посередині, щоб їх можна було нанизувати на шовкову нитку. За короткий час значно поповнилася державна скарбниця. Столицею країни стало місто Чанянь.

У зовнішній політиці правителі династії Тан головну увагу приділяли забезпеченню контролю за Великим шовковим шляхом. Тут їхніми головними суперниками були кочівники-тюрки, яких у середині VII ст. китайці зуміли розгромити. У ході переможних війн із Кореєю, Тибетом, Індією, Японією, В'єтнамом було розширено кордони Танської держави. Вони простягалися від Аральського моря до Тихого океану, від пустелі Гобі до берегів Гангу. Китай став світовою імперією і контролював половину Великого шовкового шляху. Остаточою сформувалася китайська дипломатія. Вона представляла Китай як панівну державу тогочасного світу, якій в особі імператора мають підкорятися всі зарубіжні країни.

Найвищий розквіт імперії Тан припав на період правління Сюань-цзуна (712–756). Однак це піднесення було тимчасовим. Уже в другій половині VIII ст. Китай почав утрачати завойовані раніше території, перестав контролювати Великий шовковий шлях, йому постійно загрожували войовничі сусіди. У таких умовах селяни знемагали від податків, поборів і різних державних повинностей, вони убожили й жили в злиднях. Тому 874 р. в Китаї вибухнула всеохоплююча селянська війна. Повсталі висунули своїх вождів, з-поміж яких найпопулярнішим став колишній дрібний торговель сіллю Хуан Чао. Очоловане ним селянське військо захопило столицю імперії Чанянь. Наляканий імператор і придворні втекли.

XI ст. «Нова Танська історія» про селянську війну

...Хуан Чао їхав у колісниці з жовтого золота, охорона була в розкішних халатах і барвистих капелюхах. Його найближче оточення їхало слідом у мідних колісницях у супроводі вершників. Загалом у столицю ввійшло кількасот тисяч людей...

За кілька днів почався великий грабунок. Людей зв'язували, били батогами й захоплювали їхнє майно... Заможних роззували й проганяли босоніж. Усіх затриманих чиновників убивали, підпалювали будинки, якщо не могли там нічого знайти, і всіх князів і знатних людей винищували.

Хуан Чао зробив своєю резиденцією палац Тайцин і... проголосив себе... імператором... Замість імператорського одягу й корони, яких добути не пощастило, на ньому був одяг із розфарбованої чорної матерії. Замість старовинних музичних інструментів били в декілька сотень великих барабанів; варта рядами стояла з довгими мечами й великими кинджалами...

1. Як ви вважаєте, якою була справжня мета керівника повстання? 2. Чи досяг він цієї мети? 3. Чи будуть селяни підтримувати такого ватажка?

Проте влада, встановлена повстанцями, виявилася вкрай слабкою. Поведінка Хуан Чао та його найближчого оточення була настільки брутальною, що викликала в народі розчарування і обурення. Повстанська армія швидко втратила боєздатність. Провідний воєначальник Чжу Вень поспішив перейти на бік законного імператора й став головнокомандувачем його військ. Доля відвернулася від Хуан Чао і він, усвідомлюючи всю безвихідь ситуації, покінчив життя самогубством. Його родину не оминула жаклива розправа. У 884 р. повстання було остаточно придушено.

Селянська війна завдала танській династії непоправного удару. Її представники ще деякий час залишалися при владі, але вона слабшала з кожним днем. Крапку дворцевим інтригам поставив Чжу Вень. У 907 р. він зайняв Чанянь і скинув останнього імператора. Єдина держава розділилася на численні дрібні володіння. Розпочалася так звана епоха «П'яти династій і десяти царств» (907–960), яка нічого доброго китайському народові не принесла.

У середині X ст. в Китаї намітилося певне економічне піднесення, в умовах якого 960 р. відбулося нове об'єднання країни під владою династії Сун (960–1279). За своєю внутрішньою організацією імперія Сун мала ряд особливостей, які відрізняли її від Танської. Аби уникнути надмірної самостійності військових, сунські правителі збільшили столичну гвардію. Зросла також кількість чиновників різного рівня. Уся фінансова, адміністративна, військова та судова влада зосередилася в столиці. Отже, місцева влада знаходилася під постійним контролем. Спочатку фінансове становище імперії було стабільним, але вже в середині XI ст. величезні видатки на утримання чиновників, армії, розкішного життя імператорського палацу спустошили державну скарбницю.

За цих обставин важливу роль у піднесенні економіки відіграли реформи першого міністра сунського двору Ван Аньши. Передусім він провів новий земельний перепис і впорядкував податкову систему. Податки мали сплачувати не лише селяни й городяни, але й чиновники та знать. Щоправда, дрібним чиновникам для справного ведення служби збільшили зарплатню. Велика увага приділялася налагодженню зрошувальних робіт. Зі скарбниці селянам почали виділяти позики

під майбутній урожай. Було встановлено тверді ціни на товари тощо. Однак продовжити розпочаті перетворення Вань Аньши не вдалося через різку опозицію знаті. Відставка міністра поклала край і його реформам.

На початку XII ст. в імперії Сун з'явився небезпечний ворог — кочовики чжурджени. Захопивши північ Китаю, вони утворили там державу Цзінь, тобто Золоту (1115–1234). Китайський імператор утік на південь країни. Тут виникла держава Південна Сун (1117–1279).

2. Монгольське ярмо

На початку XIII ст. через внутрішні чвари держава чжурдженив помітно ослабла. Імперія Південна Сун готувалася відвоювати свої північні землі. Однак цим планам здійснитися не судилося, бо в цей час з'явилася нова грізна сила — монголи на чолі з Чингісханом.

Південна Сун відправила до Чингісхана послів і військових радників. Вони навчили монголів китайській військовій науці, у тому числі й мистецтву штурму укріплених міст за допомогою облогових механізмів. У 1234 р. монгольська кіннота знищила державу Цзінь. Проте всупереч очікуванням, монголи не стали союзниками Південної Сун. Вони відразу ж почали завоювання Південного Китаю. Невдовзі хан *Хубілай*, онук Чингісхана, переніс свою столицю в Яньцзинь (сучасний Пекін) і напав на імперію Південна Сун. У 1271 р., підкоривши її більшу частину, Хубілай оголосив про заснування нової китайської династії Юань (1271–1368).

Упродовж наступних років розрізнені китайські гарнізони чинили монголам героїчний опір. Урятувати державність намагалися й окремі сунські сановники-патріоти. Однак їхні сили вичерпувалися. У 1279 р. залишки сунських військ на узбережжі Південно-Китайського моря було оточено й знищено. Один із сановників, не бажаючи стати свідком глуму над останнім малолітнім сунським імператором, посадив хлопчика собі на спину та кинувся в море. Обоє потонули, а відтак припинила своє існування і Сунська династія.

Під владою Хубілая опинилися великі землі. Його імперія включала Китай, Монголію і Тибет. У планах першого юаньського імператора було завоювання Японії. Однак спроби загарбати цю країну виявилися безуспішними.

Наслідки монгольського завоювання негативно позначилися на внутрішньому житті Китаю. Країну було безжално спустошено. Монголи знищили сотні тисяч китайців, а декілька мільйонів обернули на рабів. Багато раніше оброблюваних земель перетворилися на пасовиська та мисливські угіддя монгольської знаті. Державною мовою стала монгольська. Китайців нещадно визискували та всіляко принижували. Їм заборонили виходити вночі на вулицю, мати зброю та коней, вивчати військову справу, опановувати іноземні мови тощо. Спочатку монголи намагалися взагалі усунути від управління китайських чиновників. Однак невдовзі вони зрозуміли, що так далі тривати не може й почали залучати китайців до державної служби на найнижчі посади.

*Хубілай-хан.
Китайська мініатюра*

Національне гноблення сприймалося китайцями дуже болісно. Серед населення створювалися таємні організації, що ставили за мету звільнення країни від іноземного панування. У 1351 р. в Китаї почалося антимонгольське повстання. На півночі загони повстанців було розгромлено. Натомість південь опинився під контролем одного з керівників повсталих Чжу Юаньчжана. Йому випало довести боротьбу з монголами до переможного кінця. У 1368 р. Чжу Юаньчжан зайняв Пекін, проголосив себе імператором і заснував *династію Мін* — Блискучу (1368–1644). Столицею держави стало місто Інтянь (сучасний Нанкін). Монгольське панування закінчилося.

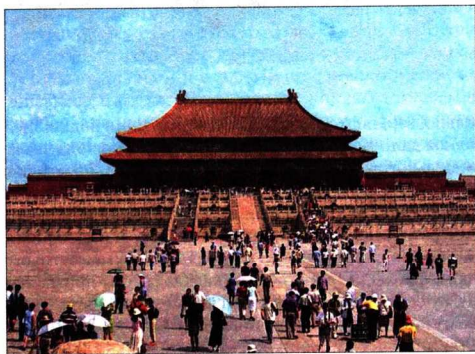
3. Китай після повалення монгольського ярма

Незважаючи на повалення монгольського ярма, боротьба з колишніми завойовниками тривала ще 20 років. Об'єднання країни завершилося тільки в 1387 р. після підкорення Ляодуна.

Із приходом до влади Чжу Юаньчжан (1368–1398) провів ряд реформ. Володіння монголів були конфісковані. Усі землі, які селяни захопили під час визвольної війни, були законодавчо закріплені за ними. Проте орної землі все-одно не вистачало. Селяни, які погоджувалися обробляти пустища, звільнялися на три роки від податків. За наказом імператора відновили зрошувальну систему. Було скасовано рабство, а також проведено перепис населення і складено опис усіх земель. Чжу Юаньчжан перевів армію на самозабезпечення, створивши військові поселення.

Народу дозволялося подавати скарги щодо зловживань місцевих чиновників просто в столицю, а також надсилати імператорові таємні листи (тобто заохочувалися наклепи й доноси). Чжу Юаньчжан зосередив у своїх руках усю повноту влади й ліквідував міністерські посади. Його правління відзначалося нечуваною жорстокістю. Наприклад, було страчено сотні тисяч підданих, звинувачених у зраді й хабарництві. Від імператорської сваволі країна покритася мороком страху.

Зміцнюючи владу, Чжу Юаньчжан направляє у різні провінції держави в якості намісників своїх синів і онуків. Він вважав, що тільки вони можуть стати опорою

Парадний вхід до імператорського палацу
Імператорський палац у Пекіні

- Які оригінальні елементи використані в архітектурі палацу?

молододі династії. На початку XV ст. це призвело до збройної боротьби між нащадками Чжу Юаньчжана за трон. Владу захопив його син Чжу Ді. В історії країни він залишився як один із наймудріших і найдієвіших правителів. Завдяки його рішенню **1421 р.** столицю Китаю було перенесено з Нанкіна в Пекін. Із того часу й донині Пекін є головним містом держави.

Імператори династії Мін вели завойовницькі війни. Однією з перших підкорених ними країн ненадовго став В'єтнам. У залежність від Китаю потрапив також Тибет. Правління Чжу Ді було позначено нечуваною військово-дипломатичною і торговельною активністю Китаю на морях. За наказом імператора великий флот неодноразово вирушав у далекі плавання. Китайські кораблі швартувалися біля берегів Індії, Індонезії, Індокитаю, Аравії і навіть Східної Африки.

4. Суспільство і державне управління

Китайське суспільство складалося із: 1) спадкової аристократії; 2) чиновників; 3) вільних селян і ремісників, тобто «добрих людей»; 4) найманих робітників, напіврабів і рабів, тобто «дешевих людей». Усі вони вважалися підданими імператора.

До вищої групи суспільства належала *спадкова аристократія*, якій присвоювали певні титули та ранги. Кожний титул забезпечувався земельним наділом певного розміру. Титулована знать мала великі права й привілеї. Почесні титули надавалися також окремим особам неаристократичного походження за особливі заслуги перед державою.

*Китайський чиновник.
Живопис на шовку. XV ст.*

Училище Байлудун. X ст.

Значний прошарок суспільної верхівки становили *чиновники*. Вони поділялися на дев'ять рангів, які драбулися далі. Кожному рангу відповідала грошова чи натуральна оплата у вигляді земельного володіння. Чиновники не могли передати в спадок ні свій ранг, ні посаду, ні отриману землю. Щоб стати чиновником, потрібно було скласти державний іспит. Існували три ступені іспитів. Найвищий ступінь доводилося складати при імператорському дворі. Крім загальноосвітнього рівня, знань літератури та праць Конфуція, перевірялася і благонадійність майбутнього чиновника. Не було дивиною, якщо людину, яка не відповідала своєму призначенню, понижували в посаді. Тому серед чиновників панувала невпевненість у майбутньому й процвітало підлабузництво. Незважаючи на це, у Китаї були родини, які з діда-прадіда готували для держави чиновників.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. «Нова Танська історія» про іспити для тих, хто хотів стати урядовцем

Усіх тих, хто приходив зі школи, називали учнями, а тих, кого висували в областях і повітах, називали «сянь гун». І перші, й другі приходили до місцевих начальників, які мали відібрати найкращих.

За цією системою встановлювалися такі категорії: видатний талант, знавець канонічних книг, обдарований учений, видатний учений, знавець законів, знавець писемності, знавець математики, той, хто знає одну історію; три історії; книгу «Обрядів», рекомендацій провінцією, здібний підліток...

«Син Неба» видавав укази й особисто проводив відбір із метою залучення найкращих талантів. Це називалося імператорським відбором...

1. За якими номінаціями відбирали чиновників? 2. Хто особисто проводив кваліфікаційні іспити чиновників? Чому? 3. Яких спеціалістів потребувала країна?

На нижчій сходинці суспільної драбини знаходилися *вільні селяни, ремісники й купці, тобто «добрі люди»*. В обов'язки селянина входили обробіток землі, своєчасна сплата податків і виконання повинностей усіх видів. Від селянина, як і від чиновника, вимагалось суворе дотримання правил щодо одягу, поведінки й навіть ведення господарства. Селянин не мав права покинути місця свого проживання. На селі важливу роль відігравав староста, який стежив за обробкою полів, сплатою податків, виконанням трудових повинностей тощо. Саме до старости мав звертатися селянин із будь-яких питань. Податками й повинностями обкладалися також ремісники та купці.

На останній сходинці перебували особисто залежні люди — *наймані робітники, напівраби і раби, тобто «дешеві люди»*. Вони не платили податків і вважалися безправними.

Верховна влада знаходилася в руках *імператора*, «Сина Неба». Він мав необмежені права й правив країною, спираючись на численних чиновників. При імператорові існувала державна рада, до якої входили його родичі та найголовніші сановники. Один з-поміж них виконував функції першого міністра.

Управління країною здійснювалося через *три палати*. Головна з них відала органами виконавчої влади. Їй підпорядковувалося *кілька відомств*: фінансове, військове, обрядів, чинів, громадських робіт тощо. Дві інші палати готували й обнародували укази імператора, улаштовували на його честь прийоми й урочисті церемонії. Окремо від відомств існували палацові управління, які обслуговували імператора, відали охороною скарбниці, займалися організацією прийому іноземних послів. Імперія поділялася на *провінції*, а вони — на округи, повіти, волості, села.

5. Звичаї та традиції

Основою економіки середньовічного Китаю було сільське господарство, переважно — орне землеробство. Спочатку китайці вирощували пшеницю і просо, але згодом віддали перевагу рису. На заливних рисових полях китайці розводили рибу, яка цінувалася більше за м'ясо. Розвиток рисівництва та пов'язана з ним копітка робота на полях сформували визначальні риси характеру китайців: терплячість, **273**

Керамічна модель багатопверхового житлового будинку періоду Хань

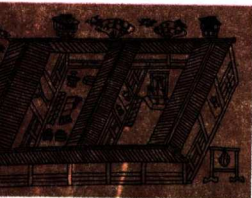

Китай. Дівчата в національному одязі

працьовитість, уважність до дрібниць і критичне ставлення до будь-яких нововведень. У Китаї культивували також коноплю, чайні кущі, бавовник. Розвивалося садівництво й городництво. Китайці вирощували яблука, абрикоси, сливи, цитрусові, гранати, банани, огірки, цибулю, часник, боби тощо. Велику славу країні принесло розведення тутового шовкопряда, із коконів якого отримували шовкові нитки.

Крім традиційних рису та риби, китайці споживали також багато овочів та м'ясо биків, кіз, баранів, свиней і птиці. Бідніші люди харчувалися м'ясом собак і віслюків. Основною їжею китайців були випічки з муки та зварена на пару крупа. Полюбили вони також лапшу й знамениті китайські пельмені, яких налічувалося понад двісті різновидів. До кулінарних шедеврів належали жаб'ячі лапки та зміїне м'ясо. Їли паличками, виготовленими з бамбука, слонової кістки, а люди з більшим достатком — зі срібла або рогу носорога, які, за повір'ям, мали врятувати від отрути. Китайці майже не їли молока та сиру, підкреслюючи цим свою відмінність від кочових племен. Серед напоїв найбільшу популярність мав чай, який вони варили як суп. Пили також просяне вино й міцну рисову горілку.

Одяг китайців був простим і зручним. Чоловіки носили штани з курткою, підперезаною поясом, яка запиналася тільки направо. Це робилося спеціально, аби не уподібнюватися кочівникам, що запинали куртку наліво. Під час дощу або для захисту від палючого сонця прості люди носили плетені бамбукові чи солом'яні брилі. Заможніші носили шовкові капелюхи. На ноги взували полотняні черевики з підшитою підошвою або сандалі. У випадку похолодання вдягали плащі досить простого крою.

Реконструкція китайського маєтку

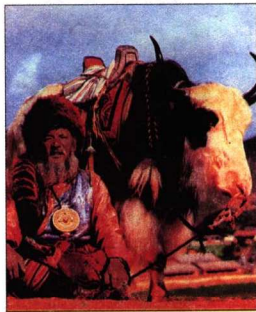
Жіноче вбрання мало чим відрізнялося від чоловічого. Суттєва відмінність полягала в зачісці. Чоловіки мали довге волосся, із якого робили на голові зачіску, так звану «ковбасу», яку обмотували спеціальною пов'язкою. Китайські монахи голили голову. Дівчата збирали волосся в пучок (хвостик), а жінки робили найрізноманітніші зачіски і, як правило, ходили з непокритою головою.

Найвродливішими в аристократичних родинах було прийнято вважати жінок, які мали малесенькі ніжки. Аби цього досягти, дівчаткам ще з дитячого віку туго бинтували ступні й вони припиняли ріст. Звичайно, що на таких ніжках важко було навіть пересуватися, однак без них годі було сподіватися на хорошого жениха. Аристократичне походження китаянок підкреслювали також довгі нігті на пальцях рук. Це означало, що людина не виконує чорнової роботи.

Будинки в китайців були, в основному, дерев'яними або глиняними. Стеля в них була відсутня, та й саме помешкання мало небагато меблів. Їли та спали китайці здебільшого на циновках — цупких плетених килимках із соломи. У період правління династії Сун у китайському побуті з'явилися високі столи й стільці.

Подвір'я китайської родини було схоже на невеличку фортецю. Заходити на нього без дозволу заборонялося. Господар міг гнівно прогнати непроханого гостя, ким би він не був.

Найбільшим китайським святом споконвіку був Новий рік. У передноворічну ніч китайці варили особливу кашу, ворожили, влаштовували «свято ліхтарів», випрошували подарунки, били в барабани та гонги, влаштовували карнавали з перевдяганнями, співами й танцями. Ще одним святом були так звані весняні дні «холодної їжі та чистого світла»: люди гасили всі вогні, їли тільки холодні страви, а потім запалювали нові вогні. До улюблених належало й осіннє свято врожаю.

Кочівник. Сучасне фото

6. Релігійне життя і культура

Пригадайте, де і як виник буддизм. Які його основні положення?

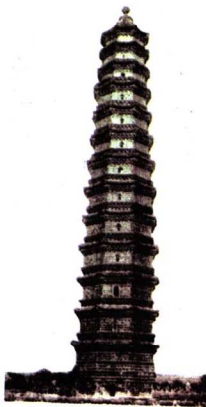
Із початком Середньовіччя в Китаї набуває поширення буддизм. У VI ст. він стає державною релігією. Саме раннє Середньовіччя стало періодом утвердження буддизму, який справив величезний вплив на розвиток китайської філософії, літератури та мистецтва. У Китаї буддизм всотав місцеву обрядовість і культ предків. До пантеону святих було віднесено місцевих мудреців та героїв.

Буддизм мав найбільше прихильників серед знаті, тоді як серед простолюду був поширений *даосизм*. Це вчення зберегло гасла рівності й засуджувало багатство. Із VII ст. почала створюватися даоська церковна організація. Згодом правляча верхівка переглянула основні положення даосизму, суттєво видозмінюючи їх на свою користь. Тоді ж даосизм отримав офіційне визнання.

Між даосизмом і буддизмом точилася боротьба за вплив на китайське суспільство. Однак обидві релігії не могли змагатися з конфуціанством, яке продовжувало зберігатися як основа моралі, освіти, державного устрою, законодавства. **275**

Пагода Шизцята храму
Фогунси в Інсяні. 1056 р.

«Залізна пагода» (Тета)
в Кайфіні. 1041–1044 рр.

Конфуціанство вчило поклонятися імператорові, бути справедливим і чесним, любити батьків, із повагою ставитися до людей, особливо шанувати старших і піклуватися про молодших. Саме в душі конфуціанства було розроблено систему обов'язкових державних іспитів, які склали чиновники для отримання посади.

Співіснування кількох релігій було характерною рисою китайського суспільства в ранньому Середньовіччі. В XI–XII ст. в конфуціанство почали вводити елементи даосизму й буддизму. Саме це видозмінене конфуціанство стало новою потужною політичною та культурною силою в Китаї. І хоча *нове конфуціанство* не витіснило ні даосизму, ні буддизму, наприкінці XIV ст. воно посіло панівне становище в країні.

Китайська культура епохи Середньовіччя досягла неабияких висот. Із давніх-давен китайці володіли ієрогліфічним письмом. Користуючись ієрогліфами в повсякденному житті, китайці довели цей спосіб письма до високого рівня досконалості. Це відродило особливий вид мистецтва — *каліграфію*. Схильних до краснописання людей відшукували спеціально, особливо серед чиновників. Освічені люди віддавали мистецтву каліграфії багато часу й сил, бо вбачали в ньому засіб духовного піднесення.

Держава сприяла розвитку освіти. Це й зрозуміло, адже їй потрібні були освічені чиновники. Завдяки збільшенню кількості початкових і вищих шкіл у Китаї з'явилося багато грамотних і знаючих людей. Щоправда, за правління династії Сун освічені люди стали рідкістю. У період панування монголів навчання китайців не приділялося найменшій увазі. Тому й не дивно, що засновник династії Мін імператор Чжу Юаньчжан був малограмотним.

Великі зрушення відбулися в науці. У VIII ст. в Китаї відкрилася Генеральна Академія наук (Палата вчених). Особливо розвивалися математика, астрономія, природознавство. З'явилися також праці з різних галузей медицини. Китайська медицина славилася дослідженням лікувальних властивостей рослин. Інженерні й математичні знання використовували для будівництва міст, фортечних мурів, складних зрошувальних систем. Саме китайці винайшли папір, порцеляну, компас і порох. Значення цих відкриттів важко переоцінити у світовому вимірі.

У XV ст. китайські вчені створили багатотомні енциклопедії з різних галузей: історії, географії, медицини, мистецтва тощо. Поширення наукових знань

*Альбомний лист. Шовк.
XII–XIII ст.*

*Осінній туман розсіявся
над горами й рівинами.
Живопис на шовку. XI ст.*

прискорилося з винайденням книгодрукування. Саме китайці в VII ст. винайшли його найпростішу форму — *ксилографію*. На дерев'яних дошках вирізьблювали відповідні ієрогліфи, на них наносили фарбу, а потім текст передруковували на папір. Середньовічний Китай славився також великими бібліотеками. На початку VIII ст. в країні стала видаватися офіційна урядова газета «Столичний вісник», яка проіснувала до XX ст. За правління династії Сун було вперше випущено паперові гроші — асигнації.

Високого розвитку досягла китайська поезія. Її «золота доба» припадає на VIII–XIII ст. У цей період творили такі видатні майстри поетичного слова, як *Лі Бо*, *Ду Фу*, *Юань Чжень*, *Су Ши*, талановита поетка *Цін-чжао* та ін. Їхні твори були ліричними, оспівували красу природи. Авторі переймалися долею своєї батьківщини та стражданням простого народу. У XIV ст. народився жанр історичного роману («Три царювання», «Річкові заводи»). Його основу, як правило, становили напружені, трагічні події в житті китайського народу.

Поступ спостерігається і в китайській архітектурі та мистецтві, на які вплинув буддизм. Про це, зокрема, свідчать багатопверхові кам'яні споруди — пагоди, скульптури й розписи буддійських печерних храмів. Свій звичний силует пагода набуває в період правління династії Тан, коли карнизи на кожному поверсі стають вишукано вигнутими. Унікальним є храм «Печери тисячі Будд». У ньому налічувалося майже 500 печер, він був прикрашений художнім розписом завдовжки майже 25 км.

Загалом китайські будівлі — палаци, храми, помешкання заможних городян або знаті, міські брами, вежі, мости тощо мали легкі, витончені форми. Вони зводилися як із каменю чи мармуру, так і з дерева чи навіть металу. Дахи будівель мали загнуті догори кути. Зверху імператорські палаци або будинки знаті часто вкривалися спеціальними золотими листами. У XIV–XV ст. в Пекіні було споруджено величезний комплекс імператорських палаців, оточений ровом і обнесений стіною, названий Пурпурним містом.

У X ст. було засновано Академію мистецтв, у якій художники вчилися і виставляли свої картини. Китайські митці малювали тушшю на шовковій тканині або на тонкому папері. Улюблена тема — пейзаж, який називали «гори і води». Картини зберігалися віками завдяки тому, що їх не вивішували на стіни. Полотно скручували, акуратно загортали в шовк і складали в спеціальні шкатулки. Картини виймали

й розгортали тільки для того, щоб гості могли оцінити їхню красу, чи тоді, коли самі господарі хотіли помилуватися ними.

Отже, китайські винаходи, багата та унікальна культура — гідне надбання світової цивілізації.

«Син Неба», династія, «добрі люди», «дешеві люди», чиновники, чжурчжени, каліграфія, порцеляна, даосизм, конфуціанство.

1. Які події відбулися в 589, 618–907, 1421, 1368 роках?
2. Які події відбувалися в Англії, Франції, Московській державі, Візантії тоді, коли в Китаї:
 - а) утвердилася династія Мін;
 - б) монголи захопили всю територію Китаю;
 - в) закінчилося правління династії Тан?

3. Як вплинуло монгольське іго на розвиток Китаю?
4. Порівняйте наслідки монгольського завоювання Китаю та Північно-Східної Русі.
5. Порівняйте моральні принципи конфуціанства з етичними нормами християнства й мусульманства (ставлення до людей, визначення добра і зла, сенс життя тощо).
6. Охарактеризуйте специфічні особливості китайської архітектури.
7. У чому своєрідність китайського живопису?
8. Якими винаходами, удосконаленнями та відкриттями китайців користується людство?

9. Доповніть схему суспільної структури в Китаї:

10. Попрацюйте в парах: уявіть себе на іспиті, який складають чиновники. Визначте категорію, підготуйте запитання та відповіді.

Виріб із перегородчатої емалі.
Китай

Узагальнення за темою
«Індія. Китай»

Держави Індії в середні віки

Імперія Гуптів	320 — середина VI ст.
Політична роздробленість Індії	середина VI ст. – X ст.
Держава Махмуда Газневі	початок XI ст.
Делійський султанат	1206–1526
Імперія Великих Моголів	з 1526 р.

Держави Китаю в середні віки

Династія Суй (581–618)	будова Великого каналу спроба об'єднання Китаю
Династія Тан (618–907)	адміністративна реформа повстання селян (875–884)
Епоха «П'яти династій і десяти царств» (907–960)	
Династія Сун (960–1279)	об'єднання Китаю 1234 — підкорення Китаю монголами
Династія Юань (1271–1368)	приєднання Тибету експедиція Марко Поло 1368 — повстання проти монгольського панування
Династія Мін (1368–1644)	завойовницькі походи

Адміністративна система Китаю

Імператор — «Син Неба»

канцлери, міністри

чиновники

старости

Культура Індії й Китаю в середні віки

Галузь культури	Індія	Китай
Освіта, наука, винаходи	школи для хлопчиків і дівчаток при монастирях; домашнє навчання; математика («арабські цифри»), хімія, астрономія, історія	книгодрукування (ксилографія); бібліотеки; газета «Столичний вісник» математика, астрономія, географія, історія; винайдення компасу і пороху; порцеляна вищі школи для чиновників; Генеральна Академія наук; Академія мистецтв

Галузь культури	Індія	Китай
Література	санскрит; Калідаса, «Шакунтала»	поети Лі Бо, Ду Фу; історичні романи «Три царювання», «Річкові заводи»; літописи
Архітектура	палаці; мавзолеї; храми: Аджанта, мінарет Кутб-Мінар, архітектурний комплекс в Елурі	печерні монастирі («Печери тисяч Буд»), велетенські статуї Будди, багатоярусні пагоди на честь буддійських святих
Мистецтво	рельєфи, скульптури, розписи (храм Аджанти); музика, танці; театр двох типів: придворний для знаті, народний театр масок і ляльок	живопис на папері, шовку, дереві, камені; пейзаж — «гори і води»; каліграфія — мистецтво красиво писати; високий рівень розвитку ремесел — кераміка, різьблення по дереву, каменю, слоновій кістці, виготовлення статуєток, ваз, тарілок, ювелірних прикрас

Особливості релігії та філософії Індії та Китаю в середні віки

Країна	Релігія	Основні поняття
Індія	брахманізм	поділ суспільства на чотири варни — брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри; каста — вищі й нижчі
	індуїзм	тріада головних богів — «тримурі» — Брахма, Вішну, Шива; учення про сансару — кругообіг життя і переселення душі в інші тіла; учення про дхарму; поклоніння святим місцям
	буддизм	не визнавав поділ суспільства на каста й варни; дотримання вчення Будди — шлях подолання земних страждань
Китай	буддизм	у VI ст. стає державною релігією
	даосизм	поширений серед простолюду; із VII ст. створюється даоська церковна організація
	конфуціанство	основа — почуття гуманізму та обов'язку XI–XII ст. — введення до конфуціанства елементів буддизму й даосизму XIV ст. — поява нового конфуціанства

Основні дати з історії Середніх віків

395	поділ Римської імперії на Східну і Західну
476	загибель Римської імперії
486	заснування Франкського королівства
610	початок проповідей Мухаммеда
622	переселення (хіджра) Мухаммеда з Мекки в Медину
732	битва при Пуатьє — перемога Карла Мартелла над арабами
756	заснування Папської держави в Італії
768–814	правління Карла Великого
800	коронація Карла Великого
843	Верденський договір, поділ імперії Карла Великого
962	коронація Оттона I; створення Священної Римської імперії
1054	схизма — розкол церкви на католицьку й православну
1066	нормандське завоювання Англії
1096–1099	Перший хрестовий похід
1147	перша згадка про Москву
1204	взяття хрестоносцями Константинополя
1215	«Велика хартія вольностей»
1223	битва на річці Калці
1265	скликання англійського парламенту
1302	скликання Генеральних штатів у Франції
1309–1377	«Авіньйонський полон пап»
1337–1453	Столітня війна Англії та Франції
1356	«Золота булла» Карла IV
1358	«Жакерія» у Франції
1380	Куликовська битва
1381	повстання під проводом Уота Тайлера в Англії
1389	битва на Косовому полі
1410	Грюнвальдська битва
1415	страта Яна Гуса
1419–1434	гуситські війни в Чехії
середина 40-х рр. XV ст.	винайдення книгодрукування Йоганном Гутенбергом
1453	завоювання турками Константинополя
1455–1485	війна Червоної та Білої Троянд в Англії
1480	стояння на р. Утра — завершення монгольського панування
1492	завершення Реконкісти

А

Абат/абатіса — настоятель (настоятелька) монастиря; походить від давньоєврейського слова «абба», тобто «батько».

Аварі — тюркські племена, які в VI ст. завоювали придунайські райони, заступали свою державу й жили там до початку IX ст.

Альбігойці (від назви південнофранц. міста Альбі) — послідовники єретичного вчення, поширеного на півдні Франції в XII–XIII ст. Проти них було здійснено хрестовий похід, який завершився повним розоренням краю.

Анафема (*грец.* «анафема» — прокляття, відлучення) — у християнстві відлучення від церкви — найбільше покарання; встановлене на Халкідонському соборі (451).

Арбалет (*фр.* arbalete, від *латин.* arcus — лук і ballista — металеве знаряддя) — механічний пристрій, із якого можна було пускати стріли з масивними, ромбічної форми вістрями.

Аріанство (від імені священника Арія) — єретичне вчення, прихильники якого вважали Христа — Сина Божого — нижчим за Бога-Отця. Це заперечувало офіційне вчення церкви про єдину суть трійці: Бога-Отця, Бога-Сина й Бога-Духа Святого.

Арка — склепіння у формі дуги, яким перекривають відстань між стінами, колонами, стовпами тощо. У романській архітектурі були поширені напівкруглі арки, у готичній — стрілчасті, у мавританській — підковоподібні.

Аркутан — зовнішня опорна кам'яна арка.

Астрологія (від *грец.* «астрон» — зірка і «логос» — знання) — учення про зв'язок між розміщенням зірок і планет та подіями в житті людей і народів.

Аси — боги в давніх скандинавів.

Аутодафэ (*порт.* auto da fe — акт віри) — оголошення і виконання вироків інквізиції, зокрема спалення на вогнищі. Останнє аутодафе відбулося 1826 у Валенсії.

Б

Багрянниця — довгий верхній одяг із дорогої тканини багряного кольору, який носили візантійські імператори.

Базиліка — прямокутна, витягнута споруда, поділена всередині рядами колон на кілька нефів.

Барон (від *старонім.* баго — вільний воїн) — дворянський титул у Західній Європі; за середньовіччя — неспадковий васал короля.

Баскак (*тюрк.*) — монгольський воєначальник, представник хана; проводив облік населення і збирав данину в підкореній країні.

Бей (*тур.* bey — пан) — у східних країнах титул феодалної знаті.

Берсерк — давньоскандинавський воїн, який впадав під час битви в шаленство і вважався невразливим.

Боїри — верхівка знаті в Давній Русі і в Московській державі до XVII ст.

Булла — указ папи, який має обов'язкову силу для віруючих; рідше — імператорський указ.

Бюргер (*нім.* Burger — городянин) — вільний житель середньовічних міст Європи.

В

Ваганти (*латин.* vagantes — бродячі люди) — у Середні віки так називали мандрівних школярів, священників без парафії або збіглих монахів, які заробляли на прожиття складанням віршів та пісень.

Вальдєнси — прихильники ересі, що виникла в 1175 р. в Ліоні (засновник — купець П. Вальдо, звідки й назва). Вони проповідували відмову від приватної власності, повернення до раннього християнства.

Васал (латин. *vassus* — слуга) — особа шляхетного походження (феодал), яка отримала від сеньйора (могутнішого феодала) земельне володіння (феод) на умовах військового й особистого служіння.

Вєргєльд (нім. *Wergeld* — ціна людини) — грошове відшкодування за вбивство вільної людини.

Вікінги (старосканд. *vikingr*) — учасники морських походів скандинавів у кінці VIII — середині XI ст.; у Давній Русі були відомі під назвою варягів, у Західній Європі — норманів.

Вітраж (фр. *vitrage*, від *vitre* — віконне скло) — орнаментальне або сюжетне зображення з кольорового чи безбарвного скла у вікнах, дверях, ширмах.

Г

Гєрцог (нім. *Herzog*) — 1) у давніх германців виборний військовий вождь племені; 2) великий феодал; 3) один із найвищих дворянських титулів у Західній Європі, що й досі зберігся в деяких країнах.

Гєтто — частина міста для примусового поселення груп людей певної раси, нації, релігії. Назва походить від італійського слова, що означає «гарматний завод». Біля нього знаходився єврейський квартал у Венеції.

Гільдія (нім. *Gilde* — корпорація, об'єднання) — економічне, політичне чи релігійне об'єднання населення, створюване для захисту інтересів або цехових привілеїв учасників.

Готика (від італ. *gotico* — готський) — художній стиль середньовічного мистецтва в країнах Західної і Центральної Європи XII—XV ст. Головна

архітектурна форма — собор, спрямований увись, із великими вітражними вікнами й ажурними вежами.

Граф (нім. *Graf*) — у ранньому Середньовіччі вищий королівський урядовець; у період феодальної роздробленості великий феодал, згодом спадковий титул вищого дворянства.

Гра́фство — 1) князівство на чолі з графом; 2) в Англії — адміністративний округ.

Гуманізм (від латин. *humanus* — людський, людський) — рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, визволення науки й людської особистості від церковних обмежень.

А

Дєнло — область данського права.

Десятина — податок, який платили християни на користь церкви. Десятина була трьох видів: десята частина врожаю зернових (велика), з урожаю плодів та овочів (мала), із приплоду худоби.

Джєхад (араб. — старанність) — одна з настанов ісламу, за якою всі мусульмани повинні вести «священну війну» проти «невірних».

Догма (грец. догма — думка, вчення) — положення, яке приймається на віру як незаперечна істина.

Дож (від латин. *dux* — вождь, воєначальник) — глава держави у Венеціанській (VII—XVIII ст.) і Генуезькій (XIV—XVIII ст.) республіках.

Домєн (від латин. *dominium* — володіння) — 1) спадкове земельне володіння короля в країнах Європи за середньовіччя; 2) сукупність земельних володінь феодала, на яких безпосередньо здійснюється його влада; 3) частина маєтку, на якій феодал вів самостійне господарство, використовуючи працю залежних селян і безземельних робітників.

Домініканці (латин. *dominicanii*) — жерущий чернечий орден у католицькій церкві, заснований іспанським ченцем Домініком.

Донжон (фр. *donjon* — вежа) — головна сторожова вежа в середньовічному замку, де часто розміщували й житлові приміщення.

Є

Єпископ (з грец. — наглядач) — християнський церковнослужитель найвищого священного чину, як правило, глава єпархії (діоцези). Єпископ мав духовну владу над священнослужителями та мирянами своєї єпархії.

Єресь (від грец. слова «гересіс» — особливе віровчення, секта) — релігійне вчення, що заперечує основи (догми) та організаційні форми панівної церкви.

Єпархія — територіальна одиниця, яка перебуває під церковним управлінням єпископа. У католицькій церкві використовується латинський термін діоцеза.

І

Іконоборство — релігійний рух у Візантії в VIII — 1-й пол. IX ст., спрямований проти шанування ікон.

Інвеститура (від латин. *investio* — одягаю) — 1) церемонія введення васала у володіння земельним феодем (світська інвеститура); 2) призначення на церковні посади (духовна інвеститура).

Індульгенція (від латин. *indulgentia* — милість, прощення) — у католицькій церкві — грамота про повне або часткове відпущення гріхів.

Інквізиція (латин. *inquisitio* — розшук) — особливий церковний суд для боротьби з ересями, що існував у XIII—XIX ст.

Іслам (від араб. покірність) — одна з трьох світових релігій. Виник в Аравії на поч. VII ст., віровчення викладено в Корані — священній книзі мусульман.

Інші назви — мусульманство, магометанство.

К

Каста — замкнена суспільна група, члени якої пов'язані походженням, заняттям і правовим статусом.

Капітулярії (латин. *capitularia*) — закони і розпорядження франкських королів, особливо з династії Каролінгів.

Кардинал (від латин. *cardinalis* — «головний») — вищий після Папи Римського чин у католицькій церкві. Посада кардиналів існує з VI ст., коли папи почали розподіляти свої обов'язки з єпископами сімох великих містечок, розташованих біля Рима. Згодом кардинали стали першими радниками й помічниками в церковних справах. Знак кардинальського сану — червона шапочка — є символом готовності пролити кров за церкву.

Католицізм (від грец. *католікос* — загальний) — один із основних напрямів у християнстві, що сформувався після поділу церков у 1054 р.

Клір (від грец. *клірос* — жереб) — сукупність священно- та церковнослужителів.

Кондотьєр (італ. *condottiere*) — 1) начальник найманого військового загону в містах Італії в XIV—XVI ст.; 2) найманий воїн, який служив за платню.

Контрфорс — вертикальний виступ стіни, що надає їй міцності та стійкості.

Кюнунг (старосканд. *konungr* — ватажок) — у скандинавських народів за середньовіччя військовий вождь племені; з утворенням держав у Швеції, Данії і Норвегії — король.

Коран (араб. читання) — «священна книга мусульман».

Курія папська — сукупність установ для управління католицькою церквою.

Куртуазія (франц. придворний) — правила лицарської поведінки.

Курфюрст — один із семи князів Священної Римської імперії, яким належало право виборів імператора.

Л

Ландтаг — орган станового представництва в середньовічних німецьких князівствах, які входили до Священної Римської імперії.

Лорд — за середньовіччя в Англії великий феодал. Пізніше спадковий титул представників англійського дворянства.

М

Магнат (від *латин.* magnatus — багата людина) — великий землевласник, аристократ.

Майордом (*латин.* старший у домі) — 1) вища службова особа у Франкській державі (кін. V — середина VIII ст.); 2) управитель.

Марка — 1) у Франкській державі прикордонний округ, яким управляв маркграф; 2) вагова й грошова одиниця (марка золота, марка срібла) — 489,5 г.

Майстер — повноправний ремісник, член цеху, власник майстерні.

Меса — головна щоденна служба Божа в католицькій церкві.

Мінезінгери — німецькі середньовічні поети (XII–XV ст.).

Мініатюра (від *латин.* minium — червона фарба) — невелике живописне зображення в рукописній книзі.

Мулла (від *араб.* — пан, володар) — в ісламі нижчий сан служителя релігійного культу.

Н

Неф — витягнуте приміщення (частина приміщення), відокремлене рядом колон або стовпів.

О

Орда (від *тюрк.* орду — палатка хана, стоянка) — за середньовіччя ставка хана, столиця; назва тюрксько-

монгольських феодальних держав (наприклад Золота Орда).

Ордalii — випробування вогнем, водою, а також застосування катувань інших видів для встановлення вини чи невинності.

Орден (від *латин.* ordo — ряд, порядок) — чернеча або рицарсько-чернеча католицька громада з певним статусом.

Ордонанс — королівський указ.

П

Паломництво — подорож віруючих до святих місць із метою поклоніння, подячної молитви або відбування покути. Назва походить від звичаю паломників привозити пальмові гілки з Палестини.

Парламент — (*англ.* parliament, *фр.* parlement, від *фр.* parler — говорити) — виборний (повністю або частково) законодавчий орган в Англії.

Підмайстер — ремісник, який пройшов строк учнівства й працює в майстра за плату.

Превó — королівський чиновник, який мав у своєму окрузі судову, фіскальну та військову владу.

Подеста (*латин.* potestas — влада) — у багатьох італійських містах-республіках XII — поч. XVI ст. — глава виконавчої та судової влади.

Р

Рейхстаг — станово-представницький орган влади у Священній Римській імперії.

Реконкіста (*ісп.* відвоюувати) — відвоювання християнами Іспанії та Португалії земель, захоплених мусульманами (718 р. — кін. XV ст.).

Романський стиль — художній стиль X–XII ст. Типова споруда — приземкувата, із маленькими вікнами, напівкруглою аркою.

Руни — давньогерманські, а потім давньоскандинавські й англоскандинавські знаки писемності.

- Са́га** (*давньосканд.* «оповідь») — епічні прозові твори з віршованими вставками.
- Санса́ра** — вчення про переселення душ.
- Сеньйо́р** (*латин.* *senior* — старий) — великий землевласник, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого.
- Симонія** — купівля і продаж церковних посад або духовного сану.
- Ска́льд** — давньоскандинавський поет.
- Скрипторі́й** (*латин.* *scriptorius* — писальний) — майстерня (VI–XII ст.), у якій переписувалися книги.
- Собо́р** — 1) великий християнський храм; 2) собор церковний.
- Схі́зма** (*грец.* «розкол») — церковний розкол.
- Схолáстика** (від *грец.* *вчу, навчаю*) — середньовічна філософія, що досягла розквіту в XIII ст. і поєднала теологію з формальною логікою.
- Сюзере́н** — верховний сеньйор.

Т

- Тео́логія** — богослов'я, наука про божественне.
- Тинг** (*давньосканд.* «збори») — збори вільних дорослих чоловіків у германців і скандинавів; *альтинг* — збори всіх дорослих вільних чоловіків Ісландії, єдиний загальноісландський орган управління, починаючи з X ст.
- Ти́ран** — одноосібний правитель містаччини в Італії.
- Трубаду́р** (від *фр.* віршувати) — провансальський мандрівний поет-співець XII–XIII ст.
- Труве́ри** (від *фр.* знаходити, придумувати) — північно-французькі поети-співці XI–XIV ст.

- Фабліо́** (від *латин.* *fabula* — байка) — жанр французької літератури XII–XIII ст.; невелике гумористичне або сатиричне оповідання з життя селян, духовенства тощо.
- Фео́д** — спадкове володіння, яке сеньйор передає васалу на умовах несення служби.
- Франциска́нці** — католицький жебрущий чернечий орден, який заснував Франциск Ассизький.

Х

- Ха́ртія** (від *грец.* *hartis* — лист папірсу) — у середні віки документ, що засвідчував якісь права або привілеї.
- Халі́ф** (*араб.* спадкоємець) — титул правителя, який поєднував світську владу з духовною, був главою мусульман своєї країни.
- Хіджра** (*араб.* переселення) — переїзд Мухаммеда з Мекки в Медину, вважається початком мусульманського літочислення (16 червня 622 р.).

Ц

- Цех** — об'єднання міських ремісників однієї чи кількох подібних спеціальностей.

Ш

- Шванк** — жанр німецької літератури; коротке гумористичне віршоване оповідання.
- Шеде́вр** (*фр.* «головна робота») — виріб, який виготовляв підмайстер для складання іспиту на право бути майстром.

Я

- Янича́ри** (*турец.* «нове військо») — особливе військо в Туреччині з XIV ст.

1. Балади про Робіна Гуда (будь-яке видання)
2. *Дрюон М.* Прокляті королі (будь-яке видання)
3. *Ірвінг В.* Життя Магомета (будь-яке видання)
4. Ісландські саги (будь-яке видання)
5. Книга Марко Поло. — М., 1965
6. *Петрарка.* Сонети (будь-яке видання)
7. Пісня про мого Сіда. — Львів, 2002
8. Пісня про Нібелунгів. — К., 1989
9. Пісня про Роланда. — Львів, 2002
10. Поезія вагантів. М., — 1975
11. *Сенкевич Г.* Хрестоносці (будь-яке видання)
12. *Стівенсон Р.* Чорна стріла (будь-яке видання)
13. Тисяча і одна ніч (будь-яке видання)
14. Трістан та Ізольда. — К., 2004
15. *Франсуа Війон.* Великий тестамент та інші поезії. — К., 1973
16. *Чосер Д.* Кентерберійські оповідання (будь-яке видання)
17. *Шекспір В.* Річард III. Венеціанський купець. — К., 1984–1986

Карл Великий (742–814) володів численними скарбами, серед яких чи не найбільше дивував... білий слон Абуль-Абба. Щоб його отримати, Карл Великий у 797 р. відправив до халіфа Індії Гарун ар-Рашида посольство. Халіф надіслав Карлу ключі від Гробу Господнього в Єрусалимі та слона. Тварину привезли у 802 р. Білий слон у франків викликав більший інтерес, як ключі від християнської святині. Імператор розмістив слона у своєму знаменитому мисливському парку, відомому різними дивовиждами й чудесами природи.

Проте спокійне перебування слона в парку тривало недовго. Не бажаючи розлучатися з ним, Карл став возити Абуля-Аббу скрізь за собою. У 810 р. у Саксонії слон помер. Смерть слона вразила всіх. Про цю печальну звістку писали в хроніках: «...У тому ж році, коли помер слон, закінчив земний шлях і король Італії Піпін...»

Візантійський василевс Теофіл (829–842) був активним іконоборцем і всіляко переслідував іконошанувальників. Проте багато придворних продовжували таємно поклонятися іконам. Була серед них і Теофілова дружина імператриця Теодора. Якось імператорів блазень, карлик, який забавляв придворних, помітив, як Теодора молиться перед зображеннями святих. Допитливий блазень поцікавився, що це. «Це мої ляльки... і я їх люблю», — відповіла імператриця. Карлик пішов до Теофіла і розповів, які чудові ляльки береже імператриця в себе під подушкою. Василевс відразу ж зрозумів, про що йдеться, і страшенно нагримав на дружину. Проте Теодора зуміла його переконати, нібито карликові щось привиділося і жодних ікон вона не зберігає. Теофіл зробив вигляд, що повірив їй. Однак Теодора не могла вгамуватися, поки не знайшла привід, аби добряче відшмагати малого базіку. Після того, тільки-но василевс знову згадував про цей випадок, нещасний карлик одразу ж підносив до губ пальчик, а іншою рукою показував на відшмагану частину тіла й спішно промовляв: «Ні, ні, василевсе, не будемо більше говорити про ляльок».

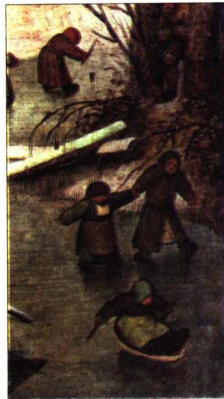
У 867 р. до влади у Візантії прийшла Македонська династія. Її засновником став Василій I Македонянин. Він походив із селянської родини, що переселилася в Македонію з Вірменії. Тогочасні візантійські історики чимало попрацювали над складанням легенд щодо його появи в столиці та подальшого просування по службі

На картині праворуч видатний нідерландський художник Пітер Брейгель (1525–1569) зобразив себе й невідомого шанувальника живопису.

П. Брейгель увічнив момент творчої задуми, яку не може порушити навіть присутність сторонньої людини. Кожен персонаж тримає в руці річ, яка символізує його заняття: митець — пензель, а шанувальник — гаманець. Картинка ніби пронизана гіркою іронією: чи можуть гроші бути мірилом мистецтва...

П. Брейгель умів вихопити з плину життя неповторні, щасливі миті. Фрагменти його картин, розміщені на цій сторінці, надають змогу зрозуміти, як розважалися в середньовічні часи.

від простого конюха до імператора. За однією з таких легенд, Василій I Македонянин близько 840 р. з'явився в Константинополі. Молодий, високий і статний, проте надзвичайно бідно одягнений, він увійшов у місто через Золоті ворота з посохом у руці та торбиною за плечима.

Була неділя. Втоmlений, покритий дорожнім пилом, мандрівник приліг біля входу в церкву Св. Діомида й одразу ж заснув. І ось серед ночі настоятелеві монастиря, до якого належала ця церква, почувся голос, який наказував: «Встань, піди й відкрий церковні двері імператорові». Монах прокинувся і пішов. Та не побачив у дворі нікого, крім якогось жалюгідного обідранця, який розпростерся просто на землі; монах вирішив, що голос наснився, і повернувся в келію. Щойно він приліг, голос розбудив його знову і повторив те саме. Монах знову вийшов, побачив того ж селянина і ліг спати. Тоді голос почувся втретє, і в доказ того, що це був не сон, а дійсність, настоятель отримав сильний удар у бік. «Встань, — наказував голос, — і впусти того, хто лежить під дверима, бо він василевс». Тремтячи, монах спустився вниз і промовив до незнайомця: «Я тут, повелителю, що накажеш рабу твоєму?» Він запросив обідранця всередину, нагодував, помив, дав новий одяг. Здивований подорожній ніяк не міг зрозуміти, чим заслужив таку увагу. Тоді монах, узявши з нього клятву берегти таємницю, відкрив македонському селянинові майбутню долю і просив дозволити бути йому віднині другом і братом.

У 919 р. німецькі феодали запропонували герцогу Саксонії Генріхові стати їхнім королем. Посли приїхали до нього, але він у той час полював у лісі на птахів. Не одразу Генріх погодився прийняти мантию, меч і корону — так він захопився полюванням. Тому в історію цей король увійшов під ім'ям Генріх I Птахолов (919–936).

Про Абеляра розповідали багато цікавих і повчальних історій. В одній із них йдеться про те, як французький король заборонив йому викладати на території своїх володінь. Однак наступного дня слуги доповіли володареві, нібито Абеляр читає лекції, знаходячись на човні, що плаває по Сені. Його ж учні, сидячи на березку, уважно слухають учителя. Король обурився й заборонив Абелярові викладати не

тільки на суші, а й на воді. Проте наступного дня слуги повідомили правителів, що Абеляр знову читає лекції, розташувавшись цього разу на дереві. Королю нічого не залишалось, як викликати непокірного філософа до себе й зажадати пояснень. Мудрий Абеляр здивувався гніву монарха і сказав, що жодного його наказу не порушив. Адже король ще не забороняв йому викладати в повітрі. Ця гідна відповідь розчули монарха і він скасував свої накази щодо заборони Абелярові викладати.

Легенда розповідає, що одного разу астролог д'Альмонсор мав необережність напророкувати смерть дамі серця короля Людовіка XI. І коли ця дама справді померла, король викликав д'Альмонсора до себе і наказав катам вчинити над астрологом криваву розправу, як тільки він подасть знак. «Ти ось вважаєш себе настільки вправним, що знаєш дуже добре долю інших, — звернувся Людовік XI до астролога, — скажи ж негайно, скільки часу тобі залишилося жити». Д'Альмонсор зрозумів, що потрапив у пастку, але швидко зорієнтувався і спокійно відповів: «Ваша величність! Зірки показали мені, що я повинен померти за три дні до вашої смерті». Забобонний король, наляканий такою несподіваною відповіддю, не лише змінив гнів на милість, але й потурбувався про збереження дорогоцінного здоров'я свого астролога.

Улюблені розваги середньовічного англійця — військові тренування, лицарські турніри, полювання тощо. Хлопчиків, наприклад, всіляко заохочували до ігор зі зброєю. Для цього купували справжню зброю, але такого розміру, щоб дитина могла з нею безперешкодно впоратися. Так, коли майбутнім англійським королям Генріхові V та Генріхові VI було по дев'ять років, їм вручили комплекти мечів різних розмірів: хлопчики ними могли користуватися у міру того, як підростатимуть.

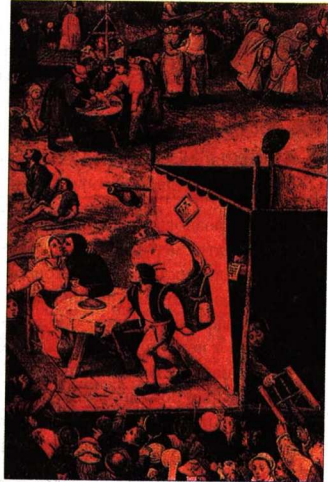
Розквіт лицарства в часи правління Едварда III (1312–1377) сприяв відродженню культу короля Артура та його славних побратимів. Уже в перші роки свого правління Едвард III наказав спорудити у Вінчестері оспіваний у легендах і переказах «круглий стіл». Поступово в моду ввійшло проведення урочистих засідань, «круглих столів», які розпочиналися пишним обідом, супроводжувалися музикою і танцями, а завершувалися посвятою в лицарі.

Якщо лицарі намагалися опанувати меч, простолюд здебільшого вправлявся у стрільбі з лука. Кожен 17-річний англійський юнак повинен був мати лук і чотири стріли й, замість розваг, щонеділі та у свята тренуватися.

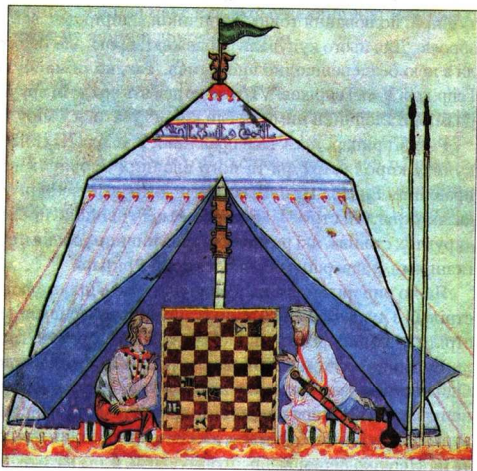
Володіння луком як бойовою зброєю в підготовку лицарів зазвичай не входило. Однак стрільба з нього належала до улюблених розваг аристократів: стріляли на полюванні, цілилися в мішені тощо. Натомість простолюд більше любляв такі види спорту, як біг, боротьбу, кидання на відстань каміння чи палиць, ігри з м'ячем та ін. Нерідко переможць отримував як приз живого барана.

Народне свято. XIII ст.

Постановка фарса. XV ст.

Гра в шахи. XIII ст.

Були й суто дитячі розваги. Щороку на Масницю учні приносили до школи своїх бойових півнів. Тож замість того, аби сидіти на заняттях, дітлахи весь ранок спостерігали за півнячими боями.

До середньовічних дитячих театралізованих вистав можна віднести й незвичайну церемонію з «хлопчиком-єпископом». У день св. Миколая або св. Інокентія в школах і соборах одного з хлопчиків одягали в єпископські шати. Він ішов попереду процесії, а потім виголошував проповідь, яку, як передбачалося, із шанобою мали слухати не тільки школярі, а й вище духовенство. Після завершення проповіді, настоятель собору ставав на коліна для отримання дитячого благословення. Це було дивовижне й розкішне видовище, на організацію якого парафіяни нерідко давали кругленькі суми.

У 1475 р. англійський король Едвард IV вирішив відновити війну з Францією. Замість того, щоб іти назустріч ворогові з військом, французький король Людовік XI вислав англійській армії багато продовольства, заявив про готовність вести переговори і не шкодував золота для англійського короля та його радників. Урешті-решт було встановлено мир, згідно з яким Едвард мав отримувати щорічну пенсію в розмірі 10 тисяч ліврів. Англійці відступили. За свідченнями очевидців, Людовік XI, посміюючись, часто зазначав, що він набагато легше вигнав англійців, ніж його батько, бо пішли вони, поласувавши пиріжками та попивши доброго вина.

ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ ПРО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тема середньовіччя є невичерпним джерелом натхнення для митців. Художники ілюструють літературні твори, присвячені середньовіччю, пишуть картини, у яких оживають середньовічні символи й образи епохи справжніх рицарів. Щоб правильно передати історичний колорит, митці вивчають пам'ятки архітектури, літописи, хроніки, речові та етнографічні джерела.

1

2

3

4

1–2. В. Мітченко. Ілюстрації до поеми
Л. Камюенса «Лузіади»

3. В. Чебаник. Химера. Ілюстрація
до роману В. Гюго «Собор Паризької
Богоматері»

4. В. Кушніренко. Ілюстрація до роману
В. Скотта «Айвенго»

5. А. Токарев. Полювання із соколами.
Полотно, олія

6. О. Литвинов. Іспанська флотилія.
Полотно, олія

